ARISTOTELIS

UDK 32
Ar-116

Versta iš:
Aristotle in Twenty-three Volumes.– Cambridge (Massachusetts); London: Harvard University Press, 1990. – Vol. 21: *Politics.* – The Loeb Classical Library

Antra pataisyta laida
Pirma laida – ALF/Pradai, 1997

Redagavo
RAMUTĖ RYBELIENĖ

ISBN 978-9986-09-366-4

POLITIKA

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

PIRMA KNYGA

I. 1. Kadangi kiekviena valstybė, kaip matome, *1252a*
yra tam tikra bendrija, o kiekviena bendrija yra susikūrusi dėl kokio nors gėrio (juk visi viską daro to, ką jie laiko gėriu, labui), akivaizdu, kad visos jos siekia kokio nors gėrio, o labiausiai ir aukščiausiojo gėrio siekia ta bendrija, kuri yra visų svarbiausioji ir apima visas kitas; ši bendrija ir vadinama valstybe, arba pilietine bendrija.

2. Tie, kurie mano, kad tai, kas būdinga valstybės vyrui, karaliui, ūkio valdytojui ir šeimininkui, yra tas pat, teigia neteisingai[1], nes taria, kad kiekvienas iš jų skiriasi tuo, ar jis valdo daugelį, ar nedaugelį, bet ne rūšimi, ir kad valdantis nedaugelį yra šeimininkas, daugiau – ūkio valdytojas, o dar daugiau – valstybės vyras arba karalius, tarsi didelis ūkis niekuo nesiskirtų nuo mažos valstybės, o valstybės vyras nuo karaliaus skirtųsi tik tuo, kad tas, kas valdo vienas pats, yra karalius, o kas pagal tokio [valdymo] mokslo dėsnius pakaitomis valdo ir yra valdomas, tas yra valstybės vyras; tačiau tai nėra teisinga. 3. Tai paaiškės tiriant kalbamąjį dalyką mūsų įprastu būdu:

kaip kitais atvejais sudėtinę visumą reikia suskaidyti į nedalijamus elementus (nes tai yra smulkiausios visumos dalelės), taip ir čia nagrinėdami, iš ko susideda valstybė, mes ir apie tas [įvairias valdovų rūšis] įžvelgsime, kas reikia, ir ypač – kuo jie skiriasi vieni nuo kitų ir ar įmanoma moksliškai aptarti kiekvieną iš jų.

Kaip kitur, taip ir čia tas, kas nuo pat pradžių stebėtų patį dalykų susidarymą, būtent tokiu būdu pamatytų viską aiškiausiai. 4. Pirmiausia neišvengiamai susijungia į porą tie, kurie vienas be kito negali egzistuoti: moteriškasis ir vyriškasis pradai, kad pratęstų giminę (ir tai lemia ne laisvas pasirinkimas, bet pati prigimtis, kuri, kaip ir kitų gyvių bei augalų, reikalauja palikti naują į save panašią būtybę), taip pat iš prigimties valdantysis ir valdomasis, kad išgyventų (nes pajėgiantis protu numatyti yra iš prigimties valdantysis ir viršesnis, o pajėgiantis kūno galiomis įvykdyti [jo paliepimus] yra valdomasis ir iš prigimties vergiškas; dėl to tas pat yra naudinga ir šeimininkui, ir vergui). 5. Vis dėlto moteriškasis ir vergiška-
1252b sis pradai savo prigimtimi yra skirtingi (juk gamta nieko nedaro taip taupiai, kaip kalviai, gaminantys Delfų peilį[2], ji vieną dalyką skiria vienam tikslui, nes kiekvienas įrankis geriausiai atliks savo paskirtį tarnaudamas ne daugeliui tikslų, bet vienam). Tačiau barbarai moteriai ir vergui skiria tokią pačią vietą – taip yra todėl, kad jie neturi iš prigimties valdančiojo prado, ir jų [vyro ir moters] sąjunga tampa vergo ir vergės sąjunga. Todėl poetai ir sako:

Juk dera graikams barbarus valdyti[3],

turėdami galvoje, kad barbaras ir vergas savo prigimtimi yra tas pat.

6. Iš tų dviejų bendrijos rūšių pirmiausia atsirado ūkis, ir teisus buvo Hesiodas, rašęs:

Namą pirmiausia ir moterį, jautį taipogi artoją[4],

nes jautis neturtingiesiems yra vietoj tarno. Ši iš prigimties paskatų kasdieniam reikalui susikūrusi bendrija yra ūkis, ir jos narius Charondas[5] vadina „valgio dubens dalininkais“, o Epimenidas Kretietis[6] – „ėdžių dalininkais“

7. Pirmoji jau ne kasdieniams poreikiams tenkinti iš kelių ūkių susidariusi bendrija yra kaimas. Labiausiai savo prigimtimi kaimas panašus į ūkio [susiskaidymą į] kolonijas, kurių narius kai kas vadina „pieno broliais“, <taip pat vaikais ir vaikų vaikais>[7]. Kaip tik dėl to valstybės iš pradžių ir buvo valdomos karalių (o [negraikų] gentys dar ir dabar tebėra jų valdomos), kad jos yra susidariusios iš karaliaus valdomų sudedamųjų dalių: kiekvienas ūkis tarsi karaliaus yra valdomas vyriausiojo, taigi dėl giminystės ryšių lygiai taip pat valdomos ir jo kolonijos. Būtent apie tai Homeras ir sako:

įstatymus duoda kiekvienas
Žmonai beigi vaikams[8],

nes [Homero kiklopai] gyveno atskirai ir [žmonių] senovėje buvo taip gyvenama. Visi sako, kad dievai taip pat yra valdomi karaliaus, nes patys –

vieni dar ir dabar, kiti senovėje – buvo šitaip valdomi: žmonės įsivaizduoja pagal save tiek dievų išvaizdą, tiek gyvenimą.

8. Iš kelių kaimų susidedanti baigtinė bendrija yra valstybė, jau pasiekusi, jei galima taip pasakyti, visiško pakankamumo sau lygį, susidariusi gyvenimo, o gyvuojanti gero gyvenimo labui. Todėl kiekviena valstybė, kaip ir ankstesnės bendrijos, yra nulemta pačios prigimties, nes valstybė yra jų tikslas ir prigimtis yra tikslas, – juk koks yra kiekvienas dalykas pasibaigus jo tapsmui, tokią ir sakome esant jo prigimtį, pavyzdžiui, žmo-
1253a gaus, arklio, ūkio. Be to, paskirtis, arba tikslas, yra tai, kas geriausia, o pakankamumas sau ir yra tikslas ir tai, kas geriausia. 9. Tad iš viso to aišku, kad valstybė yra prigimties nulemtas dalykas ir kad žmogus iš prigimties yra pilietiškas gyvūnas; tas, kas iš prigimties, o ne dėl aplinkybių nėra pilietis, yra arba menkesnis, arba pranašesnis už žmogų (kaip ir Homero suniekintasis

be giminės, be įstatymų, be židinio[9],

nes būtent tokios prigimties žmogus trokšta karo), tarsi vieniša figūra žaidimo lentoje. 10. Kodėl žmogus yra pilietiškas gyvūnas labiau nei kokia bitė ar bandos gyvulys, akivaizdu: kaip sakėme, gamta nieko nedaro be tikslo, o kalbą vienintelis iš visų gyvūnų turi žmogus. Žinoma, balsas išreiškia skausmą bei malonumą, todėl jį turi ir kiti gyvūnai, nes jų prigimtis jau tiek išsivystė, kad jie jaučia skausmą bei malonumą ir tai vieni kitiems perteikia; tačiau kalba yra skirta reikšti tam, kas naudinga ir

kas žalinga, taigi ir tam, kas teisinga ir kas neteisinga. 11. O žmonės iš visų gyvūnų išsiskiria tuo, kad jie vieninteliai suvokia, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga ir t. t., ir šių dalykų bendrumo pagrindu kuriamas ūkis bei valstybė.

Taigi valstybė pagal prigimtį yra pirmesnė už ūkį ar kiekvieną iš mūsų, nes visuma neišvengiamai yra pirmesnė už dalį: suardžius visą [kūną], nebebus nei rankos, nei kojos, nebent išliks tik pavadinimas, kaip tuomet, kai kalbama apie akmeninę ranką, bet sugadinta ranka jau nebebus ranka. Viskas yra apibrėžta savo paskirties ir galios, taigi, kas jų netenka, nebevadintinas tuo pačiu, o tik turinčiu tą patį vardą. 12. Tad akivaizdu, kad valstybė ir iš prigimties yra pirmesnė už kiekvieną [atskirą žmogų]: juk jei žmogus, būdamas atskirtas, nėra sau pakankamas, jo santykis su visuma yra panašus į kitų dalių santykį su visuma, o tas, kuris negali įsijungti į bendriją ar yra sau pakankamas ir nieko nestokoja, nėra ir valstybės dalis, taigi yra arba gyvulys, arba dievas.

Vadinasi, visiems iš prigimties būdingas siekimas jungtis į tokią bendriją, o pirmasis juos sujungęs buvo didžiausias geradarys, nes kaip būdamas tobulas žmogus yra geriausias iš gyvūnų, taip atskirtas nuo įstatymo ir teisingumo jis yra visų blogiausias. Juk blogiausia neteisybė yra ta, kuri turi ginklų, o žmogus gimsta turėdamas ginklus [įgyti] supratingumui bei dorybei, tačiau jais puikiausiai galima pasinaudoti priešingu tikslu. Todėl be dorybės žmogus yra šventvagiškiausias ir žiauriausias [iš gyvūnų] ir blogiausias seksualiniu bei

valgio požiūriu[10]. Teisingumas yra valstybės pradas, nes teismas, kuris sprendžia, kas teisinga, yra piliečių bendrijos nustatyta tvarka.

1253b II. 1. Kai jau aišku, iš kokių dalių susidarė valstybė, pirmiausia būtina aptarti ūkio valdymą, nes kiekviena valstybė susideda iš ūkių. Ūkio valdymo dalys atitinka dalis, iš kurių susideda pats ūkis, o tobulas ūkis susideda iš vergų ir laisvųjų. Kadangi kiekvieną dalyką reikia pradėti tirti nuo smulkiausių dalių, o pirminės ir mažiausios ūkio dalys yra šeimininkas ir vergas, vyras ir žmona, tėvas ir vaikai, tai reikėtų ištirti šias tris [santykių rūšis], kokios jos yra ir kokios turi būti. 2. Tai yra vergvaldystės, santuokiniai (moters ir vyro sąjunga neturi ją įvardijančio žodžio)[11] ir, trečia, tėvystės santykiai (ir šie neturi atskiro pavadinimo), – tebūnie šie išvardyti trejopi [santykiai]. Yra dar viena dalis, kurią vieni tapatina su ūkio valdymu, kiti laiko svarbiausia jo dalimi, o kaip yra iš tiesų, reikia išsiaiškinti; kalbu apie vadinamąjį turtėjimo meną.

Pirmiausia aptarkime šeimininką ir vergą, idant pamatytume tai, kas susiję su būtinaisiais poreikiais ir ar pažinę šį santykį galėsime spręsti geriau, nei ligi šiol nuspręsta. 3. Juk vieniems atrodo, kad būti šeimininku yra tam tikras mokslas ir kad ūkio valdymas, šeimininko valdžia, valstybės valdymo menas ir karaliavimas yra tas pat, kaip sakėme pradžioje; kitiems atrodo, kad būti šeimininku yra priešinga prigimčiai, nes tik pagal įstatymą vienas yra vergas, o kitas – laisvasis, bet iš prigimties jie niekuo nesiskiria, ir kadangi [ši valdžia] grindžiama prievarta, ji yra neteisėta.

Nuosavybė yra ūkio dalis, o nuosavybės įsigiji-
mo menas yra ūkio valdymo dalis (nes be būtinų
dalykų neįmanoma nei gyventi, nei gerai gyventi).
4. Kaip tam tikriems menams būtini atitinkami
įrankiai, jei norima užbaigti darbą, taip jie būtini
ir ūkio valdytojui. O įrankiai vieni būna negyvi, kiti
gyvi: antai vairininkui vairas yra negyvas įrankis,
o stebėtojas – gyvas, nes padėjėjas menuose yra
įrankio vietoje; lygiai taip pat nuosavas daiktas
yra gyvenimo įrankis, nuosavybė yra įrankių san-
kaupa ir vergas yra gyvas nuosavas daiktas. Kiek-
vienas padėjėjas yra netgi svarbiausias iš įrankių.
5. Juk jei kiekvienas įrankis palieptas arba nujaus-
damas paliepimą galėtų atlikti savo darbą, kaip pa-
sakojama apie Dedalo[12] [statulas] arba Hefaisto
trikojus, kuriuos poetas sako savo kojomis ateida-
vus į dievų susirinkimus[13], t. y. jei šaudyklės pa-
čios austų ir plektrai patys skambintų kitara, visai
nereikėtų meistrams padėjėjų nei šeimininkams
vergų. Minėtieji įrankiai yra skirti gaminti, o nuo- *1254a*
savas daiktas – veiklai, nes iš šaudyklės atsiranda
kažkas nauja, ne vien tik pats jos naudojimas, o
iš drabužių ir lovos – tik pats naudojimas. 6. Be to,
kadangi gaminimas nuo veiklos skiriasi rūšimi,
o jiems abiem reikia įrankių, neišvengiamai ir šie
turi turėti tą patį skirtumą. Gyvenimas yra veik-
la, o ne gaminimas, todėl ir vergas yra padėjėjas
veiklos dalykuose.

Apie nuosavą daiktą pasakytina tas pat, kas ir
apie dalį, nes dalis ne tik yra ko nors kito dalis,
bet ir visiškai priklauso tam kitam; tas pat tinka
ir nuosavam daiktui. Todėl vergo šeimininkas tė-

ra tik jo šeimininkas, tačiau nepriklauso jam, o vergas ne tik yra šeimininko vergas, bet ir visiškai jam priklauso.

7. Kokia tad yra vergo prigimtis ir galia, tampa aišku iš šių dalykų: kas, būdamas žmogus, priklauso ne sau pačiam, bet kitam, tas iš prigimties yra vergas; kitam priklauso tas žmogus, kuris, būdamas žmogus, yra nuosavas daiktas, o nuosavas daiktas yra veiklos įrankis, atsiejamas [nuo savininko]. Toliau reikia ištirti, ar kas nors yra toks iš prigimties, ar ne, ir ar kam nors yra geriau ir teisingiau vergauti, ar, atvirkščiai, bet kokia vergovė priešinga prigimčiai. 8. Tai nesunku suvokti samprotaujant ar patirti iš to, kas vyksta. Juk valdyti ir būti valdomam yra ne tik neišvengiama, bet ir naudinga, ir kai kurie dalykai skiriasi tiesiog nuo gimimo – vieni linksta valdyti, kiti – būti valdomi. Yra daug tiek valdančiųjų, tiek valdinių rūšių (ir visuomet geresnių valdinių valdymas yra geresnis, – pavyzdžiui, žmogaus valdymas yra geresnis negu gyvulio, – nes geresniųjų atliekamas darbas yra geresnis, o kur tiktai kas nors valdo ir kas nors yra valdomas, ten yra ir tam tikras jų darbas). 9. Mat, kas tik susideda iš daugelio [dalių], arba ištisinių, arba skaidomų, ir sudaro vieną visumą, ten visuomet pasireiškia valdantysis ir valdomasis pradai; nors tai būdinga tik gyviems padarams, tačiau kyla iš visos gamtos, nes ir tarp neapdovanotų gyvybe daiktų esama tam tikro valdymo, kaip, pavyzdžiui, dermės atveju, tačiau tai jau turbūt būtų atskiro tyrimo tema. 10. Gyvūnas pirmiausia susideda iš sielos ir kūno; pirmasis iš šių dalykų yra iš prigimties valdantysis, o ant-

rasis – valdomasis. Patį prigimties pradą reikėtų tirti tų dalykų, kurie atitinka prigimtį, o ne tų, kurie yra sugedę. Todėl tirtinas toks žmogus, kurio ir kūnas, ir siela yra geriausios būklės, nes jame tai akivaizdu, o sugedusių, arba sugedusios būklės, 1254b žmonių būtent kūnas dažnai gali pasirodyti valdąs sielą dėl jų ydingos ir prigimčiai priešingos būklės.

11. Taigi, kaip sakėme, gyvoje būtybėje pirmiausia galime įžvelgti ir šeimininko, ir pilietinę valdžią, nes siela kūną valdo šeimininkui būdinga valdžia, o protas troškimus – pilietine bei karaliaus valdžia; akivaizdu, jog neprieštarauja prigimčiai ir yra naudinga, kad kūnas būtų valdomas sielos, o aistringasis pradas – proto bei protingojo prado, tačiau lygiavertė arba priešinga jų padėtis yra visiems žalinga. 12. Tas pat pasakytina apie žmones ir kitus gyvūnus: naminiai gyvuliai yra geresnės prigimties už laukinius, ir visiems jiems yra geriau būti valdomiems žmogaus, nes taip jie užsitikrina saugumą. Ir vyriškojo prado santykis su moteriškuoju yra iš prigimties aukštesnio santykis su žemesniu, valdančiojo su valdomuoju. Tas pat neišvengiamai būdinga ir visiems žmonėms. 13. Tie, kurie skiriasi taip, kaip siela skiriasi nuo kūno, o žmogus nuo gyvulio (prie jų priklauso tie, kurių darbas yra kūno naudojimas, ir tai yra geriausia, ką jie gali duoti), iš prigimties yra vergai, ir jiems geriau būti valdomiems būtent tokios valdžios, kaip ir kitiems minėtiems [padarams]. Juk vergas iš prigimties yra tas, kas gali priklausyti kitam (dėl to kitam ir priklauso) ir kas susijęs su mąstymu tiek, kad jį supranta, bet pats jo neturi; kiti gyvi padarai, mąstymo nesupran-

tantys, paklūsta pojūčiams. 14. Mažai skiriasi ir jų teikiama nauda: ir vergai, ir naminiai gyvuliai savo kūno galiomis padeda patenkinti būtinuosius poreikius. Tad prigimtis siekia laisviesiems ir vergams suteikti ir skirtingus kūnus, vergams – stiprius būtiniesiems poreikiams tenkinti, o laisviesiems – tiesius ir nenaudingus tokiems darbams, tačiau tinkamus pilietiniam gyvenimui (kuris susideda iš karo ir taikos poreikių), bet dažnai atsitinka ir priešingai: pirmieji turi laisvųjų kūnus, o antrieji – tik laisvųjų sielas. 15. Akivaizdu bent jau tai, kad jei [kas nors] savo kūnais išsiskirtų taip, kaip dievų statulos, visi pasakytų, kad kiti teverti jiems vergauti. O jei tai teisinga kūno atžvilgiu, dar teisingiau šią taisyklę taikyti sielai, tik pamatyti sielos grožį ne taip lengva kaip kūno. Vis dėlto akivaizdu, kad vieni
1255a yra iš prigimties laisvieji, o kiti – vergai, kuriems vergauti ir naudinga, ir teisinga.

16. Tačiau nesunku įžvelgti, kad ir priešingai teigiantieji tam tikru atžvilgiu kalba teisingai. Juk „vergauti“ ir „vergas“ sakoma dvejopa prasme: esama tokių, kurie yra vergai ir vergauja pagal įstatymą, – tas įstatymas yra tam tikras susitarimas, pagal kurį tai, kas užgrobiama kare, priklauso užgrobėjui. Tiesa, šią teisę daugelis susijusiųjų su įstatymų leidyba kaltina neteisingumu (kaip ir neteisingus dalykus skelbiantį oratorių): esą siaubinga, jei galinčiojo panaudoti prievartą ir stipresniojo vergas ir valdinys bus tas, kuris tą prievartą patyrė. Net ir išminčiams vieniems atrodo taip, o kitiems kitaip. 17. Šio nesutarimo ir priešingų samprotavimų priežastis yra tai, kad tam tikru būdu

dorybė, įgijusi išteklių, puikiausiai gali panaudoti prievartą ir visuomet stipresnysis pranoksta kitus tam tikru gėriu. Taigi prievarta neatrodo esanti visiškai be dorybės, ir nesutarimas kyla tik dėl teisingumo (nes vieniems atrodo, kad teisingumas yra gera valia, o kitiems – kad teisinga, kai valdo stipresnis); išskyrus šiuos tolimus vienas kitam samprotavimus, kitokie svarstymai – esą tas, kas dorybės atžvilgiu yra geresnis, neturi valdyti ir šeimininkauti – visai nepasižymi svarumu ir įtikinamumu. 18. Kai kurie, remdamiesi tam tikru teisingumu (nes įstatymas ir yra tam tikras teisingumas), iš karo nelaisvės kylančią vergiją laiko teisinga ir kartu tai neigia, nes mano, kad karo pradžia būna ir neteisinga, ir jokiu būdu nepavadintų vergu to, kas vergauti nevertas; priešingu atveju išeis taip, kad net kilmingiausieji bus laikomi vergais ir kilusiais iš vergų, jeigu kartais jiems atsitiktų patekti į nelaisvę ir būti parduotiems. Būtent dėl to jie ir nenori visų vadinti vergais, o tik barbarus. Ir kai jie tai sako, jie ieško ne ko kito, o prigimtinio vergiškumo, apie kurį kalbėjome iš pradžių, nes jiems neišvengiamai tenka sakyti, kad vieni yra vergai visur, o kiti – niekur. 19. Tą patį jie sako ir apie kilmingumą: juk save jie laiko kilmingais ne tik savame krašte, bet visur, o barbarus – tiktai tėvynėje, tarsi būtų kažkoks absoliutus kilmingumas bei laisvumas ir neabsoliutus, kaip sako Teodekto Helena:

> Ar atžalą dvejopos dieviškos kilmės,
> Mane kas nors vadinti ryžtųsi verge?[14]

1255b Taip kalbėdami, vergą ir laisvąjį, taip pat kilminguosius ir bekilmius jie apibrėžia pasitelkę ne ką kita, kaip dorybę ir ydą, nes mano, kad kaip iš žmogaus gimsta žmogus, o iš žvėries – žvėris, taip iš gerų [tėvų] gimsta geras [vaikas]. Vis dėlto nors prigimtis ir norėtų taip padaryti, tačiau dažnai negali.

Taigi akivaizdu, jog šis nesutarimas turi tam tikrą pagrindą ir nėra taip, kad vieni iš prigimties yra vergai, o kiti laisvieji. 20. Taip pat aišku, jog kai kada būna skirta, kam naudinga vergauti, o kam – būti šeimininku, ir yra teisinga bei reikalinga, kad vienas būtų valdomas, o kitas valdytų prigimtine valdžia. Blogai valdyti yra neparanku abiem, nes daliai ir visumai, kūnui ir sielai naudinga tas pat, o vergas yra tam tikra šeimininko dalis, tarsi tam tikra gyva, tik atskirta nuo kūno dalis. 21. Todėl vergui ir šeimininkui yra naudinga netgi kažkas panašaus į tarpusavio draugystę, jei tik jų padėtis yra nulemta pačios prigimties; tačiau tiems, kurie tokie tapo ne šiuo būdu, o pagal įstatymą ir prievartą, yra priešingai.

Jau ir iš to aišku, kad šeimininko ir valstybės vyro valdžia, lygiai kaip ir visos valdymo rūšys, nėra tas pat, kaip kai kas sako, nes viena iš jų yra iš prigimties laisvų [žmonių] valdymas, o kita – vergų; ūkio valdymas yra monarchija (nes kiekvieni namai yra valdomi vieno valdovo), o valstybės valdymas yra laisvų ir lygių [žmonių] valdymas. 22. Taigi šeimininkas vadinamas taip ne dėl įgyto mokslo, bet dėl to, kad jis yra toks, panašiai kaip vergas bei laisvasis. Nors galbūt esa-

ma mokslo būti šeimininku ar vergu – pastarąjį turbūt dėstė tas sirakūzietis, kuris už užmokestį mokė vergų vaikus atlikti įprastinius patarnavimus; o galbūt yra ir platesnis tokių dalykų mokslas, pavyzdžiui, virimo meno ir kitų panašių patarnavimų rūšių, – juk vienam viena, o kitam kita, vieni darbai garbingesni, kiti tik neišvengiami, ir, kaip sako priežodis,

Juk vergas vergui, ponas ponui nelygus[15].

23. Taigi visa tai yra vergo mokslai, o šeimininko mokslas – kaip panaudoti vergus, nes šeimininkas yra šeimininkas ne įsigydamas, bet naudodamas vergus. Ir šiame moksle nėra nieko didingo ar kilnaus, nes ką vergas turi mokėti padaryti, tą jam reikia mokėti nurodyti. Todėl už tuos, kuriems turtas leidžia nesivarginti, šias pareigas prisiima prižiūrėtojas, o jie patys dalyvauja valstybinėje veikloje arba filosofuoja. [Vergų] įsigijimo mokslas skiriasi nuo šių abiejų mokslų – tik, žinoma, teisėto įsigijimo, kuris yra tarsi tam tikras karo ar medžioklės menas. Taigi tiek tebus pasakyta apie vergą ir šeimininką.

III. 1. Tačiau aptarkime mūsų įprastu būdu *1256a*
nuosavybę apskritai, nes ir vergas yra tam tikra nuosavybės dalis. Pirmiausia kam nors gali būti neaišku, ar turtėjimo menas yra tas pat, kas ūkio valdymo menas, ar jo dalis, ar pagalbinis, o jei pagalbinis, tai ar panašiai kaip šaudyklių darymo menas audimui, ar kaip bronzos liejimas skulptūrai (nes jie padeda nevienodai – vienas teikia įran-

kius, o kitas – medžiagą; medžiaga vadinu substanciją, iš kurios pagaminamas koks nors dirbinys, – audėjui tai vilna, o skulptoriui – bronza).

2. Akivaizdu, kad ūkio valdymo menas nėra tas pat, kas turtėjimo menas, nes vienam būdinga tiekti, o kitam – vartoti (koks kitas menas vartos ūkio išteklius, jei ne ūkio valdymo?). Tačiau ar [turtėjimo menas] yra tam tikra jo dalis, ar jis kitos rūšies, nesutariama. Juk jei išmanantis turtėjimo meną turi nuspręsti, iš kur gauti pinigų ir nuosavybę <...>[16], o nuosavybę ir turtą sudaro daug dalių, tai, pirmiausia, ar žemdirbystė yra tam tikra ūkio valdymo meno dalis, ar ji kitos rūšies? Tas pat pasakytina ir apskritai apie rūpinimąsi maistu ir su juo susijusią nuosavybę.

3. Tačiau yra daug maisto rūšių, ir dėl to tiek gyvūnų, tiek žmonių gyvenimo būdų taip pat yra daug; be maisto neįmanoma gyventi, taigi maisto skirtumai nulėmė skirtingus gyvūnų gyvenimo būdus. Juk vieni žvėrys gyvena bandomis, kiti – pavieniui, priklausomai nuo to, kaip parankiau susirasti maisto, nes vieni yra mėsėdžiai, kiti – žolėdžiai, o dar kiti minta viskuo, todėl prigimtis nustatė jų gyvenimo būdus atsižvelgdama į patogumą ir jų [maisto] pomėgius. O kadangi ne visoms [gyvūnų rūšims] iš prigimties skanus tas pats [maistas], bet skirtingoms – skirtingas, tai net ir pačių mėsėdžių ar žolėdžių gyvenimo būdai tarpusavyje skiriasi. 4. Panašiai yra ir su žmonėmis, nes ir jų gyvenimo būdai yra labai skirtingi. Tingiausi yra klajokliai, nes prijaukinti gyvuliai teikia maistą be vargo leidžiant laiką, tik dėl būtinybės bandoms keltis iš ganyklos

į ganyklą jie ir patys priversti sekti iš paskos, tarsi dirbtų gyvą žemę; kiti gyvena iš medžioklės, tik ji ne visų vienoda: vieniems tai plėšikavimas, kitiems, kurie gyvena prie ežerų, pelkių, upių ar tam tinkamos jūros, – žvejyba, dar kitiems tai paukščių ar laukinių žvėrių medžioklė, o daugiausiai žmonių gyvena iš žemės ir užauginto derliaus. 5. Taigi turbūt tiek yra gyvenimo būdų, bent jau tų, kurių pagrindas yra savo paties darbas, kai maisto pasirū- *1256b*
pinama be mainų ar prekybos, – klajoklio, žemdirbio, plėšiko, žvejo, medžiotojo. Kiti taip pat gyvena maloniai, derindami šiuos [gyvenimo būdus] ir papildydami ko nors stokojantį gyvenimo būdą tuo, ko jam trūksta iki pakankamumo sau, pavyzdžiui, vieni gyvena klajoklių ir kartu plėšikų gyvenimą, kiti – žemdirbių ir medžiotojų, panašiai ir dar kiti – kaip verčia būtinybė, taip ir gyvena. 6. Tokios rūšies nuosavybė, atrodo, visiems duodama pačios prigimties – tiek ką tik gimusiems, tiek subrendusiems. Vieni [gyvūnai] savo atžalą nuo pat gimimo aprūpina maisto atsargomis, kurių pakanka iki to laiko, kai ji pati sugebės tuo pasirūpinti, – pavyzdžiui, tie, kurie veda lervas ar deda kiaušinius; kiti, kurie veda gyvus jauniklius, iki tam tikro laiko savyje pačiuose turi maisto savo atžaloms – medžiagą, vadinamą pienu. 7. Taigi akivaizdu, jog panašiai reikia manyti ir apie suaugusias būtybes – kad augalai egzistuoja dėl gyvūnų, o kiti gyvūnai – dėl žmogaus: naminiai ir naudojimui, ir maistui, o iš laukinių jei ne visi, tai bent jau dauguma maistui ir kitiems poreikiams, idant iš jų būtų daromi drabužiai ir kitokie daiktai. Jei tad gamta nesukuria nieko netobu-

lo ar be tikslo, tai, be abejo, ji sukūrė visa tai dėl žmonių. 8. Dėl to ir karo menas pagal savo prigimtį iš dalies bus įsigijimo menas (juk medžioklės menas yra jo dalis), kurį reikia panaudoti ir prieš žvėris, ir prieš tuos žmones, kurie, gimę būti valdomi, nenori to; toks karas savo prigimtimi yra teisingas.

Taigi viena įsigijimo meno rūšis pagal savo prigimtį yra ūkio valdymo meno dalis – mat privalo būti (arba [įsigijimo] menas turi pasirūpinti, kad būtų) tų išteklių, kurie yra kaupiami ir kurie būtini gyvenimui bei naudingi valstybės arba ūkio bendrijai. 9. Atrodo, kad tikrasis turtas iš jų ir susideda. Juk tokios nuosavybės kiekis, pakankamas geram gyvenimui, nėra beribis, kaip sako savo eilėse Solonas:

> Jokios turtėjimo ribos žmonėms juk nėra nustatytos[17].

Ribos yra, kaip ir kituose menuose, nes jokiame mene nėra tokio įrankio, kuris būtų beribis arba kiekiu, arba dydžiu, o turtas yra ūkio ar valstybės valdymo įrankių visuma. Taigi akivaizdu, kad yra tam tikras įsigijimo menas, iš prigimties būdingas ūkių valdytojams ir valstybės vyrams, ir dėl kokių priežasčių taip yra.

10. Yra ir kita įsigijimo meno rūšis, kurią daž-
1257a niausiai vadina, ir teisingai vadina, turtėjimo menu. Su juo susijęs požiūris, kad nėra jokios ribos turtui ir nuosavybei; dėl jo artimumo [įsigijimo menui] daugelis mano, kad tai yra tas pat, kas ir minėtasis [įsigijimo menas]; vis dėlto tai nėra nei visai tas pat, nei kas nors labai tolima. Vienas jų kyla iš prigimties, o kitas – ne iš prigimties, bet

veikiau iš tam tikros patirties ir meno. Pradėkime jo svarstymą taip. 11. Kiekviena nuosavybė būna naudojama dvejopai, ir abiem atvejais naudojamasi tiesiogiai pačia nuosavybe, tačiau skirtingais būdais; vienas iš jų yra įprastinis tam daiktui, o kitas – neįprastinis, kaip, pavyzdžiui, sandalo atveju – avėjimas ir mainymas [į kitus daiktus]: ir viena, ir kita juk yra sandalo panaudojimas, nes ir mainantysis sandalą į pinigus ar į maistą su tuo, kuriam jo reikia, naudojasi sandalu kaip sandalu, tačiau ne pagal įprastinę jo paskirtį, nes juk sandalas atsirado ne mainų tikslu. Tas pat pasakytina ir apie kitas nuosavybės rūšis: visos jos gali būti naudojamos mainams, kurie atsirado pirmiausia dėl tokios natūralios padėties, kai žmonės turi kai ko daugiau, o kai ko mažiau nei pakankamai. 12. Iš to taip pat aišku, kad [smulki] prekyba pagal savo prigimtį nepriklauso turtėjimo menui, nes mainai buvo būtini tik tam, kad žmonės turėtų pakankamai [vienų ar kitų daiktų]. Taigi akivaizdu, kad pirmojoje bendrijoje (o tai yra ūkis) mainai nereikalingi; [jie atsiranda] tik platesnėje bendrijoje. Juk anie [ūkio nariai] visa savo nuosavybe naudojosi bendrai, o šie, pasidaliję [į atskirus ūkius], naudojosi taip pat daugeliu kitiems ūkiams priklausančių daiktų, kuriais pagal poreikius buvo būtina keistis atliekant mainus, kaip dar ir dabar daro daugelis barbarų genčių. Mat jie naudingus daiktus keičia vienus į kitus, ir nieko daugiau, – antai duoda bei ima vyną už javus ir panašiai keičia kitus dalykus. 13. Taigi tokie mainai nėra nei priešingi prigimčiai, nei tur-

tėjimo meno dalis; jie buvo skirti papildyti prigimtinį pakankamumą sau, bet vis dėlto iš jų dėsningai kilo turtėjimo menas, nes kai į mainus įsijungė svetimos šalys, iš kurių buvo įsivežama tai, ko stokota, ir į kurias buvo išvežama tai, ko turėtas perteklius, atsirado būtinybė naudoti pinigus. Juk ne kiekvieną iš natūraliai būtinų dalykų lengva pergabenti. 14. Todėl žmonės susitarė tarpusavyje mainydami duoti ir imti ką nors tokio, kas yra naudingas dalykas ir plačiai pritaikomas gyvenime, pavyzdžiui, geležį, sidabrą ar ką nors kita tokios rūšies; iš pradžių jie paprasčiausiai nustatydavo [vertę] pagal dydį ir svorį, o galiausiai įspausdavo
1257b būdingą žymę, kad nereikėtų matuoti: žymė buvo dedama kaip kiekio ženklas.

15. Dėl būtinųjų mainų atsiradus pinigams, radosi kita turtėjimo meno rūšis – prekyba, iš pradžių turbūt vykusi paprastai, o paskui, įgijus patirties, jau panašesnė į meną, ką ir kaip reikia mainyti, kad tai teiktų didžiausią naudą. Dėl to atrodo, kad turtėjimo menas labiausiai susijęs su pinigais, ir jo uždavinys yra sugebėti įžvelgti, kur glūdi gausa, nes tai yra turto bei išteklių kūrimo menas. 16. O turtu dažnai laikoma pinigų gausa, nes to siekia turtėjimo menas bei prekyba. Kita vertus, pinigai kai kada atrodo esą nesąmonė, vien tik sutartinis dalykas, o iš esmės – niekas, nes kai jų naudotojai juos pakeičia, jie tampa nieko neverti ir nenaudingi jokiam būtinam poreikiui tenkinti, o žmogus, turtingas pinigų, dažnai gali stokoti būtiniausio maisto. Betgi absurdiškas toks turtas, kuriuo puikiausiai apsirūpinęs miršta iš ba-

do, kaip pasakojama apie Midą[18] – dėl nepasotinamo jo maldos godumo visi jam siūlomi [valgiai] virsdavę auksiniais. 17. Todėl kai kas ieško, kaip kitaip apibrėžti turtą ir turtėjimo meną, ir elgiasi pagrįstai, nes turtėjimo menas nėra tas pat, kas prigimtį atitinkantis turtas: pastarasis susijęs su ūkio valdymo menu, o pirmasis – su prekyba, t. y. su turto kūrimu ne visokiais būdais, bet gėrybių mainais; atrodo, kad šis menas susijęs su pinigais, nes pinigai yra mainų priemonė ir tikslas. Ir, žinoma, turtas, įgyjamas pasitelkus šį turtėjimo meną, yra neribotas, kaip gydymo menas neturi ribų gerindamas sveikatą ir kiekvienas menas neturi ribų savo tikslo požiūriu (juk labiausiai jį ir stengiasi pasiekti), tiktai ėjimas prie to tikslo nėra beribis, nes tikslas visiems menams yra riba. Taigi ir šiam, turtėjimo, menui nėra ribos tikslo atžvilgiu, o jo tikslas yra šitaip susikrautas turtas ir išteklių valdymas. 18. Tačiau tas turtėjimo menas, kuris susijęs su ūkio valdymo menu, ribas vis dėlto turi, nes toks [turtėjimas] nėra ūkio valdymo meno reikalas. Todėl atrodo, kad bet koks turtas neišvengiamai turi turėti ribą, o iš tikrųjų matome, kad yra priešingai, nes visi turto kaupėjai savo pinigus stengiasi gausinti be galo. Priežastis čia ta, kad šie [turtėjimo menai] labai artimi. Juos sieja tai, kad jie naudojasi tuo pačiu, t. y. ta pačia nuosavybe, tačiau ne tuo pačiu būdu: vienas iš jų turi kitokį tikslą, o kitas – didinti [tą nuosavybę]. Tad kai kuriems atrodo, kad tai ir yra ūkio valdymo meno darbas, ir jie visada yra įsitikinę, kad reikia arba saugoti, arba neribotai didinti pi-

niginius išteklius. 19. Šio įsitikinimo priežastis ta,
1258a jog jų pastangos yra nukreiptos į tai, kad gyventų, bet ne kad gyventų gerai; kadangi šis troškimas beribis, jie trokšta ir beribių priemonių jam [įgyvendinti]. Net ir tie, kurie siekia gero gyvenimo, ieško jo kūno malonumuose, o kadangi ir juos, kaip atrodo, teikia nuosavybė, tai visa jų veikla nukreipta į turtėjimą, ir iš to kilo antroji turtėjimo meno rūšis. Malonumų yra be galo daug, tad jie ieško tokio meno, kuris suteiktų jiems tą malonumų perteklių; ir jeigu jie negali užsitikrinti jo pasitelkę turtėjimo meną, mėgina tai padaryti kitu būdu, naudodamiesi kiekvienu iš sugebėjimų ne pagal jo prigimtį. 20. Juk narsumas turi ne kurti turtą, bet [įkvėpti] drąsą; tai nėra ir karo ar gydymo meno paskirtis: pirmasis siekia laimėti pergalę, o antrasis – stiprinti sveikatą. Jie gi visus [šiuos menus] paverčia turtėjimo menais, tarsi tai būtų tikslas, o juk viskas turi siekti tikslo.

Taigi apie tą turtėjimo meną, kuris nėra būtinas, jau pasakyta, kas tai yra ir dėl kokios priežasties esame jo reikalingi, taip pat apie būtinąjį turtėjimo meną pasakyta, jog jis, prigimtį atitinkantis ūkio valdymo menas, parūpinantis maistą, skiriasi nuo pirmojo tuo, kad nėra beribis kaip šis, bet turi ribas.

21. Aiškus tampa ir pradžioje kilęs klausimas: ar ūkio valdytojas ir valstybės vyras turi rūpintis turtėjimo menu, ar neturi, bet reikia, kad viskas jau būtų parūpinta (kaip valstybės valdymo menas negamina žmonių, bet, gavęs juos iš gamtos, naudojasi jais, taip ir maistui gauti būtina, kad gam-

ta suteiktų žemę arba jūrą, arba ką nors kita), o ūkio valdytojui tereikėtų visa tai tvarkyti. Juk audimo menui pridera ne gaminti vilnas, bet naudoti jas, taip pat žinoti, kurios iš jų geros ir tinkamos, o kurios blogos ir netinkamos. 22. Kas nors galėtų paklausti, kodėl turtėjimo menas yra ūkio valdymo dalis, o gydymo menas ne, – juk reikia, kad ūkio nariai būtų sveiki, kaip reikia, kad jie gyventų ir darytų kitus būtinus dalykus. Tam tikru atžvilgiu ūkio valdytojui ir valdovui reikia žiūrėti [valdinių] sveikatos, o kita vertus, tuo turi rūpintis ne jie, bet gydytojas; tas pat pasakytina ir apie turtą: iš dalies juo reikia rūpintis ūkio valdytojui, o iš dalies – ne jam, bet pagalbiniam menui. Visų labiausiai, kaip anksčiau sakyta, reikia, kad tai būtų parūpinta prigimties, nes suteikti gimusiajam maistą yra prigimties darbas. Dėl to turtėjimo pasinaudojant žemės vaisiais bei gyvūnais menas visiems yra prigimtinis.

23. Šis menas, kaip minėjome, yra dvejopas, jis susijęs ir su prekyba, ir su ūkio valdymo menu; 1258b
pastarasis yra būtinas ir giriamas, o pirmasis, kilęs iš mainų, pagrįstai peikiamas (nes jis nulemtas ne prigimties, bet tarpusavio mainų); palūkininkavimas visai pagrįstai nekenčiamas, nes čia nuosavybe tampa patys pinigai, naudojami ne tam tikslui, dėl kurio jie buvo išrasti. Juk jie atsirado mainų reikalui, o palūkanos juos gausina (dėl to jos ir gavo tokį vardą, nes prieauglis esti panašus į gimdytojus, o palūkanos yra pinigai, teikiami pinigų[19]); taigi ši turtėjimo meno rūšis itin priešinga prigimčiai.

IV. 1. Dabar, kai jau pakankamai apibrėžėme tuos dalykus pažinimo požiūriu, reikia juos apžvelgti ir praktikos požiūriu. Visų tokių dalykų teorija yra laisva, o patirtis – suvaržyta būtinybės. Naudingos turtėjimo meno dalys yra nusimanymas apie įsigyjamus daiktus, kokie, kur ir kaip jie būtų naudingiausi, pavyzdžiui, kokius reikia laikyti arklius ar jaučius, ar avis, ar kitus gyvulius (juk reikia iš patirties žinoti, kurie iš jų yra naudingiausi, palyginti su kitais, ir kokie kokiose vietose, nes [skirtingos veislės] klesti skirtingose vietose). Paskui apie žemdirbystę, nes ir čia [reikia nusimanyti] ir apie javų auginimą, ir apie vaisių, ir apie bitininkystę, ir apie kitų gyvių, plaukiojančių ar sparnuotų, iš kurių tik galima turėti naudos, [laikymą]. 2. Tai yra paties tikriausio turtėjimo meno dalys ir pradmenys. O su mainais susijusio [turtėjimo meno] didžiausia dalis yra prekyba (jos dalys yra trys – laivų laikymas, [prekių] gabenimas ir pardavimas; jos viena nuo kitos skiriasi tuo, kad vienos yra saugesnės, o kitos duoda didesnį pelną), antroji – skolinimas už palūkanas, trečioji – parsisamdymas (jo viena atmaina yra amatai, o kita – bemokslių, kurie naudingi tik savo kūnu, darbas). Trečioji turtėjimo meno rūšis yra tarp pastarosios ir pirmosios (nes jai būdinga kai kas iš prigimtį atitinkančio meno ir kai kas iš mainų meno); ji susijusi su visu tuo, kas [randasi] iš žemės, ir su tais bevaisiais, tačiau naudingais dalykais, kurie iš jos gaunami, kaip, pavyzdžiui, medkirtystė ir kalnakasyba, kurios yra daug rūšių, nes iš žemės kasama daug rūšių iškasenų. 3. Labiausiai susiję su menu

yra tie iš darbų, kuriems mažiausiai būdingas atsitiktinumas, prasčiausi – kurie labiausiai kenkia kūnui, vergiškiausi – kur daugiausiai naudojamas kūnas, o niekingiausi – kur mažiausiai reikalinga dorybė. Apie kiekvieną iš jų bendrais bruožais jau pasakyta, o tiksliai ištirti darbus pagal atskiras dalis naudinga, tačiau dabar tam atsidėti nederėtų. 4. Kadangi kai kurių autorių veikaluose apie tai rašoma, – antai Charetidas iš Paro bei Apolodoras iš *1259a*
Lemno[20] rašo apie žemdirbystę ir sodininkystę, o kiti autoriai apie kitką, – tai tie, kuriems tai rūpi, iš jų šiuos dalykus tegul ir studijuoja. Dar reikėtų surinkti atskirus pasakojimus apie tai, kokiais būdais kai kam pavyko praturtėti, nes gerbiantiems turtėjimo meną visa tai yra naudinga, pavyzdžiui, tai, ką sugalvojo Talis Miletietis[21]. 5. Tai yra tam tikras turtėjimo būdas, priskiriamas Taliui dėl jo išminties, tačiau jis turbūt yra bendras. Kai jam buvo prikišamas skurdas sakant, kad filosofija niekam nenaudinga, jis, kaip pasakojama, remdamasis astronomija dar žiemą numatė būsiant gausų alyvų derlių ir, turėdamas šiokių tokių išteklių, iš anksto sumokėjo visoms Mileto ir Chijo aliejaus spaudykloms ir nebrangiai jas nusamdė, nes nebuvo varžovų. Kai atėjo metas ir daugeliui prireikė [tų spaudyklų] vienu metu ir staiga, jis, perleidęs jas savo sąlygomis, surinko daug pinigų ir taip įrodė, kad filosofams nėra sunku praturtėti, jei jie to nori, tačiau tai nėra tas dalykas, į kurį nukreiptos jų pastangos. 6. Taigi sakoma, kad tokiu būdu Talis įrodė savo išmintį, o toks turtėjimo būdas – sugebėti užsitikrinti sau monopolį – yra, kaip minėjo-

me, bendras. Todėl ir kai kurie miestai taip daro, kai pristinga išteklių – sukuria prekių monopolį. 7. Sicilijoje kažkoks žmogus už padėtus pas jį pinigus supirko visą geležį iš geležies liejyklų, o paskui, kai atvyko pirkliai iš uostų, jis pardavinėjo ją vienintelis ir, nors nustatė nedidelį antkainį, vis dėlto, įdėjęs penkiasdešimt talentų, uždirbo šimtą. 8. Sužinojęs apie tai Dionisijas[22] liepė jam pasiimti pinigus ir ilgiau nebepasilikti Sirakūzuose, nes jis atrado būdus gauti pajamų, kurie paties [tirono] reikalams buvo žalingi. Be abejo, šis atradimas yra tas pat kaip ir Talio, nes abu jie sugebėjo susikurti monopolį. O tai naudinga žinoti ir valstybės vyrams, nes daugeliui valstybių lėšos ir tokie būdai gauti pajamų reikalingi kaip ir ūkiui, ir netgi labiau. Todėl kai kurie valstybės vyrai savo valstybinę veiklą ir skiria vien tam.

V. 1. Ūkio valdymo meno dalys yra trys: viena –
šeimininko [valdžia], kuri aptarta anksčiau, kita –
tėvo [valdžia], o trečia – santuokiniai [santykiai],
1259b žmonos ir vaikų valdymas, 2. ir abejų – kaip lais-
vųjų (tačiau ne tuo pačių būdu: žmonos – pilietinė,
o vaikų – karaliaus [valdžia]). Juk vyriškasis pra-
das pagal savo prigimtį labiau tinka valdyti negu
moteriškasis (jei tik [jų sąjunga] nesusidarė priešin-
gai prigimčiai), o vyresnis ir subrendęs žmogus – la-
biau negu jaunesnis ir nesubrendęs. Daugumoje
valstybinių pareigų valdantysis ir valdomasis nuo-
lat vienas su kitu keičiasi vietomis (nes jie siekia,
kad jų prigimtys būtų lygios ir niekuo nesiskirtų),
bet vis dėlto, kai vienas valdo, o kitas yra valdomas,

siekiama, kad skirtųsi jų išorė, titulai ir pagarbos reiškimas, kaip Amasis papasakojo apie dubenį kojoms plauti[23]; vyriškojo prado santykis su moteriškuoju pradu yra kaip tik toks. O vaikus tėvas valdo kaip karalius, nes gimdytojas yra valdantysis ir dėl to, kad myli, ir dėl to, kad jis vyresnis, – tai ir būdinga karaliaus valdžiai. Todėl Homeras teisingai pavadino Dzeusą, pasakęs

tėvas žmonių ir dievų[24]

apie jų visų karalių. Juk reikia, kad karalius išsiskirtų prigimtimi, bet būtų tos pačios rūšies; toks yra vyresniojo santykis su jaunesniuoju ir gimdytojo su vaiku.

3. Taigi akivaizdu, kad ūkio valdymas labiau rūpinasi žmonėmis negu besiele nuosavybe ir būtent jų, o ne nuosavybės, vadinamos turtu, gerumu, ir labiau laisvųjų negu vergų.

Pirmiausia apie vergus galima paklausti, ar yra kokia nors kita vergo dorybė, išskyrus būdingas jam kaip įrankiui ir pagalbininkui, kuri būtų labiau gerbtina už pastarąsias, pavyzdžiui, nuosaikumas, narsumas, teisingumas ir kitos panašios savybės, ar nėra jokios kitos, išskyrus kūno tarnybą? Klausimas čia yra dvejopas: jei yra [tokia dorybė], tai kuo jie tada skiriasi nuo laisvųjų, o jeigu nėra, tai būtų keista, nes jie yra žmonės ir turi visiems bendrą sugebėjimą protauti. 4. Beveik toks pat klausimas kyla ir apie moterį bei vaiką – ar esama ir jiems būdingų dorybių ir ar turėtų moteris būti nuosaiki, narsi ir teisinga, ar vaikas būna ir nesuvaldomas, ir nuosaikus, ar ne? Apskritai šiuo at-

žvilgiu būtina ištirti iš prigimties valdomąjį bei valdantįjį – ar jų dorybė yra ta pati, ar ne. Juk jeigu jie abu turi pasižymėti kilnumu ir gerumu, kodėl tuomet apskritai vienas turi valdyti, o kitas – būti valdomas? Jie juk negali skirtis didesniu ar mažesniu [dorybės] laipsniu, nes valdymas ir pavaldumas skiriasi rūšimi, o ne didesniu ar mažesniu laipsniu. 5. Bet jei vienas iš jų turėtų [pasižymėti tokia dorybe], o kitas – ne, būtų keista, nes jei valdantysis nebus nuosaikus ir teisingas, kaipgi galės
1260a gerai valdyti? O jei valdomasis – kaipgi galės gerai paklusti? Juk, būdamas nesuvaldomas ir bailus, jis nepadarys nieko, kas jam pridera. Taigi akivaizdu, kad jie abu turi pasižymėti dorybe, tačiau ši dorybė yra skirtinga (kaip ir iš prigimties valdomųjų). Prie to paties mus atveda ir samprotavimas apie sielą, nes joje yra iš prigimties valdantysis ir valdomasis pradai, kuriems mes tariame esant būdingas skirtingas dorybes – protingojo ir neprotingojo prado. 6. Akivaizdu, kad tas pat yra ir kitais atvejais, – mat iš prigimties yra daug valdomųjų bei valdančiųjų [rūšių], nes ne tuo pačiu būdu laisvasis valdo vergą, vyriškasis pradas – moteriškąjį ir vyras – vaiką. Visuose juose glūdi sielos dalys, tačiau glūdi skirtingai, nes vergas iš viso neturi valios prado, moteriškasis pradas turi, tačiau neveiksmingą, ir vaikas turi, tačiau neišvystytą. 7. Todėl valdovas privalo turėti tobulą proto dorybę (nes kūrinys iš esmės yra meistro, o protas ir yra meistras), o kiekvienam kitam jos reikia turėti tiek, kiek jam pridera. Reikia manyti, kad tas pat pasakytina ir

apie būdo dorybes, t. y. kad visi privalo jų turėti, tačiau ne vienodai, o tiek, kiek kuriam reikia savo paskirčiai atlikti. 8. Tad akivaizdu, kad visi minėtieji turi savas būdo dorybes ir kad moters bei vyro nuosaikumas nėra toks pat, taip pat ir narsumas bei teisingumas (taip manė ir Sokratas[25]), tačiau vienoks yra valdymo narsumas, kitoks – vykdymo, panašiai ir kitos savybės. Tai aišku ir ištyrus smulkiau, nes tie, kurie kalba apibendrintai (esą dorybė yra gera sielos būsena ar teisingas elgesys, ar dar kas nors panašaus), apsigauna. Daug teisingiau teigia tie, kurie, kaip Gorgijas[26], išvardija dorybes, negu tie, kurie apibrėžia dorybę šitaip. Todėl reikia manyti, kad tai, ką poetas pasakė apie moterį, tinka joms visoms:

Tylėjimas – tai moters puošmena[27],

tačiau vyrams – jau ne. 9. Kadangi vaikas yra dar neišsivystęs, tai aišku, kad ir jo dorybė yra susijusi ne su juo pačiu, bet su tuo, kuris yra visiškai išsivystęs ir jam vadovauja. Panašiai ir vergo dorybė yra jo šeimininko atžvilgiu.

Nustatėme, kad vergas yra naudingas būtiniesiems poreikiams tenkinti, taigi akivaizdu, kad ir dorybės jam reikia nedaug – tiek, kad nesivaldymas ar bailumas nesukliudytų atlikti darbus. 10. Kas nors gali paklausti: jeigu tai, kas dabar pasakyta, yra teisinga, ar amatininkai irgi turi turėti dorybę, – juk jie dažnai dėl nesivaldymo apleidžia darbus, – ar tai yra visiškai kas kita? Vergas mat yra [šeimininko] gyvenimo dalininkas, o amatinin-

1260b kas laikosi atokiau, ir jo daliai tenka tiek dorybės, kiek jam būdingas vergiškumas. Juk paprastam amatininkui būdingas tam tikras vergiškumas; vergas priklauso prie tų, [kurie yra tokie] iš prigimties, tačiau joks batsiuvys ar koks kitas amatininkas nėra [toks iš prigimties].) 11. Taigi akivaizdu, kad šeimininkas turi įdiegti vergui tokią dorybę, tačiau ne toks, kuris yra šeimininkas [ta prasme], kad moko jį darbų. Todėl neteisūs tie, kurie nepripažįsta, kad vergams būdingas mąstymas, ir sako, kad reikia tik įsakinėti[28], – vergams juk dar labiau reikia pamokymų negu vaikams.

Tačiau šiuos dalykus taip ir apibrėžkime, o vyrą ir moterį, vaikus ir tėvą ir kiekvienam iš jų būdingą dorybę, ir jų tarpusavio santykius, kas yra gerai ir kas negerai, kaip reikia siekti gerovės ir vengti blogio, būtina aptarti ten, kur [bus kalbama] apie santvarką[29]. 12. Kadangi kiekvienas ūkis yra valstybės dalis, o šie dalykai – ūkio dalis, ir kadangi atskiros dalies dorybė turi būti susijusi su visumos dorybe, tai vaikus ir moteris būtina auklėti atsižvelgiant į santvarką; jei tik valstybės gerovė nors kiek priklauso nuo to, ar vaikai ir moterys bus geri; bet ji būtinai turi priklausyti, nes moterys sudaro pusę laisvųjų, o iš vaikų išaugs tie, kurie dalyvaus valstybės valdyme. Kadangi šie dalykai jau apibrėžti, o kiti aptartini kituose [skyriuose], tai, palikę dabartinius samprotavimus ir laikydami juos užbaigtais, tęskime svarstymą nuo kito išeities taško ir pirmiausia aptarkime tai, kas pasakyta apie geriausiąją santvarką.

ANTRA KNYGA

I. 1. Kadangi mes pasirinkome tirti tą pilietinę bendriją, kuri iš jų visų būtų tinkamiausia sugebantiems gyventi taip, kaip labiausiai trokštama, būtina apžvelgti ir kitas santvarkas – ir tas, kurios yra kai kuriose iš tų valstybių, apie kurias sakoma, kad jos turi gerus įstatymus, ir tas, apie kurias yra kalbėję kai kurie [mąstytojai] ir kurios atrodo esančios gerai sugalvotos, kad pamatytume, kas jose teisinga ir naudinga, be to, kad neatrodytų, jog ieškoti kažko kito, skirtingo nuo jų, skatina vien noras gudrauti, bet suprastume, jog mes imamės šio tyrinėjimo todėl, kad nūnai egzistuojančios santvarkos nelabai gerai veikia.

2. Pradėti pirmiausia reikia nuo to, kas ir yra natūrali tokio svarstymo pradžia: neišvengiamai visų piliečių arba viskas yra bendra, arba nėra
nieko bendro, arba kai kas bendra, o kai kas – ne. *1261a*
Kad nebūtų nieko bendro, akivaizdžiai neįmanoma, nes valstybė yra tam tikra bendrija, ir visų pirma neišvengiamai bendrai naudojamasi vieta; vienos valstybės vieta yra viena, o piliečiai yra vienos valstybės dalininkai. Tačiau ar tai valstybei,

kuri ketina gerai tvarkytis, geriau, kad viskas, kas tik gali būti bendra, ir būtų bendra, ar geriau, kad kai kas būtų bendra, o kai kas – ne? Piliečiai savo tarpe gali padaryti bendrus ir vaikus, ir žmonas, ir nuosavybę, kaip Platono „Valstybėje“: Sokratas ten kalba, kad vaikai, žmonos ir nuosavybė turėtų būti bendra[1]. Tad ar geriau, kad būtų taip, kaip yra dabar, ar pagal „Valstybėje“ aprašytąjį įstatymą?

3. Tas žmonų bendrumas sudaro daug visokių keblumų, o ir toji Sokrato nurodoma priežastis, kodėl reikėtų išleisti būtent tokį įstatymą, neatrodo kylanti iš jo samprotavimų. Ir to tikslo, kurio, pasak jo, valstybė privalanti siekti, neįmanoma įgyvendinti tokiu būdu, koks dabar išdėstytas, o kaip tai reikėtų plėtoti toliau, nieko nenurodyta: kalbu apie tai, kad valstybei geriausia būti kuo vieningesnei, nes Sokratas remiasi tokia prielaida.

4. Betgi akivaizdu, kad valstybė, tapdama vis vieningesnė, jau nebebus valstybė, nes valstybė iš prigimties yra tam tikra dauguma, o tapdama vis vieningesnė, iš valstybės ji pavirs ūkiu, iš ūkio – žmogumi: juk sutiksime su tuo, kad ūkis yra vieningesnis už valstybę, o vienas žmogus – už ūkį. Tad jei kas nors ir įstengtų tai įgyvendinti, vis dėlto nevertėtų to daryti, nes tai valstybę sunaikins. Valstybė juk susideda ne tik iš daugybės žmonių, bet ir iš skirtingos rūšies žmonių, nes iš vienodų valstybė nesusidaro. Karinė sąjunga ir valstybė nėra tas pat, nes pirmoji vertinga savo kiekybe, net jei [jos nariai] yra tos pačios rūšies (juk karinė sąjunga sudaroma teikti savitarpio pagalbai), panašiai kaip nu-

sveria didesnis svoris; o tai, iš ko turi susidaryti vienovė, privalo būti skirtingos rūšies. 5. Būtent tuo valstybė skirsis ir nuo genties, jeigu pastarąją sudaranti dauguma gyvens ne išsiskirsčiusi po kaimus, bet kaip arkadai[2]. Todėl valstybes išsaugo tarpusavio lygybė, kaip anksčiau buvo sakyta „Etikoje“[3]. Ji būtina net ir tarp laisvų bei lygių žmonių, nes visi negali valdyti vienu metu, o tik ar po metus, ar kokia nors kita tvarka, ar kitokiais laiko tarpais. Taigi išeina taip, kad valdo visi, – tarsi batsiuviai susikeistų [profesija] su dailidėmis, o ne tie patys visą laiką būtų batsiuviai ar dailidės. 6. Kadangi tokia tvarka yra geresnė ir pilietinės bendrijos atveju, akivaizdu, kad geriau, kai visą laiką valdo tie pa- *1261b*
tys, jei tik tai įmanoma; o kur tai neįmanoma dėl to, kad visi savo prigimtimi yra lygūs, ir todėl yra teisinga, kad valdyme dalyvautų visi, – nesvarbu, ar valdymas yra geras dalykas, ar niekingas, – ten lygieji paeiliui užleidžia [vieni kitiems valdžią], ir taip imituojamas jų pradinis skirtingumas: pakaitomis vieni valdo, kiti yra valdomi, tarsi taptų kitais asmenimis; ir lygiai taip pat iš tų, kurie valdo, skirtingi žmonės eina skirtingas pareigas. 7. Iš viso to akivaizdu, kad valstybės vieningumas nėra susidaręs natūraliai, kaip kai kas sako, ir kad tai, kas buvo pavadinta didžiausiu gėriu valstybėms, iš tikrųjų jas sugriauna, tačiau juk tai, kas yra gėris kuriam nors dalykui, jį išsaugo. Ir kitu būdu galima aiškiai parodyti, kad siekti pernelyg didelio valstybės vieningumo nėra gerai. Ūkis yra labiau sau pakankamas negu vienas žmogus, o valstybė – labiau negu ūkis, be to, valstybė tik tada gali tapti

valstybe, kai susidaro sau pakankama daugelio bendrija. Tad jei pirmenybė teiktina tam, kuris yra labiau sau pakankamas, tai ir mažiau vieningam teiktina pirmenybė prieš vieningesnį.

8. Bet net jeigu bendrijai būtų geriausias kaip galima didesnis jos vieningumas, visiškai neatrodo, kad būtent šitokį vieningumą atspindėtų teiginys „Jei visi kartu sakytų „mano“ arba „ne mano““, o kaip tik tai Sokratas ir mano esant visiško valstybės vieningumo požymį[4]. „Visi“ yra dviprasmė [sąvoka]. Jeigu ji reiškia „kiekvienas atskirai“, tai galbūt būtų arčiau to, ko siekia Sokratas, nes tuomet kiekvienas tą patį vaiką vadintų savo sūnumi ir tą pačią moterį – savo žmona, taip pat ir nuosavybę, ir viską, kas tik jam pasitaikytų. 9. Tačiau tie, kurie turės bendras žmonas ir vaikus, taip apie juos nekalbės, o sakys „visų“, bet „kiekvieno atskirai“ – ne; panašiai ir apie nuosavybę – „visų“, bet „kiekvieno atskirai“ – ne. Taigi akivaizdu, kad pasakymas „visi sako“ yra susijęs su tam tikra klaida, nes „visi“, „abu“, „nelyginis“, „lyginis“ dėl savo dviprasmiškumo ir samprotavimuose lemia ginčytinas išvadas. Todėl kad visi sakytų tą patį, vienu atžvilgiu tai yra gražu, tačiau neįmanoma, o kitu atžvilgiu tai visai nereiškia sutarimo. 10. Be viso to, minėtas teiginys turi dar ir kitą ydą. Tuo, kas daugeliui bendrai priklauso, mažiausiai rūpinamasi, nes labiausiai visi rūpinasi tuo, kas nuosava, o tuo, kas bendra, – mažiau arba tik tiek, kiek tai svarbu kiekvienam atskirai; be kita ko, abejingesniais tampama dar ir dėl to, kad tuo, kas bendra, esą rū-

pinasi kažkas kitas, – panašiai ir ūkio darbuose daug tarnų kai kada patarnauja blogiau nei nedaugelis. 11. Kiekvienas iš piliečių turi tūkstančius sū- 1262a
nų, ir nė vienas iš jų nėra kurio nors atskirai sūnus, bet kuris vienodai yra bet kurio piliečio sūnus, tad visi bus vienodai jiems abejingi.

Pagaliau kiekvienas apie gerai ar blogai gyvenantį pilietį sako „mano" tik kaip apie vieną iš tam tikro skaičiaus; sako „mano arba tokio ir tokio", turėdamas galvoje kiekvieną iš tūkstančio ar iš tiek piliečių, iš kiek jų susideda valstybė, ir tai dar abejodamas, nes neaišku, kuriam čia gimė ir užaugo sūnus. 12. Tad ar geriau sakyti „mano" šitaip – kai kiekvienas iš dviejų ar dešimties tūkstančių sako „mano" apie tą patį, ar verčiau taip, kaip dabar valstybėse sakoma „mano"? Tą patį žmogų juk vienas vadina savo sūnumi, kitas – broliu, dar kitas – pusbroliu arba pagal kokią kitą giminystę, ar kraujo, ar ryšių, ar santuokinę, pirmiausia pagal savo arba jo paties; be to, kas nors kitas jį vadina savo fratrijos ar filės nariu. Geriau jau būti tikru pusbroliu negu tokiu sūnumi. 13. Betgi neįmanoma išvengti ir to, kad kas nors ko nors nepalaikytų savo broliais, vaikais, tėvais ir motinomis, nes dėl pasitaikančio vaikų panašumo į tėvus neišvengiamai randasi toks įsitikinimas apie vienas kitą. Kai kurie pasaulio aprašymų sudarytojai sako, kad taip iš tikrųjų atsitinka; jie pasakoja, kad kai kuriose Aukštutinės Libijos [gentyse] žmonos yra bendros, tačiau gimę vaikai paskirstomi pagal panašumą[5]. Be to,

esama tokių moterų ir kitų gyvūnų, pavyzdžiui, arklių ir jaučių, patelių, kurios iš prigimties yra linkusios gimdyti palikuonis, labai panašius į jų tėvus, kaip ta kumelė Farsale, vadinta Teisingąja.

14. Tokios bendrijos kūrėjams nelengva išvengti ir tokių keblumų, kaip įžeidžiantys poelgiai, netyčiniai, o kai kada ir tyčiniai nužudymai, susirėmimai ir pažeminimai žodžiu; kiekvienas iš šių dalykų yra šventvagystė, kai įvyksta tėvų ar motinų, ar kitų artimų giminaičių atžvilgiu, tarsi jie nebūtų artimieji. Tačiau tokie dalykai neišvengiamai dažniau atsitinka nežinant [giminystės ryšių] negu žinant, ir kai tai atsitinka žinant, įmanoma išpirkti kaltę, o priešingu atveju – ne. 15. Keista ir tai, kad [mąstytojas], paskelbęs sūnus esant bendrus, uždraudė tiktai lytinius santykius tarp mylinčiųjų, o pačiai aistrai nesudarė kliūčių, taip pat kitiems veiksmams, kurie yra labiausiai nederami tarp tėvo ir sūnaus arba tarp brolių, nes kyla vien tik iš aistros. Keista ir tai, kad jis uždraudė lytinius santykius ne dėl kokios kitos priežasties, bet tik dėl to, jog patiriamas malonumas esąs pernelyg stiprus, o kad tai vyksta tarp tėvo ir sūnaus arba tarp brolių, jam visai neatrodė svarbu[6]. Atrodo, kad žemdirbiams bendros žmonos ir vaikai yra naudingesni negu sargybiniams,
1262b nes jei vaikai ir žmonos bus bendri, tarp jų bus mažiau draugystės, o kaip tik ir reikia, kad valdiniai būtų tokie, idant jie būtų klusnūs ir netrokštų naujos tvarkos. 16. Tačiau apskritai dėl tokio įstatymo neišvengiamai susiklosto padėtis, priešinga tai, kurią turėtų sukurti teisingai išleisti

įstatymai, ir tam, ko siekė Sokratas manydamas, kad vaikų ir žmonų reikalus būtina sutvarkyti būtent taip. Draugystę laikome didžiausiu gėriu valstybėms – tada kiltų mažiausiai neramumų; ir Sokratas labiausiai giria valstybės vieningumą, kuris atrodo esąs ir kurį Sokratas mano esant draugystės padarinį; taip samprotaudamas apie meilę kalbėjo, kaip žinome, ir Aristofanas[7] – kad įsimylėjusieji dėl stipraus prisirišimo trokšta visiškai susilieti ir iš dviejų tapti vienu. 17. Tokiu atveju arba abu, arba vienas iš jų neišvengiamai išnyksta, o valstybėje dėl tokio bendrumo draugystė neišvengiamai tampa išskydusi, ir labai retai sūnus apie tėvą ar tėvas apie sūnų besako „mano". Kaip truputis saldumo, įmaišytas į didelį kiekį vandens, tampa nejuntamas, taip atsitinka ir su tarpusavio artumu, grindžiamu šiais vardais, kai tokioje valstybėje belieka visiškai menka būtinybė tėvui rūpintis sūnumis ar sūnui tėvu, ar broliams vienam kitu. (Yra du dalykai, kurie labiausiai žmones verčia rūpintis ir prisirišti: tai, kas nuosava, ir tai, kas mylima; nė vieno iš jų negali būti tokioje valstybėje, kur tvarkomasi tokiu būdu.) 18. Bet ir gimusių vaikų perkėlimas iš žemdirbių bei amatininkų [luomo] į sargybinių [luomą][8] ir iš pastarojo į pirmąjį kelia didelį neaiškumą, kokiu būdu tai vyks. Be to, būtina, kad atiduodantieji ir perduodantieji žinotų, kam ką atiduoda. Tokiu atveju dar labiau neišvengiami ir anksčiau minėti dalykai – įžeidžiantys poelgiai, meilės reikalai, žudymas, nes atiduotieji į kitus piliečių [luomus] jau nebevadins sargybinių nei broliais, nei vaikais, nei tėvais, nei

motinomis, ir atvirkščiai – gyvenantieji su sargybiniais nebelaikys tokiais kitų [luomų] piliečių ir nebesisaugos dėl giminystės, kad nepadarytų jiems ko nors tokio.

Tad apie vaikų bei žmonų bendrumą tegul bus šitaip nuspręsta.

II. 1. Kaip su tuo susijusį dalyką reikia apsvarstyti ir nuosavybę – kaip ją turi tvarkyti tie, kurie ketina gyventi geriausioje santvarkoje, t. y. ar
1263a nuosavybė turi būti bendra, ar ne. Galbūt kai kas būtų linkęs tai tirti atskirai nuo įstatymų dėl vaikų ir žmonų. Kalbu apie tai, ar, net jei vaikai ir žmonos nėra bendri, kaip dabar visur ir yra, geriau, kad nuosavybė ir jos vartojimas būtų bendras <...>[9], pavyzdžiui, ar geriau žemės sklypus turėti atskirai, o derlių vartoti bendrai, kaip daro kai kurios [barbarų] gentys, ar priešingai – kad žemė būtų bendra ir dirbama bendrai, o derlius būtų paskirstomas vartoti kiekvienam atskirai (sakoma, kad taip bendrai tvarkosi kai kurie barbarai), ar kad ir sklypai, ir derlius būtų bendri? 2. Jei žemdirbiai būtų atskiras luomas, būtų ir kitas, lengvesnis būdas, bet jei [piliečiai] dirba patys savo labui, nuosavybės reikalai sukels daugiau sunkumų, nes visi nėra lygūs nei naudodamiesi [darbo vaisiais], nei dirbdami, ir tie, kurie naudojasi arba ima daug, o dirba mažai, neišvengiamai sulaukia kaltinimų iš mažiau imančių ir daugiau dirbančių. 3. Apskritai gyventi kartu ir dalytis viskuo, kas reikalinga žmogui, yra sunku, o ypač sunku dalytis tokiais dalykais. Tai aiškiai rodo ke-

liautojų draugijos, kuriose beveik visi nesutaria dėl paprasčiausių dalykų ir užsipuola vieni kitus dėl smulkmenų. Ir iš tarnų dažniausiai užsipuolame tuos, kurių kasdieniais patarnavimais naudojamės dažniausiai.

4. Taigi nuosavybės bendrumas sudaro ir tokių, ir kitų panašių sunkumų, o ta tvarka, kuri galioja dabar, be to, dar papuošta papročiais ir paremta teisingais įstatymais, turėtų daug pranašumų, nes apimtų tai, kas gera abiejose tvarkose – aš turiu galvoje tas tvarkas, kai nuosavybė yra bendra ir kai ji privati, juk būtina, kad ji būtų bendra tik tam tikra prasme, o apskritai – privati. Kiekvienam paskirsčius rūpintis ja, nekils tarpusavio kaltinimų, o tikrai bus daugiau naudos, kai kiekvienas rūpinsis ja kaip savo nuosavu reikalu. Dorybė lems, kad viskuo bus naudojamasi kaip toje patarlėje – „kas draugų, tas bendra“[10]. 5. Kai kuriose valstybėse jau dabar bandoma šitaip tvarkytis, vadinasi, tai nėra neįmanoma; ypač gerai tvarkomose valstybėse kai kas jau yra, o kai kas dar gali būti įgyvendinta, nes kiekvienas, turėdamas savo privačią nuosavybę, kai ką suteikia naudotis draugams, o kai kuo pats naudojasi tarsi bendra nuosavybe, kaip lakedaimoniečiai naudojasi vieni kitų vergais tarsi, tiesą sakant, nuosavais, taip pat arkliais bei šunimis ir, jei reikalingas maistas kelionei, visos šalies laukų derliumi. Taigi akivaizdu, kad geriau, kai nuosavybė privati, tačiau naudojimo reikalui subendrinama; o kad [piliečiai] nusiteiktų būtent taip – tai įstatymų leidėjo darbas. 6. Be to, laikyti ką nors savo privačia nuosavybe yra kur kas didesnis džiaugsmas, nes ne vel-

1263b tui kiekvienas jaučia meilę sau, tačiau tai yra prigimtinis dalykas. Savimyla teisingai smerkiamas, betgi savimyla yra ne tas, kas myli save, o tas, kas myli save labiau negu derėtų; tas pat pasakytina ir apie mylintįjį pinigus, nes visi, jei taip galima pasakyti, myli tokius dalykus. Betgi padaryti kam nors malonumą, padėti draugams ar atvykėliams, ar bičiuliams yra didžiausias džiaugsmas, o tai įmanoma tik esant privačiai nuosavybei. 7. Šito negali tie, kurie stengiasi padaryti valstybę pernelyg vieningą, be to, jie atima galimybę pasireikšti dviem dorybėms – nuosaikumui moterų atžvilgiu (nes iš nuosaikumo susilaikyti nuo kitam priklausančios moters yra gražus poelgis) ir dosnumui savo nuosavybės atžvilgiu (nes niekas negalės nei parodyti dosnumo, nei atlikti kokio nors dosnaus poelgio – dosnumas juk pasireiškia naudojant nuosavybę).

8. Tokia įstatymų leidyba atrodytų patraukli ir žmoniška; juk tas, kuris klausosi apie ją pasakojant, mielai pritaria, manydamas iš jos rasiantis nuostabią visų draugystę su visais, ypač kai kas nors kaltina dabar santvarkose slypinčias blogybes, esą jos kyla dėl to, kad nuosavybė nėra bendra: kalbu apie tarpusavio bylas dėl sutarčių, teismus dėl melagingų liudijimų ir nuolaidžiavimus turtingiesiems. 9. Tačiau visi šie dalykai vyksta ne dėl [turto] bendrumo stokos, o dėl sugedimo, nes bendrasavininkius ir [turto] dalininkus dažniau matome smarkiai nesutariant negu tuos, kurie turi privačias nuosavybes; bet matome ir tai, kad nesutariančių bendrasavininkių yra nedaug, palyginti su privačias nuosavybes turinčiųjų daugybe. Be to, teisinga būtų

kalbėti ne tik apie tai, kiek blogybių išvengs tie, kurie sujungs savo turtą, bet ir apie tai, kiek [jie praras] gėrybių; atrodo, kad gyvenimas tada būtų visiškai neįmanomas.

Sokrato klaidos priežastimi reikia laikyti neteisingą prielaidą. Juk ir ūkis, ir valstybė tam tikra prasme turi būti vieningi, tačiau ne visais atžvilgiais. Mat eidama [šia linkme] valstybė liausis buvusi valstybe, o jeigu ji dar tebebus valstybė, artėdama prie nebebuvimo ja ji bus blogesnė valstybė, kaip kad jei kas nors sąskambį paverstų unisonu, o iš ritmo paliktų vienintelę pėdą. 10. Valstybės, kuri yra tam tikra dauguma, bendrumo ir vieningumo, kaip anksčiau sakyta, turi būti siekiama auklėjimu. Ir keista, jog tas, kuris ketina įdiegti auklėjimą ir mano, kad dėl to valstybė taps puiki, yra įsitikinęs, kad ją reikėtų taisyti šitokiais būdais, o ne papročiais, filosofija ir įstatymais, kaip Lakedaimone bei Kreto- *1264a*
je, kur įstatymų leidėjas subendrino nuosavybę, įsteigęs bendruosius pietus[11]. Nereikia pamiršti ir to, kad būtina atsižvelgti į ilgą laiką ir daugybę metų, kurių tėkmėje nebūtų likę nežinoma tai, kas buvo tikrai gerai sumanyta; juk beveik viskas jau yra atrasta, tiktai kai kas nesusieta, o kai kuo nesinaudojama ir žinant. 11. Akivaizdžiausia tai taptų tada, kai kas nors pamatytų, kaip praktiškai kuriama tokia santvarka, nes niekas negalės sukurti valstybės nedalydamas ir neskirstydamas – vienu atveju į bendrųjų pietų grupes, kitu – į fratrijas ir files. Taigi iš [Sokrato] įstatymų nieko nebeliks, išskyrus tai, kad sargybiniai neturi verstis žemdirbyste, – šitai lakedaimoniečiai ir dabar mėgina įgyvendinti.

Be to, pats Sokratas nepasakė, o ir nelengva pasakyti, koks apskritai bus santvarkos pobūdis [valstybės] narių atžvilgiu. Juk dauguma valstybės gyventojų yra kiti piliečiai, o apie juos nieko nenurodyta, antai ar ir žemdirbių nuosavybė turi būti bendra, ar privati, taip pat žmonos ir vaikai – ar atskiri, ar bendri? 12. Jei visų vienodai bus viskas bendra, kuo žemdirbiai skirsis nuo sargybinių? Ir ką jie laimės, paklusdami pastarųjų valdžiai? Ir kaip jie bus įtikinti paklusti valdžiai, jei tik sargybiniai nesugalvos ko nors tokio, kaip kretiečiai? Mat pastarieji, leidę vergams visa kita, uždraudė tiktai mankštinti kūną ir turėti ginklą. Bet jeigu [žemdirbiai] turės visa tai, kaip kitose valstybėse, kokia tada bus bendrija? Taigi vienoje valstybėje neišvengiamai bus dvi valstybės, ir viena kitai priešiškos, nes [Sokratas] padaro sargybinius tarsi įgulos nariais, o žemdirbius, amatininkus ir kitus – piliečiais[12]. 13. Tarp jų prasidės kaltinimai, teismai ir visos kitos blogybės, kokias tik jis sako esant valstybėse. Tačiau Sokratas teigia[13], kad dėl auklėjimo jiems reikės nedaug taisyklių, pavyzdžiui, tvarkančių miesto ar turgaus gyvenimą ir kitų panašių, nors auklėjimą jis numatė tik sargybiniams. Be to, žemdirbius jis padaro nuosavybės šeimininkais, mokančiais duoklę[14]; betgi atrodo, kad tada jie bus sunkiau suvaldomi ir turės daugiau [išdidžių] sumanymų negu kai kuriose valstybėse heilotai, penestai[15] ir vergai. 14. Tačiau nieko nenurodyta, ar tas [bendrumas žemdirbiams] bus priverstinis panašiai [kaip sargybiniams], ar ne, taip pat nieko nenurodyta ir apie su tuo susijusius dalykus – kokia bus jų santvarka, koks auklėjimas ir kokie įstatymai. Su-

rasti atsakymą nelengva, o tai, kokie bus [žemdirbiai], yra svarbu norint išsaugoti sargybinių bendriją. 1264b Kita vertus, jei žmonas [Sokratas] ketina padaryti bendras, o nuosavybes – privačias, kas tada rūpinsis namų ūkiu taip, kaip jų vyrai rūpinasi lauko darbais? O jei žemdirbių ir nuosavybės, ir žmonos bendros <...>[16]?

15. Keista ir tai, kad siekiant įrodyti, jog moterys privalo daryti tą patį, ką ir vyrai, lyginama su gyvuliais[17], kurie neturi jokių ūkio rūpesčių. Tai, kaip Sokratas skiria pareigūnus, yra neatsargu, nes jis tuos pačius žmones padaro pareigūnais visam laikui, – tai skatina maištauti net ir tuos, kurie neturi jokių ambicijų, o ką jau kalbėti apie ryžtingus ir karingus vyrus. Tačiau akivaizdu, kad jis tiesiog priverstas tuos pačius žmones skirti pareigūnais, nes dieviškasis auksas yra įmaišytas ne kaskart vis į kitų, bet visada į tų pačių žmonių sielas, ir jis sako, kad nuo gimimo vieniems būna įmaišyta aukso, kitiems – sidabro, o būsimiesiems amatininkams ir žemdirbiams – vario ir geležies[18]. 16. Be to, atėmęs iš sargybinių laimę, jis teigia, kad įstatymų leidėjas privalo visą valstybę padaryti laimingą[19], o juk neįmanoma, kad ji visa būtų laiminga, jeigu jos dauguma ar visos jos dalys, ar tik kai kurios iš jų neturės laimės. Laimė juk yra ne toks dalykas kaip lyginis skaičius, nes pastarasis gali susidėti iš nelyginių dalių, o laimė taip negali. Betgi jei sargybiniai nėra laimingi, kurie tada laimingi? Tik jau ne amatininkai ir visa prasčiokų gausybė.

Taigi ta santvarka, apie kurią kalbėjo Sokratas, kelia šiuos ir kitus ne mažiau svarbius klausimus.

III. 1. Beveik visiškai tas pat pasakytina ir apie vėliau parašytus „Įstatymus", todėl vertėtų trumpai aptarti ir čia aprašytą santvarką. „Valstybėje" Sokratas juk apibrėžė visiškai nedaug dalykų – žmonų ir vaikų bendrumą, koks jis turįs būti, nuosavybę ir pilietybės pobūdį: mat visi gyventojai skirstomi į dvi dalis – į žemdirbius ir tuos, kuriems tenka kariauti; dar yra trečioji dalis, sudaroma iš pastarųjų, kuri svarsto reikalus ir valdo valstybę. Apie žemdirbius ir amatininkus Sokratas nieko nenurodė, ar jie kiek nors dalyvauja valdyme, ar visai nedalyvauja ir ar reikia, kad jie turėtų ginklus ir prisidėtų kariaujant, ar ne, tačiau jis mano, kad moterys turėtų prisidėti kare ir būti auklėjamos taip pat, kaip ir sargybiniai[20]. Kita vertus, veikale jis leidosi į šalutinius samprotavimus, taip pat ir apie tai,
1265a koks turėtų būti sargybinių auklėjimas. 2. Didžiąją dalį „Įstatymų", kaip matyti, sudaro įstatymai, o apie santvarką jis pasako nedaug, be to, norėdamas padaryti ją valstybėms priimtinesnę, jis po truputį vėl krypsta prie tos kitos, „Valstybėje" aprašytosios, santvarkos. Juk, išskyrus žmonų bei nuosavybės bendrumą, visa kita abiejose santvarkose jo sutvarkyta taip pat: toks pat ir auklėjimas, ir laisvas nuo būtinųjų darbų gyvenimas, ir bendrieji pietūs, išskyrus tai, kad šioje santvarkoje bendruosius pietus jis padaro privalomus ir moterims, ir tai, kad anoje valstybėje turi būti tūkstantis turinčiųjų ginklus, o šioje – penki tūkstančiai.

3. Visi Sokrato samprotavimai pasižymi įžvalgumu, subtilumu, originalumu ir skvarbumu, tačiau turbūt sunku viską padaryti gerai, – nerei-

kia pamiršti, kad ką tik minėtai gausybei prireiks Babilonijos ar kokios kitos nepaprasto dydžio teritorijos, kad būtų galima išmaitinti penkis tūkstančius dykaduonių ir dar daug kartų didesnę jų žmonų bei tarnų minią. Žinoma, kaip prielaidą galima imti tai, ko trokštama, tačiau ne tai, kas visiškai neįmanoma.

4. Sakoma, kad įstatymų leidėjas turi leisti įstatymus atsižvelgdamas į du dalykus: teritoriją ir žmones[21]. Be to, teisinga būtų pridurti – ir į kaimynystėje esančias sritis, jei valstybė turi gyventi politinį gyvenimą, nes reikia, kad kare ji naudotųsi ne tik tais ginklais, kurie veiksmingi savoje žemėje, bet ir tais, kurie veiksmingi už jos ribų. Jei kas nors ir nepriima tokio gyvenimo būdo, nei kaip asmeninio, nei kaip visos valstybės, vis tiek ne mažiau būtina kelti grėsmę priešams, ir ne tik tuomet, kai jie įsiveržia į šalį, bet ir kai jie toli. 5. Ir dėl nuosavybės dydžio reikia pasvarstyti, ar ne geriau jį apibrėžti kitaip, aiškesniu būdu. Jis sako, jog ji turinti būti tokio dydžio, kad būtų galima gyventi nuosaikiai[22], tarsi sakytų, kad tai reiškia gyventi gerai. Betgi tai pernelyg neapibrėžta, nes galima gyventi nuosaikiai, tačiau vis dėlto varganai. Geresnis apibrėžimas – gyventi nuosaikiai ir dosniai, kaip dera laisvam žmogui (viena be kitos šios savybės pakryps viena į prabangą, o kita į vargą), nes tik šios savybės pageidautinos naudojant turtą – neįmanoma turtu naudotis „taikingai“ ar „narsiai“, bet galima nuosaikiai ir dosniai, tad ir savybės, susijusios su turtu, turi būti šios. 6. Keista ir tai, kad sulyginęs nuosavybes jis nepadaro to paties

su gyventojų skaičiumi, neriboja vaikų gimstamu-
1265b mo, – esą jis bus pakankamai išlygintas ir gyventojų skaičius liks toks pat dėl [kai kurių santuokų] nevaisingumo, nes matyti, kad ir dabar valstybėse taip yra. Betgi čia tikrai nebus visiškai taip pat, kaip dabartinėse valstybėse, nes dabar turtas yra dalijamas bet kokiam [paveldėtojų] skaičiui, o tada, kai turtas bus nedalijamas, vaikų perviršis neturės nieko, ar jų būtų mažiau, ar daugiau. 7. Kai kas gali manyti, jog veikiau reikia apriboti ne nuosavybę, o gimstamumą, kad vaikų nebūtų gimdoma daugiau nei tam tikras skaičius, kuris būtų nustatomas atsižvelgiant į tokius atsitiktinumus, kaip kai kurių gimusiųjų mirtis ir kai kurių [santuokų] nevaisingumas; tačiau visiškai neribojant gimstamumo, kaip yra daugelyje valstybių, jis neišvengiamai tampa piliečių skurdo priežastimi, o skurdas skatina maištus ir piktadarybes. Dėl to Feidonas Korintietis[23], vienas iš pirmųjų įstatymų leidėjų, ir manė, kad ūkių ir piliečių skaičius turi likti lygūs, net jei iš pradžių visi turėjo nelygaus dydžio sklypus; „Įstatymuose“ yra kaip tik priešingai. Tačiau apie šiuos dalykus, kaip, mūsų manymu, jie galėtų būti geriau tvarkomi, reikės pasakyti vėliau.

8. „Įstatymuose“ apeinami ir valdantieji – kuo jie skirsis nuo valdinių; [Sokratas] mat sako, kad kaip apmatai yra iš kitokios vilnos [nei ataudai], toks turi būti ir valdančiųjų santykis su valdiniais[24]. O kadangi jis leidžia, kad visas [piliečio] turtas padidėtų penkis kartus, tai kodėl iki tam tikros ribos negalėtų didėti ir žemės sklypas? Reikėtų išsiaiškinti ir tai, ar sklypų būstams atsky-

rimas kartais nekenkia ūkio valdymui, – mat jis
kiekvienam piliečiui paskyrė po du atskirus skly-
pus būstams[25], betgi nelengva tvarkyti du ūkius.

9. Apskritai visa tvarka turbūt nebūtų nei demo-
kratija, nei oligarchija, bet tarpinė santvarka, va-
dinama politėja, nes jos pagrindas – sunkiai ginkluo-
tųjų karių luomas. Tad jeigu jis ruošė ją kaip vals-
tybėms priimtiniausią iš visų santvarkų, tai turbūt
jis kalbėjo teisingai, o jei kaip geriausią po anksčiau
aprašytosios santvarkos[26] – tada neteisingai, nes
tikriausiai kiekvienas labiau pagirtų lakedaimonie-
čių santvarką arba kokią kitą, net ir aristokratiš-
kesnę. 10. Kai kas sako, kad geriausioji santvarka
turinti susidėti iš visų santvarkų mišinio, ir dėl to
giria lakedaimoniškąją (vieni sako ją susidedant iš
oligarchijos, monarchijos ir demokratijos, karaliaus
valdžią laikydami monarchija, seniūnų valdžią – oli-
garchija, o demokratijos apraiška laikydami eforų
valdžią, nes eforai kilę iš liaudies; kiti eforatą va-
dina tironija, tačiau demokratijos apraiška laiko
bendruosius pietus ir kitus kasdienio gyvenimo rei-
kalus). 11. O „Įstatymuose“ pasakyta, kad geriau- *1266a*
sioji santvarka turinti susidėti iš demokratijos ir ti-
ronijos[27], kurių kai kas galbūt iš viso nelaikytų san-
tvarkomis arba laikytų blogiausiomis iš visų.
Teisesni tie, kurie sumaišo daugiau [santvarkų], nes
iš daugelio susidedanti santvarka yra geresnė. To-
liau, „Įstatymų“ santvarka atrodo neturinti jokių
monarchijos elementų, tik oligarchinius bei demo-
kratinius, ir labiau linksta prie oligarchijos. Tai aki-
vaizdu iš pareigūnų skyrimo[28]: tai, kad jie renkami
burtais iš anksčiau atrinktųjų, yra bendra abiem

santvarkoms; tai, kad turtingesnieji privalo dalyvauti tautos susirinkimuose ir rinkti pareigūnus ar tvarkyti kokius nors kitus valstybinius reikalus, o kitiems tai nebūtina, yra oligarchiška, kaip ir siekimas, kad kuo daugiau pareigūnų būtų iš turtingųjų ir kad svarbiausias pareigas eitų kilusieji iš turtingiausiųjų sluoksnių. 12. Tarybos rinkimus jis taip pat nustato oligarchinius: rinkimuose privalo dalyvauti visi, tačiau [renkant] iš pirmojo turtinio sluoksnio, po to vėl tokį patį skaičių iš antrojo, po to – iš trečiojo; bet visiems neprivaloma [rinkti] iš trečiojo ir ketvirtojo, o iš ketvirtojo privaloma tik pirmiesiems ir antriesiems. Paskui, sako jis, iš šių [atrinktųjų] reikia išrinkti po lygiai kiekvieno turtinio sluoksnio atstovų. Taigi [renkančiųjų] iš aukščiausiųjų sluoksnių bus daugiau ir geresnių, nes kai kas iš liaudies nedalyvaus rinkimuose dėl to, kad tai neprivaloma. 13. Taigi, kad tokia santvarka neturėtų būti sudaryta iš demokratijos bei monarchijos, akivaizdu iš šių dalykų ir iš to, kas bus pasakyta vėliau, kai imsime tirti tokią santvarką. O ir tokie pareigūnų rinkimai – kai jie renkami iš jau atrinktųjų – yra pavojingi, nes jei tik kad ir nedaugelis panorės tarpusavyje susitarti, rinkimai visada vyks pagal jų norą.

Tokie tad yra santvarkos reikalai „Įstatymuose“.

IV. 1. Esama ir kitokių santvarkų; vienos iš jų [sukurtos] mėgėjų, kitos – filosofų ir valstybės vyrų, bet visos jos artimesnės jau įkurtoms ir šiuo metu galiojančioms santvarkoms negu abi minėtosios. Niekas kitas juk nėra įvedęs tokių naujovių,

kaip vaikų ir žmonų bendrumas, ar [įstatymo] dėl bendrųjų pietų moterims, bet verčiau pradeda nuo būtinų dalykų. Mat kai kam atrodo, kad svarbiausia teisingai sutvarkyti turto klausimus, nes būtent dėl to, jų manymu, kyla visi neramumai. 2. Todėl Falėjas Chalkedonietis[29] pirmasis šito ėmėsi – jis *1266b*
teigė, kad piliečių nuosavybės turinčios būti lygios. Jis manė, kad nebūtų sunku tai padaryti iš karto, valstybėms dar kuriantis, o jau susikūrusiose tai būtų kebliau, tačiau nuosavybės turbūt galėtų būti sulygintos, jei turtingieji duotų kraičius, bet negautų, o skurdžiai jų neduotų, bet gautų. O Platonas rašydamas „Įstatymus" manė, kad [turtėti] reikia leisti iki tam tikros ribos ir kad nė vienam piliečiui negalima leisti įsigyti turto, daugiau nei penkis kartus didesnio už mažiausiąjį, kaip minėta ir anksčiau.

3. Tačiau leidžiant šitokius įstatymus nereikia pamiršti ir to, kas šiuo metu dažnai pamirštama, – kad ribojant turto dydį dera riboti ir vaikų skaičių, nes jeigu vaikų skaičius viršys turto dydį, įstatymas neišvengiamai neteks galios; be to, negerai, kai daugelis iš turtingų virsta skurdžiais, nes jiems sunku netapti permainų šalininkais. 4. Taigi, kad turto sulyginimas turi tam tikrą reikšmę piliečių bendrijai, kai kas, kaip matyti, suprato jau senovėje, nes ir Solonas leido tokius įstatymus, ir kitur esama įstatymo, kuris draudžia įsigyti tiek žemės, kiek tik norima; panašiai įstatymai neleidžia ir parduoti nuosavybės, pavyzdžiui, lokriečių įstatymas, kuris draudžia ją parduoti, jei pilietis neįrodys jam atsitikus akivaizdžią nelaimę. Taip pat [įstatymas] liepia išsaugoti senąsias paveldimas že-

mės valdas, o jo panaikinimas Leukadėje padarė jos santvarką pernelyg liaudišką, nes į valdžią galėjo patekti žmonės ne tik iš tam tikrų turtinių sluoksnių. 5. Betgi gali būti ir taip, kad turto lygybė bus pasiekta, tačiau pats turtas bus pernelyg didelis – toks, kad bus gyvenama prabangiai, arba pernelyg mažas, taigi gyvenimas bus varganas; tad aišku, kad neužtenka įstatymų leidėjui sulyginti visų turtą, bet reikia siekti vidurio. O jei kas nors ir nustatytų visiems saikingą turtą, iš to nebūtų jokios naudos: juk labiau reikia sulyginti troškimus negu turtus, o tai neįmanoma, jei piliečiai nebus deramai auklėjami pasitelkus įstatymus. 6. Tačiau Falėjas galėtų pasakyti, kad jis kalba kaip tik apie tai, nes jis yra įsitikinęs, jog šių dviejų dalykų – nuosavybės ir auklėjimo – lygybė valstybėse yra būtina. Bet patį auklėjimą reikia aptarti, koks jis bus: nepakanka, kad jis tik visų būtų tas pats, nes gali atsitikti taip, kad jis bus visų tas pats, tačiau toks, kad skatins besaikį ar pinigų, ar garbės, ar abiejų troškimą. 7. Be to, maištaujama ne tik dėl
1267a turto nelygybės, bet ir dėl gaunamos garbės nelygybės, tačiau abiem atvejais priešingai: dauguma maištauja dėl turto nelygybės, o išprususieji – dėl lygios garbės. Juk sakoma:

> Garbę įgyja tą pačią, ar būtų kilnus, ar niekingas[30].

Žmonės nusikalsta ne tik dėl būtinų dalykų [stokos] ([Falėjas] mano, kad vaistas čia būtų turto lygybė, esą tuomet niekas neplėšikautų iš šalčio ar bado), bet ir kad patirtų džiaugsmą ir patenkintų troškimus: jeigu kas nors trokšta dau-

giau nei būtinų dalykų, tai ir nusikals, kad numaldytų šį troškimą, o dar ir dėl to, kad galėtų džiaugtis malonumais be kančių. 8. Koks gi vaistas tiktų nuo šių trijų [nusikaltimų rūšių]? Nuo vienų – mažai turto ir darbas, nuo kitų – nuosaikumas, o trečiuoju atveju, jei kas norėtų džiaugtis pats sau, tenesiekia jokio kito vaisto, tik to, kurį teikia filosofija, nes kiti [malonumai] reikalauja žmonių [pagalbos]. Tad jei labiausiai nusikalstama siekiant pertekliaus, o ne būtinų dalykų (antai tironais tampama ne tam, kad nebekankintų šaltis, todėl ir didelė pagarba skiriama tam, kas nužudo ne vagį, bet tironą), tai Falėjo santvarkos pobūdis tegali padėti išvengti nedidelių nusižengimų. 9. Be to, daugelis dalykų, kuriuos Falėjas norėtų įsteigti, yra skirti tam, kad piliečiai gerai tvarkytųsi savo tarpe, tačiau reikia atsižvelgti ir į kaimynus bei visus, gyvenančius už valstybės ribų. Taigi būtina, kad santvarka būtų kuriama atsižvelgiant į karinę galią, apie kurią jis nieko nepasakė. Panašiai ir dėl turto: reikia, kad jis būtų pakankamas ne tik pilietiniams reikalams, bet ir išorės pavojų atveju. Būtent dėl to [turto] dydis neturėtų būti toks, kad greta gyvenantys stipresnieji jo įsigeistų, o savininkai nepajėgtų jo apginti nuo užpuolikų; taip pat turtas neturi būti ir toks mažas, kad jie nepajėgtų atlaikyti karo netgi su lygiais ir panašiais priešais. 10. Taigi [Falėjas dėl turto dydžio] nieko nenurodė, bet juk nereikia pamiršti to, koks turto dydis esti naudingas. Turbūt geriausias jo apibrėžimas būtų toks: kad neskatintų stipresniųjų kariauti dėl jo pertek-

liaus, nebent tik tiek, kiek [jie kariautų] net ir nesant tokio didelio turto. Antai kai Autofradatas ketino apgulti Atarnėją[31], Eubulas patarė jam atsižvelgti į laiką, kurio prireiks užimti tai vietovei, ir apskaičiuoti to laikotarpio išlaidas, ir tada pagalvoti, ar nevertėtų palikti Atarnėją, paėmus mažesnę sumą. Tai pasakęs jis pasiekė, kad Autofradatas, viską apsvarstęs, nutrauktų apgultį.

11. Taigi turto lygybė priklauso prie tam tikrų piliečiams naudingų dalykų, jei siekiama išvengti tarpusavio išpuolių, bet, žinoma, apskritai ji nėra tokia jau svarbi. Juk ir išprususieji galėtų pasipiktinti, esą jie verti ne to paties, dėl to ir mato-
1267b me juos dažnai kėsinantis [į esamą valdžią] ir maištaujant. Be to, žmonių sugedimas nepasotinamas: iš pradžių jiems pakanka dviejų obolų[32], o kai tai jau tampa įprasta, jiems nuolat reikia vis daugiau, ir tam nėra galo, nes troškimas iš prigimties yra beribis, o dauguma gyvena tam, kad jį patenkintų. 12. Čia svarbiausia (svarbiau nei sulyginti turtus) sutvarkyti taip, kad tie, kurie dėl savo prigimties yra gerbtini, netrokštų įsigyti pertekliaus, o niekingieji – negalėtų; tai bus įmanoma, jei pastarieji bus žemesnėje padėtyje, bet nebus skriaudžiami. Apie turto lygybę Falėjas taip pat kalbėjo neteisingai, nes jis sulygina tik žemės nuosavybę, betgi yra ir vergai, ir galvijų bandos, ir pinigai, ir daugybė vadinamųjų rakandų. Tad arba reikia siekti viso turto lygybės ar tam tikro saiko, arba leistina viskas. 13. Iš šios įstatymų leidybos matyti, kad Falėjas kuria mažą valstybę, jeigu visi amatininkai bus valstybės vergai ir nesudarys ko-

kios nors valstybės dalies. Bet jei apskritai reikalingi valstybės vergai, tai jais turi būti dirbantieji viešuosius darbus (kaip yra Epidamne ir kaip Diofantas[33] kartą mėgino padaryti Atėnuose).

Taigi apie Falėjo santvarką turbūt jau iš šių dalykų būtų galima spręsti, ar jis kalbėjo teisingai, ar neteisingai.

V. 1. Miletietis Hipodamas[34], Eurifonto sūnus (kuris sugalvojo miestų suskirstymą ir suplanavo Pirėją ir kuris dėl garbės troškimo ir kituose gyvenimo dalykuose buvo toks ekscentriškas, kad kai kam atrodė gyvenąs pernelyg rūpindamasis gausybe savo plaukų[35] ir brangiais papuošalais, taip pat gausybe paprastų, bet šiltų drabužių ne tik žiemą, tačiau ir vasaros metu, ir, be to, norėjo būti visos gamtos žinovas), pirmasis iš tų, kurie nedalyvavo politikoje, pamėgino kai ką pasakyti apie geriausiąją santvarką. 2. Jis planavo valstybę iš dešimties tūkstančių vyrų, suskirstytų į tris dalis: vieną dalį sudarė amatininkai, kitą – žemdirbiai, o trečią – už juos kariaujantys ir turintys ginklus. Žemę jis padalijo į tris dalis: vieną – šventą, kitą – bendrą, o trečią – privačią; tą, iš kurios bus tiekiamos įprastinės aukos dievams, jis padarė šventą, tą, iš kurios gyvens kariaujantieji, – bendrą, o žemdirbių žemę – privačią. Jis manė, kad ir įstatymų rūšys yra tik trys, nes būtent tiek yra ir tų dalykų, dėl kurių vyksta teismai: įžeidimas, žala, nužudymas. 3. Jis taip pat numatė ir vieną aukščiausiąjį teismą, kuriam turėtų būti perduodamos visos bylos, kurios atrody-

tų blogai išspręstos, ir tą teismą teigė turint susidėti iš tam tikro skaičiaus išrinktų senių. Jis manė, kad sprendimai teismuose turėtų būti pri-
1268a imami ne balsuojant, bet kiekvienas [teisėjas] turėtų pateikti lentelę, kurioje, jeigu jis besąlygiškai laiko kaltu, turėtų būti įrašyta bausmė, jeigu besąlygiškai išteisina, ji liktų tuščia, o jeigu iš dalies laiko kaltu, iš dalies ne, teisėjas turėtų tai nurodyti. Dabar, jo manymu, įstatymai yra negeri, nes [teisėjai], nusprendžiantys vienaip arba kitaip, yra priversti sulaužyti priesaiką.

4. Jis siūlė įstatymą, liepiantį, kad tie, kurie sugalvoja ką nors naudinga valstybei, sulauktų pagarbos ir kad kare žuvusiųjų vaikai būtų išlaikomi valstybės lėšomis, tarsi kitur dar nebūtų tokio įstatymo, – betgi toks įstatymas yra šiuo metu ir Atėnuose, ir kai kuriose kitose valstybėse. Visus pareigūnus jis padarė renkamus tautos, o tauta – tai tos trys valstybės dalys; išrinktieji turėtų rūpintis bendraisiais, svetimšalių ir našlaičių reikalais. Tad šie dalykai ir yra didžiausia bei vertingiausia Hipodamo santvarkos dalis.

5. Pirmiausia kai kas gali nesuprasti visų piliečių suskirstymo. Juk ir amatininkai, ir žemdirbiai, ir turintieji ginklus – visi dalyvauja valstybės valdyme, tačiau žemdirbiai – neturėdami ginklų, o amatininkai – neturėdami nei žemės, nei ginklų, todėl jie beveik tampa turinčiųjų ginklus vergais. Taigi jie negali eiti jokių valdžios pareigų, nes iš turinčiųjų ginklus neišvengiamai kils ir karo vadai, ir valstybės sargybiniai, ir apskritai visi vyriausieji pareigūnai. Kaip tie, kurie nevaidina jo-

kio vaidmens santvarkoje, gali būti draugiškai nusiteikę tos santvarkos atžvilgiu? 6. O turintieji ginklus privalo būti už abi kitas dalis stipresni, tačiau tai nelengva, jei jų nėra daug; o jei būtent taip ir būtų, tai kodėl dar kiti turėtų dalyvauti valstybės valdyme ir tvarkyti pareigūnų skyrimą? Be to, kuo žemdirbiai naudingi valstybei? Amatininkų joje būtinai turi būti, nes kiekvienai valstybei reikalingi amatininkai, ir jie gali pragyventi, kaip ir kitose valstybėse, iš amato; žemdirbiai tik tuomet teisėtai būtų valstybės dalis, jeigu jie tiektų turintiesiems ginklus maistą, betgi dabar jie turi nuosavą žemę ir patys sau ją dirba. 7. Kita vertus, jeigu bendrą žemę, iš kurios gaus maistą kariaujantieji, jie patys ir dirbs, tai kariai, priešingai įstatymų leidėjo sumanymui, niekuo nesiskirs nuo žemdirbių, o jeigu ją dirbs kiti, kurie skirsis ir nuo savo žemę dirbančių žemdirbių, ir nuo karių, tai atsiras dar ir ketvirta valstybės dalis, niekur nedalyvaujanti ir svetima santvarkai. O jei tiems patiems būtų paskirta dirbti ir nuosavą,
ir bendrą žemę, tai kiekvieno žmogaus darbu gau- *1268b*
namo derliaus nepakaktų dviem šeimoms, be to, kodėl jie negalėtų tiesiog iš tos pačios žemės bei sklypų tiekti maistą ir sau, ir kariams? 8. Čia esama daug sumaišties.

Įstatymas dėl bylų sprendimo taip pat nėra vykęs – reikalaujama, kad nuosprendis būtų skelbiamas suskirstytas, kai kaltinimas parašytas paprastai, ir taip teisėjas paverčiamas tarpininku. Tai įmanoma trečiųjų teismo atveju, kai jų yra keletas ir jie tarpusavyje tariasi dėl nuosprendžio, o teis-

muose to negali būti; dargi priešingai, daugelis įstatymų leidėjų pasirūpina tuo, kad teisėjai negalėtų tarpusavyje tartis. 9. Toliau, kaip nuosprendis gali išvengti sumaišties, jeigu teisėjas nuspręs, kad [kaltinamasis] skolingas, tačiau ne tiek, kiek mano ieškovas? Pastarasis reikalauja dvidešimties minų, teisėjas priteis dešimt minų (arba vienas daugiau, o kitas mažiau), kitas – penkias, dar kitas – keturias (ir akivaizdu, kad jie šitaip pasiskirstys), dar kai kurie priteis viską, kai kurie – nieko, tad kokiu būdu jie suskaičiuos balsus? Be to, tiesiog išteisinęs arba paskelbęs kaltu ir padaręs tai teisingai, teisėjas visai nesulaužo priesaikos, jeigu kaltinimas parašytas paprastai, nes išteisindamas jis teigia ne tai, kad [kaltinamasis] neskolingas nieko, o tai, kad jis neskolingas dvidešimties minų; priesaiką sulaužo tas, kuris paskelbia [kaltinamąjį] kaltu nemanydamas, kad šis skolingas dvidešimt minų. 10. O tai, kad sugalvojusieji ką nors naudinga valstybei turėtų sulaukti tam tikros garbės, pavojinga įtvirtinti įstatymu – tai gražu tik iš pažiūros, nes gali prasidėti įskundinėjimai ir galimi netgi perversmai. Tai susiję su kitu uždaviniu ir kitu svarstymu, nes kai kas kelia klausimą, ar keisti tradicinius įstatymus, jei koks nors kitas įstatymas pasirodytų esąs geresnis, valstybėms žalinga, ar naudinga. Jei keisti nenaudinga, sunku iš karto sutikti su tuo, kuris šitai pasiūlė. Gali būti, kad kas nors pasiūlys panaikinti įstatymus arba valstybingumą bendram labui.

11. Jeigu jau apie tai užsiminėme, vertėtų į tai šiek tiek pasigilinti, nes čia, kaip sakėme, slypi neaiškumas. Gali pasirodyti, kad geriau būtų keis-

ti; kitiems mokslams tai juk davė naudos, pavyzdžiui, tradicinių būdų keitimas – gydymo menui ir gimnastikai, ir apskritai visiems menams bei sugebėjimams; o kadangi valstybės valdymas taip pat laikytinas vienu iš jų, tai aišku, kad ir su juo neišvengiamai bus panašiai. Galima pasakyti, kad pačioje tikrovėje esama šio [vyksmo] pėdsakų: juk senoviniai įstatymai buvo pernelyg paprasti ir barbariški – graikai vaikščiodavo ginkluoti, pirkdavo vieni iš kitų žmonas. 12. Ir kiek dar yra likę se- 1269a
novinių įstatymų, jie yra visiškai naivūs, pavyzdžiui, įstatymas dėl nužudymų Kimėje: jei kaltinantis žmogžudyste atsives tam tikrą skaičių savo giminių kaip liudytojų, kaltinamasis bus kaltas dėl žmogžudystės.

Apskritai visi siekia ne to, kas tradiciška, o to, kas gera. Atrodo, kad pirmieji [žmonės], ar jie buvo pagimdyti žemės, ar išsigelbėję nuo kokios nors nelaimės, buvo panašūs į eilinius ir kvailus žmones, kaip ir sakoma apie žemės pagimdytuosius[36], taigi kvaila būtų laikytis jų įsitikinimų. Nebūtų geriau ir rašytinius įstatymus palikti nepajudinamus, nes, kaip ir kiti menai, valstybės tvarka negali būti visiškai tiksliai surašyta. Visa tai būtinai turi būti surašyta bendrais bruožais, tačiau veiksmai susiję su atskirais dalykais. Taigi iš viso to matyti, kad kai kurie įstatymai kai kada yra keistini. 13. Tačiau tiriantieji tai kitu požiūriu įsitikintų, kad čia reikia didelio atsargumo. Kai [įstatymų pakeitimo] nauda maža, kadangi įprasti lengvai naikinti įstatymus yra blogai, akivaizdu, kad reikia susitaikyti su kai kuriomis įstatymų leidėjų ir pareigūnų klaidomis, nes

iš pakeitimo nebus tiek naudos, kiek žalos padarys įprotis nepaklusti pareigūnams. 14. Apgaulingas yra ir menų pavyzdys, nes pakeisti meną ir įstatymą yra skirtingi dalykai: įstatymas neturi jokios kitos paklusti priverčiančios galios, išskyrus tą, kuri kyla iš įpročio, o šis atsiranda tik per ilgą laiką, taigi lengvai keisti esamus įstatymus į kitus, naujus, reiškia silpninti įstatymo galią. Be to, jeigu įstatymai yra keistini, tai ar visi ir visose santvarkose, ar ne? Ir ar [keisti gali] bet kas, ar kas? Čia juk slypi didelis skirtumas. Todėl dabar palikime šį svarstymą, nes jis dera kitoms progoms.

VI. 1. Apie Lakedaimono ir Kretos santvarkas, kaip ir apie beveik visas kitas santvarkas, galima kalbėti dviem požiūriais: vienas iš jų – ar jų įstatymuose yra kas nors gero ar negero, palyginti su geriausiąja tvarka, kitas – ar nėra juose ko nors prieštaraujančio pačiam jų numatytos santvarkos pagrindui ir būdui.

2. Sutariama, kad ketinančioje gerai tvarkytis valstybėje [piliečiai] turi būti laisvi nuo rūpinimosi būtinais dalykais, tačiau kaip tai įgyvendinti, nuspręsti nelengva. Juk Tesalijos penestai dažnai užpuldavo tesaliečius ir lakoniečius – heilotai, kurie tik ir laukia jų nesėkmių, tarsi tykodami pasaloje.

3. O Kretoje nieko panašaus lyg ir neatsitiko.
1269b Priežastis čia turbūt ta, kad kaimyninės valstybės, net ir kariaudamos tarpusavyje, nė viena netampa sukilėlių sąjungininke, nes joms, turinčioms ir savo perioikų[37], tai nenaudinga; o lakoniečiams visi kaimynai buvo priešai – argiečiai, meseniečiai

ir arkadai, ir prieš tesaliečius pirmiausia būdavo sukylama dėl jų karų su pasienio kaimynais – achajais, peraibais ir magnesiečiais. 4. Atrodo, kad, nekalbant apie visa kita, jau pati [pavergtųjų] priežiūra – kaip su jais reikėtų elgtis – yra keblus dalykas. Paleisti laisvėn jie tampa įžūlūs ir mano esą verti to paties, kaip ir jų šeimininkai, o sunkiai gyvendami rezga sąmokslus ir dega neapykanta jiems. Taigi akivaizdu, kad tie, kuriems šitaip atsitinka su heilotais, nėra suradę paties geriausio būdo. 5. Be to, jų moterų laisvė yra žalinga tiek pačios santvarkos tikslui, tiek valstybės laimei. Juk kaip ūkio dalys yra vyras ir žmona, taip ir valstybę, akivaizdu, reikia laikyti lyg ir padalyta per pusę – į vyrus ir moteris. Taigi tose santvarkose, kur moterų reikalai sutvarkyti nevykusiai, reikia pripažinti, kad įstatymų leidyba apeina pusę valstybės. Būtent taip atsitiko tenai, nes įstatymų leidėjas[38], norėdamas, kad visa valstybė būtų užgrūdinta, šiuo atžvilgiu vyrais akivaizdžiai pasirūpino, o moterimis – ne; mat jos gyvena nesaikingą gyvenimą, niekur nepaisydamos saiko ir prabangiai. 6. Taigi tokioje valstybėje neišvengiamai labai vertinamas turtas, ypač kai patenkama moterų valdžion, kaip yra daugelyje kariškai gyvenančių ir karingų genčių, išskyrus keltus ir galbūt kai kuriuos kitus, kurie atvirai rodo pagarbą santykiams tarp vyrų. Atrodo, kad pirmasis, sukūręs tą mitą, ne be pagrindo sujungė Arėją su Afrodite[39], nes visi tokie, regis, yra apimti troškimo santykiauti arba su vyrais, arba su moterimis. 7. Todėl lakoniečiams atsitiko būtent taip, ir

daugelis dalykų jų valdymo metu[40] buvo tvarkomi moterų: koks skirtumas, ar pačios moterys valdo, ar pareigūnai yra moterų valdomi? Vyksta juk tas pat. Beribė drąsa nėra naudinga jokiam iš kasdienių darbų, ji naudinga nebent tik kare, bet lakoniečių moterys labai kenkė ir čia. Tai buvo matyti tebiečių įsiveržimo metu – naudingos jos nebuvo nė kiek, kaip ir kitose valstybėse, o sumaištį
1270a sukėlė didesnę negu priešai[41]. 8. Iš pradžių atrodė, kad Lakonijoje ta moterų laisvė atsirado ne be pagrindo, nes karo žygiuose jie daug laiko praleisdavo svečiose šalyse toli nuo šeimų, kariaudami su argiečiais, po to su arkadais bei meseniečiais[42]. Sulaukę atokvėpio nuo karo, jie atidavė save įstatymų leidėjui, būdami jau parengti tam kariškam gyvenimo būdui (jis juk turi nemažai dorybės pradų), o moteris, kaip sakoma, Likurgas[43] mėgino pajungti įstatymams, bet, kadangi jos priešinosi, liovėsi. 9. Vadinasi, būtent jos yra kaltos dėl to, kas įvyko, taigi akivaizdžiai ir dėl šios klaidos, tačiau mes tiriame ne tai, kam reikia atleisti ar neatleisti, o tai, kas teisinga ir neteisinga. Atrodo, kad blogai sutvarkyti moterų reikalai, kaip jau buvo minėta anksčiau, ne tik lėmė tam tikrą pačios santvarkos netinkamumą, bet ir iš dalies paskatino meilę pinigams.

10. Be to, kas dabar pasakyta, kai kas dar galėtų pasmerkti ir nuosavybės nelygybę, nes atsitiko taip, kad kai kurie iš jų turi įsigiję pernelyg didelį turtą, o kai kurie – visiškai mažą; dėl to žemė atiteko mažumai. Tai blogai tvarkoma ir įstatymais: įstatymų leidėjas paskelbė negeru dalyku pirkti ar-

ba parduoti turimą [žemę] ir pasielgė teisingai, tačiau norintiems jis leido ją dovanoti ir palikti kaip palikimą, o juk šiuo atveju neišvengiamai atsitinka tas pat, kas ir anuo. 11. Moterims priklauso beveik du penktadaliai visos žemės, nes daugelis iš jų tampa paveldėtojomis[44], be to, duodami dideli kraičiai. Geriau būtų nustatyti, kad kraičiai iš viso nebūtų duodami arba kad jie būtų maži ar bent saikingi. <...>[45] Dabar [paliekantis palikimą] gali ištekinti savo paveldėtoją už ko tik nori, o jei jis miršta nepareiškęs paskutinės valios, tai tas, kurį jis palieka vykdytoju, išleidžia ją už ko tik nori. Tad nors žemė galėjo išmaitinti tūkstantį penkis šimtus raitininkų ir trisdešimt tūkstančių sunkiai ginkluotų pėstininkų, jų nebuvo net tūkstančio. 12. Jų istorija jau yra aiškiai parodžiusi, kad tokia jų tvarka buvo nevykusi: valstybė neatlaikė vieno vienintelio smūgio ir žlugo dėl mažo žmonių skaičiaus[46]. O sakoma, kad ankstesniųjų karalių laikais jie suteikdavo pilietybę svetimšaliams, todėl nepritrūkdavo žmonių net ir ilgą laiką kariaudami; dar sakoma, kad kitados spartiatų buvo netgi dešimt tūkstančių. Vis dėlto – ar tai būtų teisinga, ar ne – geriau, kai valstybėje gausu vyrų dėl nuosavybės sulyginimo 13. Įstatymas dėl vaikų gimdymo taip pat kliudo ištaisyti
šią padėtį. Mat įstatymų leidėjas, norėdamas, kad *1270b*
spartiatų būtų kuo daugiau, skatina piliečius turėti kuo daugiau vaikų: jie turi įstatymą, kad trijų vaikų tėvas atleidžiamas nuo karinės tarnybos, o keturių – atleidžiamas nuo visų mokesčių. Tačiau akivaizdu, kad jei gims daug vaikų, kai žemė yra šitaip padalyta, daugelis neišvengiamai taps skurdžiais.

14. Betgi ir [įstatymai] dėl eforato[47] yra netinkami. Tai juk yra vyriausioji valdžia, tvarkanti svarbiausius reikalus, o eforai renkami iš visos tautos, todėl dažnai į šias pareigas patenka visiškai nuskurdę žmonės, kurie dėl savo skurdo yra lengvai paperkami. Jie tai ne kartą įrodė anksčiau ir dabar, Andro reikaluose, mat kai kurie iš jų, susivilioję sidabru, pražudė visą valstybę, kiek tai priklausė nuo jų[48]. Be to, kadangi [eforų] valdžia buvo pernelyg didelė ir artima tironijai, net ir karaliai buvo priversti jai pataikauti, taigi ir tai pakenkė santvarkai, nes atsitiko taip, kad iš aristokratijos radosi demokratija. 15. Iš tiesų būtent ši valdžios įstaiga ir palaiko santvarką, nes tauta, dalyvaujanti aukščiausioje valdžioje, laikosi ramiai, todėl ar įstatymų leidėjo dėka, ar dėl atsitiktinumo eforatas yra naudingas [valstybės] reikalams, nes, kad santvarka išliktų, visos valstybės dalys turi norėti, kad ji gyvuotų ir pasiliktų tokia pati. Taigi karaliai ją palaiko dėl jiems reiškiamos pagarbos, kilnieji ir gerieji – dėl seniūnų tarybos (nes šios pareigos yra atpildas už dorybę), o liaudis – dėl eforato, nes į jį renkama iš visų [piliečių]. 16. Į šias pareigas ir turi būti renkama iš visų, tačiau ne tokiu būdu kaip dabar, nes jis yra pernelyg vaikiškas[49]. Be to, eforai, būdami atsitiktiniai žmonės, priima svarbius teismo sprendimus, todėl būtų geriau, kad jie spręstų vadovaudamiesi ne savo valia, o rašytiniais [nuostatais] ir įstatymais. Ir eforų gyvenimo būdas neatitinka valstybės pakraipos, nes yra pernelyg laisvas, nors

kitų atžvilgiu [valstybė] būna pernelyg griežta, todėl jie negali ištverti ir, paslapčiomis apeidami įstatymą, mėgaujasi kūno malonumais.

17. Jų seniūnų valdžia taip pat nėra visiškai gera[50]. Jeigu jie būtų verti pagarbos ir turėtų išugdytas gerąsias vyro savybes, būtų galima pasakyti, kad jie valstybei naudingi, tačiau jau vien tai, kad jie iki gyvos galvos priima svarbius teismo sprendimus, kelia abejonių, nes ateina tiek kūno, tiek proto senatvė. O kadangi jų auklėjimas buvo *1271a*
tokio pobūdžio, kad net pats įstatymų leidėjas jais nepasitiki, nes jie nėra geri vyrai, tai jie ir pavojingi. 18. Be to, kaip matyti, pasidalijusieji šią valdžią ima kyšius ir, kad įsiteiktų, dažnai paaukoja bendrus reikalus. Dėl to būtų geriau, jeigu jie privalėtų atsiskaityti, o dabar jie neprivalo. Galima manyti, kad eforų valdžiai atsiskaito visi kiti pareigūnai; tačiau tai eforatui pernelyg didelė dovana, ir atsiskaitymo būdas, mūsų manymu, turėtų būti kitoks. Be to, tie seniūnų rinkimai, kuriuos jie rengia, yra vaikiški jau dėl paties atrinkimo būdo[51], o tai, kad tas, kuris laikomas vertu tos valdžios, pats turi jos siekti, nėra teisinga: vertasis valdžios turi valdyti, nori jis to ar nenori. 19. O dabar atrodo, kad įstatymų leidėjas padarė tą patį, kaip ir su kitais santvarkos dalykais, – sužadinęs piliečių garbės troškimą, jis pasinaudojo tuo ir seniūnų rinkimuose: niekas juk nesiektų valdžios, jei netrokštų garbės. Iš tiesų dauguma žmonių nusižengimų, bent jau tyčinių, padaroma dėl garbės ir pinigų troškimo.

20. Apie karaliaus valdžią – ar valstybėms geriau, kad jos nebūtų, ar kad būtų, – bus atskira kalba, tiktai, žinoma, geriau, kad tai būtų tvarkoma ne taip, kaip dabar, bet būtų sprendžiama pagal kiekvieno iš karalių gyvenimą. Tačiau akivaizdu, kad net pats įstatymų leidėjas nemano galįs juos padaryti kilnius: jis juk nepasitiki karaliais, tarsi šie būtų nepakankamai geri vyrai; dėl to kartu su jais kaip pasiuntiniai būdavo siunčiami jų priešai, be to, buvo manoma, kad valstybės saugumą laiduoja karalių nesutarimai[52]. 21. Bendrieji pietūs, vadinti fiditijomis[53], irgi nebuvo gerai sutvarkyti pirmojo jų steigėjo. Geriau reikėjo [nustatyti taip], kad lėšos tam būtų skiriamos iš bendro [iždo], kaip Kretoje, o Lakonijoje turi prisidėti kiekvienas, nors kai kurie yra visai nuskurdę ir negali padengti tų išlaidų, taigi atsitinka priešingai įstatymų leidėjo sumanymui. Jis siekia, kad bendrieji pietūs būtų demokratiškas renginys, o šitaip įstatymo sutvarkyti jie tampa visai nedemokratiški, nes labai nuskurdusiems juose dalyvauti nelengva, o pagal jų tradicinį pilietybės apibrėžimą neįstengiantis sumokėti šio mokesčio neturi ir pilietybės.

22. Įstatymą dėl laivyno vadų jau yra peikę ir ki-
ti, ir peikę teisingai, nes jis tapo nesantaikos prie-
žastimi, kai greta karalių, kurie iki gyvos galvos yra
karo vadai, laivyno vado pareigos tapo beveik ant-
1271b ra karaliaus valdžia[54]. O ir patį įstatymų leidėjo pa-
matinį sumanymą galima peikti už tai, ką jau išpei-
kė Platonas „Įstatymuose“[55]: visa įstatymų sanda-
ra nukreipta į dalį dorybės – į karinę dorybę, nes

ji pravarti siekiant viešpatauti. Dėl to jie išliko, kol kariavo, tačiau įsigalėję pradėjo žlugti, nes nežinojo, ką veikti laisvu laiku, ir nebuvo išsilavinę jokioje kitoje srityje, kuri jiems būtų svarbesnė už karo meną. 23. Ne mažesnė ir kita klaida: jie mano, kad gėrybes, dėl kurių kovojama, labiau padeda įgyti dorybė nei yda, ir tai teisinga, tačiau tai, kad jie laiko šias gėrybes svarbesnėmis už dorybę, neteisinga. Prastai spartiatų sutvarkyti ir bendruomenės lėšų reikalai, nes tuomet, kai jie būna priversti kariauti didelius karus, bendrame valstybės [iždė] nieko neatsiranda, ir [mokesčius] jie moka blogai, ir, kadangi didžiausia žemės dalis priklauso spartiatams, jie netikrina vieni kitų įmokų. Tai, ką pasiekė įstatymų leidėjas, visai priešinga tam, kas naudinga, – valstybė dėl jo kaltės neturi išteklių, o atskiri žmonės godūs.

Taigi tiek tegul bus pasakyta apie Lakedaimono santvarką, nes tai yra kaip tik tie dalykai, kurie galėtų būti labiausiai peikiami.

VII. 1. Kretos santvarka yra labai artima minėtajai. Kai kurie jos bruožai ne blogesni, tačiau dauguma jų ne tokie užbaigti. Atrodo, o ir sakoma[56], kad Kretos santvarka didele dalimi imituoja lakoniškąją, o daugelis senovinių dalykų yra prasčiau sudaryti už naujesniuosius. Pasakojama, kad Likurgas, kai jis išvyko atsisakęs globoti karalių Charilają[57], praleido Kretoje nemažai laiko dėl giminystės, mat Likto gyventojai buvo lakoniečiai kolonistai, o atvykusieji į koloniją perėmė tenykščių gyventojų įstatymų tvarką. Dėl to ir da-

bar perioikai naudojasi įstatymais tokiu pačiu būdu tikėdami, kad pirmasis įstatymų tvarką sukūrė Minojas[58]. 2. Ši sala atrodo atsiradusi tam, kad valdytų graikus, – ji yra geroje padėtyje, nes užima patogią vietą jūroje, aplink kurią įsikūrę beveik visi graikai. Iš vienos pusės ji nedaug tenutolusi nuo Peloponeso, iš kitos – nuo tų Azijos vietų, kurios yra aplink Triopiją, ir nuo Rodo. Dėl to Minojas ir įtvirtino savo valdžią jūroje, dalį salų pajungęs sau, o dalį apgyvendinęs [kolonistais], kol pagaliau, užpuolęs Siciliją, baigė gyvenimą tenai, Kamiko apylinkėse.

1272a 3. Kretos tvarka panaši į Lakonijos. Lakonijoje dirba heilotai, o Kretoje – perioikai, ir vieni, ir kiti rengia bendruosius pietus, ir bent jau senovėje lakoniečiai juos vadino ne fiditijomis, o, kaip ir kretiečiai, andrijomis[59] – iš to matyti, kad jie kilo iš ten. Taip pat ir valstybės tvarka: [Lakonijos] eforai juk turi tą pačią galią, kaip ir vadinamieji kosmai Kretoje (išskyrus tai, kad eforų yra penki, o kosmų – dešimt); seniūnai yra tolygūs jų seniūnams, kuriuos kretiečiai vadina taryba; anksčiau buvo ir karaliaus valdžia, tačiau kretiečiai ją panaikino; kosmams priklauso ir karinis vadovavimas. 4. Tautos susirinkime dalyvauja visi, tačiau jis neturi jokios galios, tik balsuodamas patvirtina tai, ką nusprendė seniūnai ir kosmai.

Bendrųjų pietų reikalai kretiečių yra geriau sutvarkyti negu lakoniečių, nes Lakedaimone kiekvienas nuo galvos moka nustatytą įmoką, o jei ne, įstatymas jam neleidžia turėti pilietybės, kaip minėta anksčiau; Kretoje [tai sutvarkyta] bendruo-

meniškiau, nes viena dalis viso valstybėje išauginamo derliaus ir gyvulių, ir duoklių, kurias suneša perioikai, skiriama dievų garbinimui ir viešosioms prievolėms, o kita – bendriesiems pietums, taigi visi maitinami iš bendro [iždo], ir moterys, ir vaikai, ir vyrai. 5. Įstatymų leidėjas parodė didelę išminties meilę, [paskelbdamas] naudingu saikingą valgį ir atskirdamas moteris, idant jos neturėtų per daug vaikų, ir įvesdamas [vyrų] santykius su vyrais, dėl kurių turėsime kitą progą nuspręsti, ar tai blogai, ar ne. Taigi, kad bendrųjų pietų reikalai kretiečių yra sutvarkyti geriau negu lakoniečių, akivaizdu, tačiau kosmų atvejis yra dar blogesnis negu eforų – tas blogis, kuris būdingas eforų valdžiai, nesvetimas ir kosmams, nes jais tampa atsitiktiniai žmonės, bet tos naudos santvarkai, [kurią duoda eforai], čia nėra. Ten juk renkama iš visų [piliečių], todėl tauta, dalyvaujanti aukščiausioje valdžioje, nori, kad santvarka tokia ir pasiliktų, o čia kosmai renkami ne iš visų, bet tik iš tam tikrų giminių, o seniūnai – iš buvusių kosmų. 6. Apie juos būtų galima pasakyti tuos pačius žodžius, kaip ir apie tai, kas vyksta Lakedaimone: tai, kad jie niekam neatsiskaito ir [eina savo pareigas] visą gyvenimą, yra jiems didesnė dovana, negu jie verti, o tai, kad jie valdo ne pagal rašytinius [nuostatus], bet savo valia, yra pavojinga. Tai, kad tauta, nedalyvaudama [valdyme], lieka rami, visai nėra ženklas, jog sutvarkyta gerai. Kosmai juk negauna jo- *1272b*
kio pelno, kaip eforai, nes gyvena saloje, toli nuo tų, kurie galėtų juos papirkti. Būdas, kuriuo jie mėgina įveikti šią ydą, yra nevykęs ir ne pilietinis,

bet dinastinis. 7. Dažnai kurie nors arba iš bendravaldžių, arba iš privačių asmenų susivienija ir nuverčia kosmus, o ir patys kosmai per vidurį [kadencijos] gali atsisakyti valdžios. Žinoma, geriau, kad tai vyktų pagal įstatymą, o ne pagal žmonių norą, nes pastarasis nuostatas yra pavojingas. Visų blogiausia yra visiško kosmų pašalinimo [galimybė] – tai dažnai ir padaro galingieji, nenorėdami atsakyti prieš teismą. Iš to akivaizdu, kad [kretiečių] tvarka turi kai ką, kas būdinga politėjai, tačiau tai yra ne politėja, bet veikiau dinastija. Jiems yra įprastas dalykas pasitelkus liaudį ir draugus sukelti anarchiją, nesantaiką ir kovoti tarpusavyje. 8. Kuo tokia būklė skiriasi nuo tos, kai valstybė kurį laiką liaujasi egzistavusi ir išyra pilietinė bendrija?

Tokioje būklėje esančiai valstybei gresia pavojus iš tų, kurie nori ir pajėgia ją užpulti, tačiau, kaip jau sakyta, ją gelbsti jos padėtis, nes didelis atstumas veikia taip pat, kaip ir svetimšalių išvarymo įstatymas[60]. Dėl to ir perioikai Kretoje lieka ramūs, o heilotai sukyla dažnai. Kretiečiai juk neturi išorinių valdų, ir tik visai neseniai salą palietė išorės karas[61], kuris akivaizdžiai atskleidė tenykščių įstatymų bejėgiškumą.

Taigi apie šią santvarką tegul mūsų bus pasakyta tiek.

VIII. 1. Atrodo, kad ir kartaginiečiai[62] tvarkosi gerai ir daugeliu atžvilgių ypatingai, palyginti su kitais, o kai kuo jie itin artimi lakoniečiams. Šios trys santvarkos – kretiškoji, lakoniškoji ir trečioji, kartaginiečių – tam tikra prasme yra labai ar-

timos tarpusavyje, o nuo kitų labai skiriasi. Daugelis jų nuostatų yra geri, o santvarkos darnumo ženklas yra tai, kad tauta savo noru palaiko esamą valstybės tvarką ir nebuvo jokio verto paminėti sukilimo ar tirono.

2. Labai artimi lakoniškajai santvarkai dalykai yra draugijų bendrieji pietūs, kurie panašūs į fiditijas, ir Šimto keturių valdžia, panaši į eforus, tik geresnė tuo, kad pastaraisiais tampa atsitiktiniai žmonės, o šie šimtas keturi renkami pagal nuopelnus; karaliai ir taryba taip pat atitinka tenykščius karalius bei seniūnus, tačiau ten yra geriau tai, kad karaliais tampa ne visą laiką iš tos pačios giminės ir ne iš atsitiktinės, o jei tik [kuri nors giminė kuo nors] išsiskiria <...>[63], jie verčiau renka iš tokių nei pagal amžių, nes [išrinktieji], įgiję valdžią [spręsti] svarbius dalykus, būdami niekingi didžiai pakenkia ir jau yra pakenkę 1273a
Lakedaimono valstybei.

3. Taigi dauguma tų dalykų, kurie peikiami dėl nukrypimų [nuo geriausiosios santvarkos], pasirodo esą bendri visoms minėtoms santvarkoms, o iš to, kas peikiama aristokratijos arba politėjos požiūriu, kai kas labiau krypsta į demokratiją, kai kas – į oligarchiją. Kuriuos dalykus pateikti tautai [svarstyti], o kuriuos – ne, nusprendžia karaliai kartu su seniūnais, jeigu visi vienbalsiai sutaria, o jeigu ne, tai sprendžia tauta. Kai šie ką nors pateikia, tautai leidžiama ne tik išklausyti valdančiųjų sprendimus, tačiau ji turi galią ir svarstyti, ir norinčiam leidžiama pasisakyti prieš pateikiamus pasiūlymus, o kitose santvarkose to

nėra. 4. Tai, kad Penkių tarybos, sprendžiančios daugelį svarbių dalykų, yra renkamos jų pačių [narių], ir tai, kad jos renka aukščiausiąją valdžią, Šimto tarybą, ir tai, kad jos valdo ilgesnį laiką nei kiti [pareigūnai] (nes valdo ir baigusios eiti pareigas, ir prieš pradėdamos), yra oligarchiška; tai, kad [pareigūnai] negauna algos ir nėra renkami burtais, laikytina aristokratijos bruožu, kaip ir kiti panašūs dalykai bei tai, kad tam tikri pareigūnai sprendžia visas bylas, o ne skirtingas – skirtingi, kaip Lakedaimone.

5. Kartaginiečių tvarka labiausiai nukrypsta nuo aristokratijos į oligarchiją dėl tam tikros nuostatos, su kuria sutinka daugelis: jie mano, kad pareigūnai turi būti renkami ne tik pagal nuopelnus, bet ir pagal turtą, nes neįmanoma, kad skurdžius gerai valdytų ir turėtų tam laiko. Rinkti pagal turtą yra oligarchiška, o pagal dorybę – aristokratiška, taigi toji sistema, pagal kurią yra tvarkomi kartaginiečių santvarkos reikalai, būtų trečioji, nes jie renka atsižvelgdami ir į viena, ir į kita, ypač aukščiausiuosius pareigūnus – karalius ir karo vadus. 6. Šį nukrypimą nuo aristokratijos reikėtų laikyti įstatymų leidėjo klaida, nes nuo pat pradžių vienas būtiniausių dalykų yra pasirūpinti, kad geriausieji turėtų laisvo laiko ir būtų apsaugoti nuo niekingo elgesio ne tik kai valdo, bet ir asmeniniame gyvenime. Bet nors reikia atsižvelgti ir į išteklius, būtinus užtikrinti laisvalaikiui, blogai, kad aukščiausiosios pareigos, karaliaus ir karo vado, yra parduodamos. Toks įstatymas turtą padaro labiau gerbiamą už dorybę, o visą valsty-

bę – godžią pinigų. 7. Juk, kad ir ką valdantieji nuspręstų esant verta pagarbos, kitų piliečių nuomonė neišvengiamai seka jais; o kur labiausiai gerbiama ne dorybė, ten negali būti tvirtos aristokratinės santvarkos. Suprantama, jog nusipirkusieji [valdžią] įpranta [iš jos] pelnytis, nes, kad valdy- *1273b*
tų, jie turėjo išlaidų. Būtų keista, jei neturtingas, tačiau kilnus žmogus norėtų pasipelnyti, o niekingesnis, ir dar patyręs išlaidų, – nenorėtų. Todėl valdyti privalo tie, kurie gali valdyti geriausiai. O dar geriau būtų – net jeigu įstatymų leidėjas ir nepasirūpino tuo, jog kilnieji nepatirtų nepriteklių – pasistengti, kad bent jau valdydami jie turėtų laisvo laiko.

8. Gali atrodyti bloga ir tai, kad tam pačiam žmogui leidžiama eiti kelias aukštas pareigas – kartaginiečiai tam pritaria. Juk vienas darbas geriausiai atliekamas vieno žmogaus, ir įstatymų leidėjui būtina žiūrėti, kad taip ir būtų, ir neskirti to paties žmogaus groti fleita ir siūti apavą. Taigi, jei tik valstybė nėra maža, pilietiškiau, o kartu ir demokratiškiau, kai daugelis dalyvauja valdyme; tai, kaip minėjome, yra geriau ir bendriems reikalams, nes kiekvienas iš tų pačių dalykų atskirai yra atliekamas geriau ir greičiau, negu viskas kartu. Tai akivaizdu kariniuose ir laivyno reikaluose: šiose abiejose srityse valdymas ir paklusimas, jei taip galima pasakyti, yra persmelkę viską.

9. Nors [kartaginiečių] santvarka yra oligarchinė, jie sėkmingai išvengia [jos pavojų] dėl savo turtingumo, nes nuolat išsiunčia tam tikrą gyventojų dalį į [imperijos] miestus[64]; taip jie gydo sa-

vo santvarką ir suteikia jai patvarumą. Tačiau tai lemia atsitiktinumas, o reikia, kad [piliečiai] gyventų santarvėje įstatymų leidėjo dėka. O dabar, jei atsitiktų kokia nelaimė ir dauguma valdinių sukiltų, įstatymai neteiktų jokios priemonės, padedančios grąžinti rimtį.

Taigi Lakedaimono, Kretos ir Kartaginos santvarkos, pagrįstai labai vertinamos, atrodo taip.

IX. 1. Iš tų, kurie yra ką nors pasakę apie santvarkas, kai kurie visiškai nedalyvavo jokioje politinėje veikloje ir nugyveno gyvenimą kaip privatūs asmenys; beveik apie visus juos tai, kas verta dėmesio, jau pasakyta. Tačiau kai kurie iš jų buvo įstatymų leidėjai, vieni gimtuosiuose miestuose-valstybėse, kiti – svetimuose, ir patys dalyvavo politinėje veikloje; vieni iš jų buvo tik įstatymų kūrėjai, o kiti – ir pačios santvarkos, kaip, pavyzdžiui, Likurgas ir Solonas, kurie sukūrė ir įstatymus, ir santvarkas. Apie Lakedaimono santvarką jau kalbėta. 2. O Soloną kai kas laiko puikiu įstatymų leidėju, panaikinusiu kraštutinę oligarchiją, padariusiu galą liaudies vergijai ir sukūrusiu tradicinę demokratiją; jis tai pasiekė, gerai sumaišęs įvairias santvarkas: ant Areopago posėdžiaujanti taryba yra oligarchijos elementas, pareigūnų renkamumas – aristokratijos, o teismai –
1274a demokratijos. Atrodo, kad Solonas tuos dalykus – tarybą ir pareigūnų renkamumą – jau rado egzistuojančius iš anksčiau ir nepanaikino, tačiau jis įtvirtino tautos valdžią įsteigęs teismus, sudarytus iš visų [piliečių]. 3. Dėl to jam kai kas prie-

kaištauja, esą jis panaikinęs kitas [santvarkos dalis], teismą, renkamą burtais, padarydamas visagalį. Mat pastarajam sustiprėjus imta pataikauti tautai tarsi tironui, ir santvarka virto dabartine demokratija; Efialtas[65] ir Periklis[66] apribojo Areopago tarybos reikšmę, Periklis įvedė mokestį už dalyvavimą teisme, ir taip kiekvienas iš demagogų[67] vis labiau didino demokratiją, kol ji tapo tokia, kokia yra dabar. 4. Tačiau atrodo, kad taip atsitiko ne tiek pagal Solono sumanymą, bet veikiau susiklosčius aplinkybėms, nes tauta, lėmusi [Atėnų] pranašumą jūroje karų su Persija metu, pasidarė pernelyg išdidi ir pasirinko blogus vadus, nors dori žmonės priešinosi tokiai politikai; pats Solonas, atrodo, suteikė tautai tik būtiniausią galią – rinkti pareigūnus ir gauti iš jų ataskaitą (jei tauta šito negalėtų, ji būtų pavergta ir priešiška), o visi valdžios pareigūnai turėjo būti iš diduomenės ir turtingųjų – iš penkiašimtasaikių, kinkininkų ir trečiojo sluoksnio, vadinamosios raitininkijos; ketvirtasis sluoksnis buvo samdinių, kurie negalėjo dalyvauti jokioje valdžioje[68].

5. Įstatymų leidėjai buvo ir Zaleukas[69] (Epizefyro Lokrų) bei Charondas iš Katanos ([parengęs įstatymus] savo bendrapiliečiams ir kitiems chalkidiečių miestams Italijoje bei Silicijoje). Kai kas mėgina juos susieti: esą Onomakritas[70] buvęs pirmasis sumanus įstatymų leidėjas, o mokęsis jis Kretoje, kur, būdamas lokrietis, atvyko įgyti pranašavimo meno; jo bendru tapęs Taletas[71], pastarojo mokiniai buvę Likurgas bei Zaleukas, o Zaleuko – Charondas. Tačiau taip pasakoja tie, kuriems nerūpi chronolo-

gija. 6. Ir Filolajas Korintietis[72] buvo įstatymų leidėjas Tebuose. Filolajas buvo iš Bakchiadų giminės; jis tapo Dioklio, olimpinių žaidynių nugalėtojo, mylimuoju, ir kai pastarasis, nebepakęsdamas motinos Alkionės meilės, paliko miestą, [kartu su juo] atvyko į Tebus, kur abu ir baigė gyvenimą. Dar ir dabar žmonės rodo jų kapus, gerai matomus vienas nuo kito, tačiau iš Korinto žemės pusės vienas yra matomas, o kitas – ne. 7. Pasakojama, kad jie liepė šitaip juos palaidoti: Dioklis, bjaurėdamasis ta aistra, [norėjo,] kad nuo jo kapo nesimatytų Korinto šalies, o Filolajas – kad matytųsi. Taigi dėl minėto-
1274b sios priežasties jie gyveno Tebuose, ir Filolajas tapo jų įstatymų leidėju įvairiais klausimais, taip pat ir vaikų gimdymo klausimu – [jis sukūrė] įstatymus, kuriuos jie vadina įvaikinimo įstatymais. Šie įstatymai buvo specialiai sukurti siekiant išsaugoti [tą patį] žemės sklypų skaičių. 8. Charondo [įstatymuose] nėra nieko savito, išskyrus teismus dėl melagingų liudijimų (jis pirmasis įvedė apkaltinimą dėl jų), tačiau įstatymų tikslumu jis pranoksta net ir dabartinius įstatymų leidėjus. (Falėjo savitumas buvo turto sulyginimas, Platono – žmonų ir vaikų, taip pat turto bendrumas, moterų bendrieji pietūs, be to, įstatymas dėl girtumo – kad vadovaujantieji išgertuvėms privalo likti blaivūs, taip pat dėl karinio mankštinimo – kad vyrai pratybomis išlavintų abi rankas kaip dešinę, nes neturėtų būti taip, kad tik viena ranka būtų naudinga, o kita nenaudinga.) 9. Yra ir Drakonto[73] įstatymai, tačiau jis leido įstatymus jau esamai santvarkai, ir juose nėra nieko savito, ką būtų verta paminėti, išskyrus žiaurumą dėl

bausmių dydžio. Pitakas[74] taip pat buvo įstatymų kūrėjas, tačiau ne santvarkos; jo savitas įstatymas yra toks, kad tie, kurie ką nors užpuola girti, gauna didesnę bausmę nei užpuolę blaivūs. O kadangi girti būna įžūlesni už blaivius, jis paisė naudingumo, bet ne atlaidumo, kurio girtiems reikėtų rodyti daugiau. Androdamas[75] iš Regijo taip pat leido įstatymus Trakijos chalkidiečiams dėl nužudymų ir paveldėjimo reikalų, tačiau turbūt niekas negalėtų nurodyti kokio nors jo įstatymų savitumo.

Taigi tarkime, kad aptarėme santvarkas – tiek galiojančias, tiek kieno nors pasiūlytas.

TREČIA KNYGA

I. 1. Tas, kuris siekia išsiaiškinti, kas yra kiekviena iš santvarkų ir kokia ji yra, turbūt pirmiausia susiduria su valstybės klausimu — kas gi pagaliau yra toji valstybė. Šiuo metu dėl to nesutariama, nes vieni sako, kad tam tikrą veiksmą atlieka valstybė, kiti — kad ne valstybė, bet oligarchai arba tironas; mes matome, kad visa valstybės vyro ir įstatymų leidėjo veikla susijusi su valstybe, o santvarka yra tam tikra valstybės gyventojų tvarka. 2. Kadangi valstybė priklauso prie sudėtinių dalykų, kaip ir visa kita, kas yra visetas, tačiau susideda iš daugelio dalių, tai akivaizdu, kad pirmiausia reikia aptarti pilietį, nes valstybė yra tam tikra piliečių aibė; taigi būtina nuspręsti, ką reikėtų vadinti piliečiu ir kas yra pi- 1275a
lietis. Juk dažnai nesutariama dėl piliečio [sąvokos], nes ne visi sutinka piliečiu laikyti tą patį — tas, kuris demokratijoje yra pilietis, oligarchijoje dažnai nėra pilietis. 3. Tų, kurie kokiu nors kitu būdu įgyja šį vardą, pavyzdžiui, priimtųjų į piliečius[1], reikėtų nepaisyti. Pilietis nėra pilietis vien dėl to, kad gyvena tam tikroje vietoje (juk ir atkilėliai[2] bei vergai dalijasi gyvenamąja vieta), ar dėl

to, kad dalyvauja teismo reikaluose, kai jis patraukiamas atsakomybėn arba pats pateikia ieškinį (juk tokią teisę turi ir tie, kurie yra susaistyti tarpusavio sutartimis, nes ir jie gali tai daryti; daugelyje vietų tuose reikaluose dalyvauja ir atkilėliai, tiktai ne kaip pilnateisiai — jie privalo susirasti sau globėją[3], todėl šiuose santykiuose jie dalyvauja ribotai), 4. lygiai kaip ir apie vaikus, dėl amžiaus dar neįrašytus[4] [į piliečių sąrašus], ir apie senius, jau atleistus[5], reikėtų sakyti, kad jie tam tikra prasme yra piliečiai, tiktai ne absoliučiai, bet priduriant apie pirmuosius, kad jie „nepilnateisiai", o apie antruosius — „per seni" ar ką nors panašaus (nėra jokio skirtumo, juk ir taip aišku, apie ką kalbama). Mes juk tiriame pilietį absoliučia prasme, neturintį jokio tokio pobūdžio trūkumo, reikalaujančio pataisos, nes tokių dalykų klausimą galima kelti ir išspręsti taip pat tų, iš kurių atimtos [piliečio] teisės ir kurie yra ištremti, atveju. Pilietį absoliučia prasme iš visų požymių labiausiai apibrėžia dalyvavimas teisme ir valdyme. Vienos pareigos yra suskirstytos laiko atžvilgiu taip, kad kai kurių tas pats žmogus apskritai negali eiti du kartus arba gali tik po tam tikro nustatyto laiko tarpo, o kitos yra neapibrėžtos, pavyzdžiui, teisėjo ir tautos susirinkimo nario. 5. Kai kas gali pasakyti, kad pastarieji apskritai nėra pareigūnai ir dėl to visai nedalyvauja valdyme; betgi juokinga iš pačių galingiausiųjų atimti valdžią. Tačiau tai neturi jokios reikšmės, nes kalbama tik apie vardą: juk tai, kas bendra teisėjui ir tautos susirinkimo nariui, neturi vardo, kuriuo būtų galima pavadinti juos abu. Apibrėžimo labui tebūnie tai „neapibrėžtos pareigos" Tad piliečiais laikykime tuos, kurie šitokiu būdu dalyvauja [valdyme].

Taigi maždaug toks yra piliečio [apibrėžimas], geriausiai tinkantis visiems tiems, kurie vadinami piliečiais. 6. Tačiau nereikia pamiršti, kad tie dalykai, kurių sudedamosios dalys skiriasi rūšimi — viena yra pirminė, kita antrinė, dar kita išvestinė, — arba iš viso neturi bendro požymio, nes jie yra tokie, arba turi tik nežymų. Tačiau matome, kad santvarkos vienos nuo kitų
skiriasi rūšimi, ir vienos iš jų yra paskesnės, o kitos — 1275b
pirmesnės, nes klaidingos ir nukrypusios būtinai yra paskesnės už teisingas (ką vadiname nukrypusiomis, paaiškės vėliau). Taigi ir pilietis kiekvienoje santvarkoje neišvengiamai yra vis kitoks. Todėl kalbamasis pilietis labiausiai yra pilietis demokratijoje, o kitose santvarkose gali būti piliečiu, bet nebūtinai.

7. Kai kuriose [santvarkose] nėra tautos [valdžios] ir nešaukiami tautos susirinkimai, bet yra tam tikrų parinktų asmenų tarybos, ir bylos sprendžiamos atskirai, antai Lakedaimone sutarčių bylas sprendžia kuris nors iš eforų, ir skirtingas bylas vis kitas, seniūnai tiria nužudymo bylas, o kitas turbūt dar kiti pareigūnai. Kartaginoje yra kitaip — tam tikri pareigūnai sprendžia visas bylas. Taigi galimos [mūsų pateikto] piliečio apibrėžimo pataisos. 8. Juk kitose santvarkose tautos susirinkimo narys bei teisėjas nėra neapibrėžtas pareigūnas, jis turi apibrėžtą valdžią, nes arba visiems jiems, arba kai kuriems iš jų atiduota svarstyti ir spręsti arba visus, arba kai kuriuos reikalus. Kas tuomet yra pilietis, akivaizdu iš tų dalykų: kas turi teisę dalyvauti sprendžiamojoje arba teisminėje valdžioje, tą jau vadiname tos valstybės piliečiu, o valstybe vadiname pastarųjų aibę, paprastai sakant, užtenkamą pasiekti sau pakankamam gyvenimui.

9. Praktiškai pilietis apibrėžiamas kaip tas, kurio tėvai yra piliečiai, ir ne tik kuris nors vienas, t.y. tėvas arba motina, o kai kas reikalauja ir daugiau — pavyzdžiui, dviejų arba trijų, arba ir daugiau [piliečių] kartų. Kai politiniais tikslais ir skubotai pateikiami tokie apibrėžimai, kai kas kelia klausimą, kaipgi tas trečios ar ketvirtos kartos [protėvis] gali būti pilietis. Tad Gorgijas Leontinietis, iš dalies turbūt suglumęs, o iš dalies pašiepdamas, ir pasakė, kad kaip grūstuvės yra pagamintos grūstuvių gamintojų, taip ir larisiečiai yra pagaminti pareigūnų, nes kai kurie iš jų yra larisų gamintojai[6]. Betgi yra paprastai: pagal minėtąjį apibrėžimą, jeigu jie dalyvauja valstybės reikaluose, tai yra piliečiai — juk neįmanoma pritaikyti [apibrėžimą] „gimęs iš piliečio ar pilietės" pirmiesiems [miesto-valstybės] gyventojams ar įkūrėjams.

10. Tačiau daugiau neaiškumų turbūt kyla dėl tų, kurie įgijo pilietybę pasikeitus santvarkai, kaip, pavyzdžiui, Atėnuose išvarius tironus padarė Kleistenis, priėmęs į files daug svetimšalių ir atkilėlių vergų[7] Abejonė dėl jų kyla ne dėl to, ar jie yra piliečiai, bet dėl to, ar [jais tapo] teisėtai, ar neteisėtai. Žinoma, prie to dar būtų gali
1276a ma pridurti klausimą, ar tas, kuris neteisėtai yra pilietis, apskritai yra pilietis, tarsi „neteisėtas" reikštų tą patį, ką ir „netikras" Kadangi matome, jog ir kai kurie pareigūnai valdo neteisėtai, bet apie juos vis dėlto sakysime, kad jie valdo, nors ir neteisėtai, ir kadangi pilietį apibrėžia tam tikra valdžia (nes, kaip minėjome, pilietis yra tas, kuris dalyvauja toje valdžioje), tai akivaizdu, jog reikia pripažinti, kad ir šie yra piliečiai, o jų teisėtumo

ar neteisėtumo klausimas priklauso anksčiau minėtiems svarstymams. Kai kas klausia, kada veiksmas yra atliktas valstybės, o kada — ne valstybės, pavyzdžiui, kai iš oligarchijos ar tironijos randasi demokratija. Mat tokiais atvejais kai kurie nenori vykdyti įsipareigojimų (esą juos prisiėme ne valstybė, bet tironas) ir daugelio kitų panašių dalykų, nes esą kai kurios iš santvarkų laikosi jėga, o ne siekdamos bendros naudos. 11. Tad jeigu ir kai kurios demokratinės valstybės yra valdomos tokiu būdu, tokios santvarkos veiksmus reikia vadinti tokios valstybės veiksmais, panašiai kaip ir oligarchijos bei tironijos veiksmus. Atrodo, kad šis samprotavimas glaudžiai susijęs su klausimu, kada reikia sakyti, jog valstybė yra ta pati, o kada — jog nebe ta pati, bet jau kita. Paviršutiniškiausias šio klausimo tyrimas apimtų vietą ir žmones. Vietą ir žmones juk įmanoma atskirti, vieni gali gyventi vienoje vietoje, o kiti — kitoje. Taip keliamas klausimas laikytinas lengvesniu: kadangi miestas-valstybė turi kelias reikšmes, toks tyrimas nėra sunkus[8].

12. Panašiai [galima paklausti] ir apie vienoje vietoje gyvenančius žmones — kada reikia sakyti, kad tai yra viena valstybė? Juk tai lemia ne ją juosiančios sienos, nes ir aplink Peloponesą būtų galima pastatyti vieną sieną; tokios rūšies yra turbūt ir Babilonas, ir kiekviena kita valstybė, turinti veikiau genties, o ne miestovalstybės apybrėžas; bent jau apie pastarąjį sakoma, kad, jį užėmus, trečią dieną dalis valstybės to dar nepastebėjo[9]. Tačiau šio klausimo tyrimas bus naudingas kitu atveju (nes valstybės vyras neturi pamiršti valstybės dydžio ir gyventojų kiekio [klausimo], ir ar naudin-

giau, kad [gyventų] viena gentis, ar keletas). 13. Tačiau ar tada, kai tie patys žmonės gyvena toje pačioje vietoje, reikia sakyti, kad valstybė yra ta pati, kol gyventojai tebėra tos pačios kilmės, nors nuolat vieni miršta, o kiti gimsta (kaip apie upes esame įpratę sakyti, kad jos tos pačios ir šaltiniai tie patys, nors nuolat tam tikras vandens kiekis priteka, o tam tikras nuteka), ar žmones dėl
1276b šios priežasties reikia laikyti tais pačiais, o valstybę — kita? Juk jeigu valstybė yra tam tikra bendrija, o santvarka yra piliečių bendrija, tai, jei santvarka pasikeistų rūšies atžvilgiu ir taptų kitokia, tikriausiai paaiškėtų, kad ir valstybė neišvengiamai nebėra ta pati, lygiai kaip apie chorą, kai kada komišką, o kai kada tragišką, sakome, kad tai skirtingi chorai, nors žmonės dažnai būna tie patys. 14. Panašiai ir kiekvieną kitą bendriją bei junginį vadiname kitokiais, jeigu jų sandara yra kitokios rūšies, antai tų pačių garsų dermę sakome esant kitą, jeigu ji vieną kartą yra dorinė, o kitą — friginė. Jeigu jau taip, akivaizdu, kad labiausiai valstybę reikėtų laikyti ta pačia atsižvelgiant į santvarką; vadinti ją kitu ar tuo pačiu vardu galima ir tuomet, kai joje gyvena tie patys gyventojai, ir tuomet, kai gyvena visiškai kiti. O ar teisingumas reikalauja, ar nereikalauja vykdyti [įsipareigojimus] pasikeitus valstybės santvarkai, tai jau kita kalba.

II. 1. Su tuo, kas dabar pasakyta, susijęs samprotavimas apie tai, ar gero žmogaus ir doro piliečio dorybę reikėtų laikyti esant tą pačią, ar ne tą pačią. Bet jeigu būtent tai turėtų būti ištirta, tuomet pirmiausia reikėtų nustatyti piliečio dorybės pobūdį. Kaip jūreivis yra vie-

nas iš bendrijos narių, taip, mes sakome, yra ir pilietis. Nors jūreiviai skiriasi pagal savo paskirtį (vienas yra irkluotojas, kitas — vairininkas, dar kitas — stebėtojas, o dar kitas turi kitą panašų pavadinimą), akivaizdu, kad tiksliausias kiekvieno iš jų dorybės apibrėžimas bus atskiras, bet panašiai visiems tiks ir tam tikras bendras apibrėžimas — juk plaukiojimo saugumas yra jų visų darbas, nes to siekia kiekvienas iš jūreivių. 2. Taigi panašiai ir piliečių, nors jie nevienodi, darbas yra bendrijos saugumas, o bendrija yra santvarka, todėl piliečio dorybė turi būti susijusi su santvarka. O jeigu yra bent kelios santvarkų rūšys, tai akivaizdu, kad negali būti vienos tobulos doro piliečio dorybės, tačiau gerą žmogų vadiname tokiu dėl vienos ir tobulos dorybės. Taigi akivaizdu, kad tas, kuris yra doras pilietis, gali ir neturėti tos dorybės, dėl kurios jis būtų doras žmogus.

3. Tačiau ir tie, kurie kelia klausimą kitaip, gali nueiti tų pačių samprotavimų keliu kalbėdami apie geriausiąją santvarką. Juk jeigu neįmanoma, kad valstybė susidėtų vien tik iš dorųjų, o kiekvienas privalo gerai atlikti savo darbą skatinamas dorybės, tai, kadangi neįma- 1277a
noma, kad visi piliečiai būtų vienodi, turbūt nebus ir vienos dorybės, pritinkančios ir piliečiui, ir geram žmogui; juk toji, kuri pritinka doram piliečiui, turi būti būdinga visiems (tik taip gali egzistuoti geriausioji valstybė), o toji, kuri pritinka geram žmogui, negali [priklausyti visiems], jeigu nebūtina, kad geroje valstybėje visi piliečiai būtų geri žmonės. 4. Be to, kadangi valstybė susideda iš nevienodų žmonių, kaip gyvūnas susideda iš sielos ir kūno, siela — iš proto ir troškimo, ūkis — iš

vyro ir žmonos, <nuosavybė>[10] — iš šeimininko ir vergo, lygiai taip pat ir valstybė susideda iš visų jų ir, be to, dar ir iš kitų skirtingų rūšių, — tai visų piliečių dorybė negali būti viena, kaip ir choro vadovo bei jo padėjėjo. 5. Kodėl ji apskritai nėra ta pati, aišku iš šių dalykų; tačiau ar gali būti tam tikra viena dorybė, kuri pritiktų ir doram piliečiui, ir doram žmogui? Mes sakome, kad doras valdovas yra geras ir supratingas, o valstybės vyras būtinai privalo būti supratingas. Kai kas sako, kad valdovo netgi auklėjimas turįs būti kitoks, — juk ir matome, kad karalių sūnūs yra mokomi jojimo bei karo meno, ir Euripidas sako:

> Ne subtilybes man, bet tai, kas reikalinga
> Valstybei[11],

turėdamas galvoje, kad yra tam tikras valdovo auklėjimas. 6. Jei ta pati dorybė pritinka ir geram valdovui, ir geram žmogui, o pilietis yra ir valdinys, tai ji turbūt nėra ta pati bet kokio piliečio ir žmogaus, o tiktai tam tikro piliečio, nes ji nėra ta pati valdovo ir piliečio, ir turbūt dėl to Jasonas[12] sakė, kad badauja, kai nebūna tironu, turėdamas galvoje, kad nemoka būti privačiu asmeniu.

7. Tačiau sugebėjimas valdyti ir būti valdomam yra giriamas ir manoma, kad piliečio dorybė — tai sugebėjimas ir gerai valdyti, ir būti geru valdiniu. Jei jau nusprendėme, kad gero žmogaus dorybė susijusi su valdymu, o piliečio — ir su vienu, ir su kitu, turbūt abi negali būti vienodai pagirtinos. Kadangi kai kada laikomasi abiejų [nuomonių] — kad valdovas ir valdinys turi mokytis ne to paties, o pilietis turi mokėti ir viena,

ir kita, ir dalyvauti abiejuose dalykuose, <...>[13]. Tai galima įžvelgti ir iš to, kad egzistuoja šeimininko valdžia. 8. Pastarąja vadiname tą, kuri susijusi su būtinaisiais darbais: valdovui nebūtina mokėti juos atlikti, bet būtina mokėti panaudoti [tuos, kurie moka]; kitas [sugebėjimas] jau yra vergiškas — taip vadinu sugebėjimą atlikti tarno darbus ir jų atlikimą. Tačiau kalbame apie daugelį vergų rūšių, nes esama ir daugelio darbų. Vieną jų dalį sudaro rankpelniai — tie, kurie, kaip rodo ir 1277b
jų pavadinimas, gyvena iš savo rankų[14]; jiems priklauso ir paprastas amatininkas. Dėl to kai kuriose valstybėse amatininkai senovėje nedalyvavo valdyme, kol nebuvo kraštutinės demokratijos.

9. Taigi geram žmogui, valstybės vyrui ir geram piliečiui nebūtina išmokti darbus tų, kurie yra valdomi tokiu būdu, nebent jis tai daro dėl savęs paties iškilus reikalui (juk dėl to vienas žmogus netampa šeimininku, o kitas — vergu). Tačiau yra ir tokia valdžia, kai valdomi panašūs savo kilme ir laisvi žmonės (būtent tokią juk sakome esant politinę valdžią), ir jos valdovas turi išmokti pats būdamas valdomas, kaip raitininkų kariuomenei vadovauti išmokstama pabuvus eiliniu raitininku, o būti karvedžiu — tarnaujant karvedžio vadovaujamam, vadovaujant pulkui ir kuopai. Todėl ir sakoma, ir teisingai sakoma, kad negali gerai valdyti tas, kuris pats nebuvo valdomas[15]. 10. Nors jų dorybė yra skirtinga, tačiau būtina, kad geras pilietis mokėtų ir galėtų tiek būti valdomas, tiek pats valdyti, ir būtent tai yra piliečio dorybė — pažinti laisvųjų valdymą iš abiejų pusių. Geram žmogui taip pat būdinga ir viena, ir kita; juk jeigu

valdovo nuosaikumo ir teisingumo pobūdis yra kitoks negu valdinio, bet laisvo žmogaus, akivaizdu, kad ir gero žmogaus dorybė, pavyzdžiui, teisingumas, negali būti viena, tačiau bus skirtingų rūšių, kai jis valdys ir kai bus valdomas, kaip yra skirtumas tarp vyro bei moters nuosaikumo ir narsumo (juk vyras atrodytų esąs bailys, jei būtų toks narsus, kaip narsi moteris, o moteris atrodytų plepi, jei būtų tokia kukli, kaip geras vyras, nes vyro ir moters netgi pareigos ūkyje yra skirtingos — jo darbas yra įgyti, o jos — saugoti). 11. O supratingumas yra vienintelė išimtinai valdovui būdinga dorybė, nes kitos atrodo turinčios būti bendros ir valdovams, ir valdiniams; tačiau valdinio dorybė vis dėlto yra ne supratingumas, bet teisinga nuomonė, nes valdinys yra tarsi fleitų dirbėjas, o valdovas — fleitininkas, kuris naudojasi [tuo, kas pirmojo pagaminta].

Taigi, ar gero žmogaus ir doro piliečio dorybė yra ta pati, ar skirtinga, ir kokiu būdu ta pati, o kokiu — skirtinga, akivaizdu iš šių dalykų.

III. 1. Tačiau dar lieka tam tikras neaiškumas dėl to, kas yra pilietis. Ar iš tiesų pilietis yra tik tas, kuris gali dalyvauti valdyme, ar ir amatininkai laikytini piliečiais? Jeigu piliečiais laikytini ir tie, kurie nedalyvauja valdyme, tada toji [mūsų aptarta] dorybė negalės priklausyti kiekvienam be išimties piliečiui, nes ir amatininkas yra pilietis; o jei nė vienas iš jų nėra pilietis, tai kokiam sluoksniui priskirtinas kiekvienas iš jų? Tai juk nėra nei
1278a atkilėlis, nei svetimšalis. Ar turime sakyti, kad šiame samprotavime nėra nieko keisto? Juk nei vergai, nei atleistiniai prie minėtųjų nepriklauso. 2. Betgi teisinga tai,

kad ne visi, be kurių neegzistuotų valstybė, turėtų būti laikomi piliečiais, — juk ir vaikai nėra piliečiai ta prasme kaip suaugusieji: pastarieji yra piliečiai absoliučiai, o pirmieji sąlygiškai — jie yra piliečiai, tačiau ne pilnateisiai. Senovėje kai kuriose valstybėse amatininkai susidėjo iš vergų arba svetimšalių, dėl to dauguma [amatininkų] yra iš jų ir dabar, o geriausioji valstybė nepadarys amatininko piliečiu. O jeigu ir jis yra pilietis, tai tą piliečio dorybę, apie kurią kalbėjome, reikia laikyti ne kiekvieno piliečio dorybe ir ne kiekvieno laisvo žmogaus dorybe, tačiau tik tų, kurie laisvi nuo būtinųjų darbų. 3. Tie, kurie atlieka būtinuosius darbus kam nors vienam, yra vergai, o tie, kurie juos atlieka bendram labui, yra amatininkai ir samdiniai. Dėl jų bus aišku, jei labiau į tai įsigilinsime <jau tai, kas pasakyta, viską paaiškina, jei primenama>[16].

Kadangi santvarkų yra keletas, piliečių rūšių taip pat turi būti keletas, ypač piliečių, kurie yra valdiniai; taigi vienoje santvarkoje amatininkas ir samdinys būtinai bus piliečiai, o kitose tai neįmanoma — pavyzdžiui, toje, kuri vadinama aristokratine ir kurioje garbingos pareigos suteikiamos pagal dorybę ir vertę, — nes neįmanoma atsidėti dorybei gyvenant amatininko ar samdinio gyvenimą. 4. Oligarchinėse santvarkose samdinys negali būti pilietis (nes dalyvavimą valdyme lemia didelis turto cenzas), o amatininkas gali, nes nemažai amatininkų praturtėja. Tebuose buvo įstatymas, kad tas, kuris dešimt metų nesusilaikė nuo prekybos, negali dalyvauti valdyme. Tačiau daugelyje santvarkų įstatymas priima [į piliečius] net ir svetimšalius; kai kuriose demokratijose pilietis yra

tas, kieno motina yra pilietė, 5. o daug kur šitai galioja ir neteisėtų sūnų atžvilgiu. Vis dėlto nors dėl tikrųjų piliečių trūkumo jie ir padaro piliečiais visus šiuos žmones (nes tokius įstatymus jie taiko dėl per mažo žmonių skaičiaus), tačiau kai jų yra pakankamai, jie pamažu išskiria [iš piliečių] pirmiausia tuos, kurie gimę iš vergo ir vergės, po to tuos, kurių tik motina [pilietė], ir pagaliau piliečiais padaro tik tuos, kurių abu tėvai yra valstybės gyventojai. 6. Taigi iš to akivaizdu, kad yra daug piliečių rūšių ir kad pirmiausia piliečiu vadinamas tas, kuris turi teisę eiti garbingas pareigas; juk ir Homeras sakė:

kaip kokį niekingą klajūną[17],

nes neturintis tokios teisės yra tarsi atkilėlis. Tačiau kai kur tai yra slepiama siekiant apgauti gyventojus.

1278b Taigi ar [dorybė], dėl kurios žmogus yra geras, o pilietis doras, yra skirtinga, ar ta pati, aišku iš to, kas pasakyta, — kai kuriose valstybėse [geras žmogus ir doras pilietis] yra tas pats, o kai kuriose — ne tas pats, ir pirmuoju atveju — ne kiekvienas, o tik valstybės vyras ir tas, kuris turi ar gali turėti galią tvarkyti bendruosius reikalus, ar vienas pats, ar su kitais.

IV. 1. Kai šitai jau išsiaiškinta, reikia nutarti, ar santvarka yra viena, ar jų yra keletas, ir jei keletas, tai kokios jos ir kiek jų, ir kokie yra jų skirtumai. Santvarka yra valstybės tvarka, apimanti įvairias valdžios pareigas, ir ypač tas, kurios yra aukščiausios. Visur valstybėje aukščiausia yra jos valdžia, o valdžia yra santvarka. Kalbu apie tai, kad, pavyzdžiui, demokratinėse [valstybėse] aukščiausia yra tauta, o oligarchijose, priešingai, —

oligarchai; sakome, kad jų ir santvarkos yra skirtingos. Taip pat kalbėtume ir apie kitas [santvarkas].

2. Pirmiausia reikia nustatyti, kokiu tikslu yra susidariusi valstybė ir kiek yra žmogaus ir gyvenimo [poreikiams tenkinti susidariusios] bendrijos valdymo rūšių. Jau pirmuosiuose mūsų samprotavimuose, kur buvo apibrėžta tai, kas susiję su ūkio tvarkymu ir šeimininkavimu, buvo pasakyta, kad žmogus iš prigimties yra pilietinis gyvūnas; dėl to net ir nebūdami reikalingi savitarpio pagalbos žmonės nė kiek ne mažiau trokšta gyventi kartu. 3. Tačiau juos suveda ir bendra nauda, nes kiekvienam atitenka tam tikra gero gyvenimo dalis. Taigi pagrindinis tikslas yra būtent tai — tiek visų kartu, tiek kiekvieno atskirai; tačiau jie susiburia ir palaiko pilietinę bendriją ir dėl paties gyvenimo, nes jau vien tai, kad gyvename, taip pat turbūt yra tam tikra gėrio dalelė, jei tik nėra pernelyg didelio gyvenimo vargų perteklius; ir akivaizdu, kad dauguma žmonių pakelia gausybę kančių siekdami gyvenimo, tarsi jame slypėtų tam tikra palaima ir prigimtinė saldybė.

4. Betgi minėtuosius valdymo būdus lengva atskirti, juk juos dažnai apibrėžiame ir populiariuose samprotavimuose[18]. Šeimininko valdžia, nors iš tiesų tiek iš prigimties vergui, tiek iš prigimties šeimininkui naudinga tas pat, vis dėlto pirmiausia siekia naudos šeimininkui, o dėl to kartu ir vergui (juk šeimininko valdžia negali būti išsaugota, jei sunaikinamas vergas). 5. O valdžia vaikams ir žmonai <ir visam ūkiui, kurią vadiname ūkio valdymo menu>[19] egzistuoja valdomųjų labui arba dėl to, kas bendra abiem pusėms, — pati savaime ji egzis-

tuoja dėl valdomųjų, kaip ir kiti menai, pavyzdžiui, gy-
1279a dymo menas ir gimnastika, o atsitiktinai gali egzistuoti
ir dėl pačių [valdančiųjų]; niekas juk netrukdo treneriui
pačiam kai kada būti vienu iš tų, kurie mankštinasi, kaip
vairininkas visuomet yra vienas iš jūreivių; taigi trene-
ris arba vairininkas siekia valdomųjų gerovės, o kai ir
pats tampa vienu iš jų, atsitiktinai gauna savąją naudos
dalį, nes vairininkas yra jūreivis, o treneris tampa vie-
nu iš tų, kurie mankštinasi. 6. Tas pat ir dėl valstybinių
pareigų: kai [santvarka] susikuria piliečių lygybės bei pa-
našumo pagrindu, jie siekia valdyti pakaitomis — iš pra-
džių jie natūraliai siekė pakaitomis atlikti viešąsias prie-
voles, kad paskui jau kas nors kitas rūpintųsi jų gero-
ve, kaip prieš tai jie patys valdydami rūpinosi jo labu;
dabar dėl naudos, gaunamos iš bendrųjų [išteklių] ir iš
valstybinių pareigų, jie nori valdyti nuolat; panašiai bū-
tų, jeigu ligoniai valdydami galėtų amžinai išlikti svei-
ki, — jie turbūt irgi šitaip siektų valdžios.

7. Taigi akivaizdu, kad tos santvarkos, kurios siekia bendros naudos, yra teisingos absoliutaus teisingumo požiūriu, o tos, kurios siekia tik valdančiųjų asmeninės naudos, visos yra klaidingos, jos yra nukrypimai nuo teisingų santvarkų, nes yra despotiškos, o valstybė yra laisvųjų bendrija.

Apibrėžus šiuos dalykus, kita užduotis yra ištirti santvarkas, kiek jų yra ir kokios jos, ir pirmiausia — teisingąsias iš jų, nes apibrėžus šias taps akivaizdūs ir nukrypimai.

V. 1. Kadangi santvarka ir valdžia yra tas pat, o valdžia yra tie, kurie viešpatauja valstybėje, ir viešpatau-

jančiaisiais būtinai tampa arba vienas, arba keletas, arba dauguma, tai, kai vienas arba keletas, arba dauguma valdo bendros naudos labui, tos santvarkos būtinai yra teisingos, o tos, kai valdoma savo — arba vieno, arba keleto, arba daugumos — labui, yra nukrypimai, nes arba dalyvaujantieji [valdyme] nėra piliečiai, arba jie turi dalytis bendra nauda. 2. Tą iš monarchijų, kuri žiūri bendros naudos, esame įpratę vadinti karalyste; kai valdo nedaugelis, tačiau daugiau negu vienas, vadiname aristokratija (arba dėl to, kad valdo geriausieji, arba dėl to, kad jie valdo atsižvelgdami į tai, kas geriausia valstybei ir visiems jai priklausantiems), o kai dauguma valdo bendros naudos labui, [tokia santvarka] vadinama bendru visų santvarkų vardu — politėja[20]. 3. Taip elgiamasi visai pagrįstai: įmanoma, kad vienas arba nedau- 1279b
gelis išsiskirtų dorybe, o daugeliui jau sunku pasiekti visokeriopą dorybę; labiausiai [įmanoma pasiekti] karinę dorybę, nes ji atsiranda ten, kur gausu [vyrų]; būtent dėl to tokioje santvarkoje viešpatauja karingasis pradas ir [valdyme] dalyvauja turintieji ginklus. 4. Nukrypimai nuo minėtųjų santvarkų yra tironija (nuo karalystės), oligarchija (nuo aristokratijos) ir demokratija (nuo politėjos), nes tironija yra monarchija, siekianti to, kas naudinga monarchui, oligarchija — to, kas naudinga turtingiesiems, demokratija — to, kas naudinga neturtingiesiems, o bendram labui nė viena iš jų nėra naudinga.

Reikia truputį plačiau pakalbėti apie tai, kas yra kiekviena iš šių santvarkų; čia juk esama ir tam tikrų neaiškumų, o tam, kuris filosofuoja visais klausimais ir kreipia dėmesį ne tik į praktiką, įprasta nieko neapeiti ir ne-

palikti be dėmesio, bet išsiaiškinti tiesą apie kiekvieną [dalyką]. 5. Tironija, kaip jau sakyta, yra monarchija, valdanti piliečių bendriją šeimininko valdžia, oligarchija — kai valstybės valdovai yra tie, kurie turi turtų, o demokratija, priešingai, kai valdo ne tie, kurie turi didelius turtus, bet skurdžiai. Pirmasis klausimas susijęs su apibrėžimu. Juk jeigu turtingųjų būtų dauguma ir jie viešpatautų valstybėje (o demokratija ir yra tada, kai viešpatauja dauguma), arba jeigu kur nors atsitiktų taip, kad neturtingųjų būtų mažiau negu turtingųjų, bet, būdami stipresni, jie viešpatautų santvarkoje (o ten, kur viešpatauja mažuma, sakoma, kad yra oligarchija), paaiškėtų, kad santvarkų apibrėžimai nėra geri. 6. Bet netgi jei kas nors, sujungęs turtingumą su negausumu, o skurdą su gausumu, taip ir įvardytų santvarkas — oligarchija pavadintų tą, kur valdžia priklauso negausiems turtingiesiems, o demokratija — tą, kur valdo gausūs neturtingieji, — kyla kitas klausimas: kaipgi pavadinsime ką tik minėtas santvarkas — tas, kuriose viešpatauja sudarantys daugumą turtingieji ir mažumai priklausantys neturtingieji, jeigu nėra jokios kitos santvarkos, išskyrus minėtąsias? 7. Taigi atrodo, kad iš šio svarstymo paaiškėjo, jog tai, ar viešpatauja nedaugelis, ar dauguma — vieni oligarchinėse, o kiti demokratinėse santvarkose, — yra antraeilis dalykas, nes visur turtingų yra mažai, o neturtingų — daug (dėl to taip ir atsitinka, kad ne minėtosios priežastys lemia skirtumą); o tai, kuo tarpusavyje
1280a skiriasi demokratija ir oligarchija, yra skurdas ir turtas, ir ten, kur valdančiaisiais tampama dėl turto, ar jie būtų mažuma, ar dauguma, neišvengiamai yra oligarchija,

o kur valdo neturtingieji — demokratija, tačiau, kaip minėjome, atsitinka taip, kad vienų esti mažai, o kitų daug. Juk turto atžvilgiu klesti nedaugelis, tačiau laisvė priklauso visiems, ir dėl šių priežasčių ir vieni, ir kiti ginčijasi dėl santvarkos.

8. Pirmiausia reikia suvokti, ką jie vadina oligarchijos bei demokratijos skiriamaisiais bruožais ir kas yra oligarchiškasis bei demokratiškasis teisingumas. Visi juk laikosi tam tikro teisingumo, tačiau eina ta linkme tik iki tam tikros ribos ir nekalba apie absoliutų teisingumą. Antai atrodo, kad teisingumas yra lygybė, — taip ir yra, tačiau ne visiems, o lygiesiems; nelygybė taip pat atrodo esanti teisinga, nes taip ir yra, tačiau ne visiems, o nelygiesiems. Tačiau jie neatsižvelgia į tai, kam teisinga, ir sprendžia blogai. Priežastis čia ta, kad šis sprendimas susijęs su jais pačiais, o turbūt dauguma yra prasti savo pačių reikalų sprendėjai. 9. Taigi, kadangi teisingumas [skirtas] tam tikriems asmenims ir suskirstytas tiek dalykų atžvilgiu, tiek „kam?" atžvilgiu tuo pačiu būdu, kaip anksčiau sakyta *Etikoje*[21], tai dėl dalykų lygybės visi sutaria, tačiau ginčijasi dėl „kam?"; pirmiausia taip yra dėl ką tik minėto dalyko — dėl to, kad apie save sprendžiama neteisingai, ir dar dėl to, kad tiek vieni, tiek kiti, kalbėdami apie tam tikrą teisingumą, mano, jog kalba apie absoliutų teisingumą. Juk vieni, būdami nelygūs tam tikru — pavyzdžiui, pinigų — atžvilgiu, mano esą nelygūs visais atžvilgiais, o kiti, būdami tam tikru atžvilgiu — pavyzdžiui, laisvės — lygūs, mano esą visais atžvilgiais lygūs. 10. Tačiau jie nepasako svarbiausio dalyko. Juk jeigu jie susibūrė ir susivienijo

nuosavybės labui, tai jie dalyvauja valstybėje tiek, kiek ir nuosavybės valdyme, taigi oligarchijos šalininkų argumentavimas gali pasirodyti pagrįstas — juk neteisinga lygiai dalyvauti šimto minų [valdyme] davusiajam vieną miną ir tam, kuris davė visą kitą dalį, ar kalbama apie pradinę [sumą], ar apie gaunamą pelną. O jeigu [žmonės susivienijo] ne vien tam, kad gyventų, bet veikiau tam, kad gyventų gerai (kitaip būtų ir vergų bei kitų gyvų padarų valstybė, o dabar tokios nėra, nes jie nedalyvauja palaimingame ar laisvai pasirinktame gyvenime), ir ne karinės sąjungos dėlei, idant iš nieko nepatirtų skriaudos, ir ne dėl mainų, ir ne tam, kad naudotųsi vienas kitu? Juk tada tirėniečiai ir kartaginiečiai, ir visi, kurie tik turi tarpusavio sutarčių, būtų tarsi vienos valstybės piliečiai: 11. jie juk yra sudarę susitarimų dėl prekių įvežimo ir sutarčių dėl susilaikymo nuo neteisėtų veiksmų, ir karinės sąjungos paktų; tačiau šiems rei-
1280b kalams jie neturi bendrų valdžios pareigūnų, bet visi — skirtingus, nė vieni nesirūpina, kokie turi būti kiti, nei tuo, kad niekas iš susitarimo dalyvių nesielgtų neteisingai ar nebūtų nedoras, o rūpinasi tik tuo, kad nekenktų vieni kitiems.

Pilietinei dorybei bei ydai daug dėmesio skiria tie, kurie rūpinasi gera tvarka. Iš to akivaizdu, kad bent jau ta valstybė, kuri teisėtai vadinama šiuo vardu, o ne vien tik žodžiais, turi rūpintis dorybe, nes kitaip bendrija tampa karine sąjunga, tik vietos atžvilgiu tesiskirianti nuo kitų sąjungų, kai sąjungininkai gyvena atokiai vienas nuo kito, o įstatymas — susitarimu ir, kaip sakė sofistas Likofronas[22], tarpusavio teisingumo laidu, bet ne tuo da-

lyku, kuris padarytų piliečius gerus ir teisingus. 12. O kad taip yra, akivaizdu. Jeigu kas ir sujungtų vietoves į vieną, t.y. sienomis sujungtų megariečių ir korintiečių valstybes[23], jos vis dėlto netaptų viena valstybe; netaptų ir tuomet, jei jie įvestų tarpusavio santuokas, nors tai ir yra valstybėms būdingas bendrijos bruožas. Panašiai jeigu kokie nors [žmonės] gyventų atskirai, bet ne taip toli, kad negalėtų bendrauti, ir turėtų įstatymus, draudžiančius skriausti vienas kitą tarpusavio mainuose — pavyzdžiui, jei vienas būtų dailidė, kitas — žemdirbys, dar kitas — batsiuvys, o kitas vėl kas nors panašaus, — ir jeigu jų būtų dešimt tūkstančių, tačiau jie nebendrautų jokiu kitu atžvilgiu, kaip tik mainų ir karinės sąjungos, tai dar nebūtų valstybė. 13. Dėl kokios gi priežasties? Tik jau ne dėl to, kad jie bendrauja per atstumą. Juk jeigu jie ir susivienytų, bendrautų tokiu būdu (bet kiekvienas vis tiek žiūrėtų į nuosavus namus kaip į valstybę) ir padėtų vieni kitiems tik prieš skriaudėjus, tarsi tai būtų gynybinė sąjunga, atidiems stebėtojams dar neatrodytų, kad tai valstybė, nes jie panašiai bendrautų tiek susivieniję, tiek būdami atskirai. Taigi akivaizdu, kad valstybė nėra bendrija, susidariusi vietos [bendrumo], susilaikymo nuo savitarpio skriaudų ir mainų pagrindu; kad valstybė egzistuotų, visa tai būtina, tačiau net jei visa tai ir yra, tai dar nėra valstybė, — ji yra ūkiu ir giminių bendrija gero gyvenimo labui, siekianti tobulo ir sau pakankamo gyvenimo. 14. To vis dėlto nebus, jeigu jie negyvens toje pačioje vietoje ir nesituoks vieni su kitais; dėl to valstybėse ir atsirado ir giminystės ryšiai, ir fratrijos, ir bendri aukojimai, ir bendri pasilinksminimai.

O tai yra draugystės pasekmė, nes draugystė lėmė bendro gyvenimo laisvą pasirinkimą. Taigi valstybės tikslas yra geras gyvenimas, o šie dalykai yra to tikslo labui.
1281a Valstybė yra giminių ir kaimų bendrija tobulo ir savipakankamo gyvenimo dėlei, o tai reiškia, kaip mes sakome, gyventi laimingai ir gerai; taigi pilietinę bendriją reikia laikyti [egzistuojančia] kilnių darbų labui, o ne tik bendro gyvenimo. 15. Todėl tiems, kurie daugiausiai prisideda prie tokios bendrijos, valstybėje ir priklauso didesnė dalis negu tiems, kurie laisvės ir kilmės požiūriu yra lygūs arba viršesni, o pilietinės dorybės požiūriu nelygūs, arba tiems, kurie pranoksta kitus turtu, bet kitų pranokstami dorybe.

Taigi iš to, kas išdėstyta, akivaizdu, kad visi, kurie ginčijasi dėl santvarkų, kalba tik apie tam tikrą teisingumo dalį.

VI. 1. Kyla klausimas, kas valstybėje turi viešpatauti Juk tai arba dauguma, arba turtingieji, arba kilnieji, arba kas nors vienas, kuris yra visų geriausias, arba tironas. Tačiau atrodo, kad čia slypi neaiškumas. Argi ne? Jeigu skurdžiai, būdami gausesni, pasidalytų turtingųjų turtą, argi tai nebūtų neteisinga? „Dėl Dzeuso, juk tai teisingai nuspręsta viešpataujančiųjų!" Ką gi tuomet reikia vadinti didžiausia neteisybe? Arba, turint galvoje visus [piliečius], jeigu dauguma pasidalytų mažumos turtą, akivaizdu, kad jie sunaikins valstybę. Tačiau dorybė tikrai nenaikina to, kas ją turi, ir teisingumas taip pat nenaikina valstybės, taigi akivaizdu, kad toks įstatymas negali būti teisingas. 2. Be to, [tokiu atveju] visi tirono veiksmai būtinai turi būti teisingi, nes stipresnis griebiasi

prievartos, kaip ir dauguma prieš turtinguosius. Tačiau ar teisinga, kad valdytų mažuma ir turtingieji? Jeigu ir jie darytų tą patį ir pagrobtų bei pasisavintų daugumos nuosavybę, ar tai būtų teisinga? Jei taip, tai, žinoma, teisingas ir anas atvejis. Taigi akivaizdu, kad visi šie dalykai yra blogi ir neteisingi. 3. Bet ar turi valdyti ir viešpatauti kilnieji? Juk tada visi kiti neišvengiamai yra paniekinti, neturėdami garbės eiti valstybines pareigas; juk sakome, kad valdžios pareigos yra garbė, o kai nuolat valdo tie patys, kiti neišvengiamai yra paniekinti. O ar geriau, kad valdytų vienas, pats doriausias? Tai juk dar oligarchiškiau, nes dar daugiau bus paniekintųjų. Kai kas galbūt pasakytų, kad apskritai yra blogai, kai viešpatauja žmogus, kurio sieloje kyla aistros, o ne įstatymas. O jei tai būtų įstatymas, tačiau oligarchiškas arba demokratiškas, koks dėl to rastųsi skirtumas sprendžiant iškeltuosius klausimus? Anksčiau minėtieji dalykai juk susiklostys panašiai.

Apie kitus dalykus bus kita kalba. 4. O kad viešpatauti veikiau turėtų dauguma, o ne tie, kurie yra geriausieji, tačiau negausūs, — šito, atrodo, pagrįsti neįmanoma, ir nors čia slypi tam tikras neaiškumas, tačiau gal- 1281b
būt tai yra tiesa. Juk įmanoma, kad daugelis, iš kurių kiekvienas nėra doras žmogus, susibūrę vis dėlto būtų geresni už anuos, ne pavieniui, bet visi kartu, kaip ir pietūs, surengti daugelio susidėjusiųjų, būna geresni už surengtus vieno žmogaus lėšomis. Juk kai žmonių yra daug ir kiekvienas turi dalelę dorybės bei supratingumo, susibūrusi dauguma tampa tarsi vienu žmogumi, daugiakoju, daugiarankiu ir turinčiu daug jausmų; tas pat yra

ir su charakteriu, ir su protu. Todėl dauguma teisingiau sprendžia ir apie muzikos, ir apie poetų veikalus, nes skirtingi žmonės sprendžia apie tam tikrą skirtingą dalelę, o visi — apie visumą. 5. Tačiau dori žmonės skiriasi nuo kiekvieno iš daugelio tuo, kuo, kaip sakoma, skiriasi gražieji nuo negražiųjų ir meno priemonėmis pavaizduoti daiktai nuo tikrųjų, — tuo, kad išsklaidyti bruožai surenkami į viena, nes atskirai kieno nors akis bus gražesnė už nupieštąją, o kieno nors kito — kokia nors kita dalis. Vis dėlto neaišku, ar toks skirtumas tarp daugumos ir nedaugelio dorųjų įmanomas kiekvienoje tautoje ir kiekvienos daugumos atžvilgiu? Galbūt: „Dėl Dzeuso, akivaizdu, kad kai kurių atžvilgiu tai neįmanoma, — juk ta pati išvada tiktų ir gyvūnams, nes kuo gi, taip sakant, skiriasi kai kurios [minios] nuo gyvūnų?" Tačiau niekas nekliudo, kad tai, kas pasakyta, būtų teisinga tam tikros daugumos atžvilgiu.

6. Remiantis šiais dalykais, galima išspręsti ir anksčiau minėtąjį klausimą, ir su juo susijusį — kokius reikalus turi spręsti laisvieji ir piliečių dauguma (tai yra tie, kurie nėra nei turtingi, nei turi kokį nors vertingą dorybės bruožą). Juk leisti jiems dalyvauti aukščiausioje valdžioje nėra saugu (nes dėl neteisingumo ir neišmanymo jie neišvengiamai vienais atvejais elgsis neteisingai, o kitais darys klaidas), o nieko jiems neduoti ir neleisti dalyvauti baugu, nes kur tik esama daug paniekintų ir nuskurdusių, toje valstybėje neišvengiamai pilna priešų. Tad belieka leisti jiems dalyvauti priimant sprendimus ir teismuose. 7. Kaip tik dėl to ir Solonas, ir kai kurie kiti įstatymų leidėjai patvarko taip, kad jie galėtų

rinkti pareigūnus ir kviesti juos atsiskaityti, o vieniems patiems valdyti neleidžia. Juk visi jie susibūrę turi pakankamai nuovokos ir, susimaišę su geresniaisiais, teikia valstybėms naudą, kaip ir negrynas maistas, sumaišytas su grynu, padaro visumą maistingesnę už negausų gryną maistą; tačiau kiekvienas atskirai jie nėra pakankamai subrendę, kad galėtų spręsti. 8. Bet šis santvarkos pobūdis pirmiausia kelia tokį klausimą: atrodytų, kad spręsti apie tai, kas gerai išgydė, gali tik tas, kas yra gydęs pats ir kas jau yra grąžinęs sveikatą kamuojamam būtent šios ligos, t.y. gydytojas; panašiai yra ir su kitais 1282a
įgūdžiais bei menais. Juk kaip gydytojas turi duoti ataskaitas gydytojams, taip ir kiti — į save panašiems. O gydytojas yra ir gydantis gydytojas, ir tyrinėtojas, ir, trečia, studijavęs gydymo meną (juk tokių, apskritai kalbant, esama visuose menuose, ir studijavusiems mes leidžiame spręsti nė kiek ne mažiau negu žinovams).

9. Gali atrodyti, kad taip pat yra ir su rinkimais — juk teisingai išrinkti yra žinovų darbas: antai parinkti matininką yra matavimo žinovų darbas, o vairininką — laivininkystės žinovų. Jei kai kuriuose darbuose bei menuose dalyvauja ir tie, kurie nėra žinovai, tai tik jau ne daugiau nei žinovai. Tad, remiantis šiuo samprotavimu, galbūt daugumai nereikėtų pavesti nei pareigūnų rinkimų, nei ataskaitų reikalų. 10. Bet gal čia ne viskas pasakyta teisingai, tiek dėl ankstesnių išvadų, jei tik minia nebus pernelyg vergiška (nes kiekvienas atskirai spręs blogiau už žinovus, o susibūrę visi spręs arba geriau, arba ne blogiau), tiek dėl to, kad apie kai kuriuos dalykus geriausiai galėtų spręsti ne tik jų gamintojas —

apie tuos, kuriuos išmano ir nemokantys paties meno; antai išmanyti apie namą būdinga ne tik jo statytojui, ir tas, kuris juo naudojasi (o naudojasi juo ūkio šeimininkas), spręs dargi geriau, ir apie vairą geriau spręs vairininkas, o ne dailidė, ir apie vaišes — puotautojas, o ne virėjas.

Taigi šis klausimas galbūt atrodys pakankamai gerai išspręstas tokiu būdu. 11. Tačiau yra kitas, susijęs su juo: juk atrodo keista, kad svarbiuose dalykuose niekingieji yra viršesni už kilniuosius, o ataskaitos ir pareigūnų rinkimai yra svarbiausias dalykas, kuris kai kuriose santvarkose, kaip minėta, patikimas tautai, nes tautos susirinkimo galioje yra visi šie dalykai, o juk tautos susirinkimuose dalyvauja ir sprendžia, ir teisia mažo turto cenzo ir bet kokio amžiaus žmonės, tuo tarpu iždininkais, strategais ir kitais aukštais pareigūnais būna turintys didelį turto cenzą. 12. Panašiai būtų galima išspręsti ir šį klausimą; juk gal tai ir teisinga, nes ne teisėjas ir ne tarybos narys, ir ne tautos susirinkimo narys yra valdžia, bet teismas, taryba ir tauta, o kiekvienas iš minėtųjų [asmenų] yra pastarųjų dalis (dalimis aš vadinu tarybos narį, tautos susirinkimo narį ir teisėją). Taigi teisingai svarbūs dalykai yra daugumos galioje, nes ir tauta, ir taryba, ir teismas susideda iš daugelio, ir jų visų cenzas yra didesnis negu kiekvieno atskirai ar tų nedaugelio, kurie turi didelę valdžią.

1282b 13. Tad šie dalykai tebūnie apibrėžti šitaip. O minėtas pirmasis klausimas akivaizdžiai atskleidžia tai, kad viešpatauti turi teisingai sutvarkyti įstatymai, o valdantysis, ar jis būtų vienas, ar jų būtų daugiau, turi turėti

valdžią tais klausimais, kuriais įstatymai nepajėgia pasakyti tiksliai, nes nelengva išaiškinti visiškai viską. Vis dėlto kokie turi būti teisingai sutvarkyti įstatymai, dar nėra aišku, ir lieka anksčiau iškeltas klausimas, nes įstatymai, kaip ir santvarkos, neišvengiamai būna prasti arba geri ir teisingi arba neteisingi. Aišku tik tai, kad įstatymai turi atitikti santvarką. Bet jei taip, tai akivaizdu, kad teisingas santvarkas atitinkantys įstatymai būtinai bus teisingi, o atitinkantys nukrypusias — neteisingi.

VII. 1. Kadangi visų mokslų ir menų tikslas yra gėris, tai visų svarbiausiojo meno, politinės galios, pirmutinis tikslas yra didžiausias gėris; pilietinis gėris yra teisingumas, kuris yra tai, kas visiems naudinga, todėl visiems atrodo, kad teisingumas yra tam tikra lygybė, ir iš dalies jie sutinka su filosofiniais samprotavimais, kuriuose buvo apibrėžti etikos dalykai[24]; juk sakoma, kad teisingumas yra tam tikras dalykas tam tikriems asmenims ir kad lygiems jis turi būti lygus. Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kokių dalykų atžvilgiu lygybė ir kokių — nelygybė, nes čia kyla neaiškumas ir politinė filosofija. 2. Mat kai kas galbūt pasakytų, kad pareigas reikia dalyti nelygiai, pagal pranašumą kiekvienos gerosios savybės atžvilgiu, net jeigu žmonės niekuo daugiau nesiskirtų, bet pasitaikytų panašūs, nes skirtingiems žmonėms skirtingas yra ir teisingumas, ir tai, kas jiems priklauso pagal nuopelnus. Bet jeigu tai tiesa, tai ir tie, kurie išsiskiria odos atspalviu ar ūgiu, ar kokia kita gerąja savybe, turės tam tikrą pirmenybę siekdami politinio teisingumo. Argi tai nėra akivaizdi neteisybė? Tai matyti kitų menų ir sugebėjimų atveju: juk jeigu fleitininkai pa-

našūs savo menu, tai skirstant fleitas nereikia teikti pirmenybės kilmingesniesiems — jie dėl to gros nė kiek ne geriau, — tačiau geresnius instrumentus reikia duoti tam, kas išsiskiria sugebėjimais. 3. Jei tai, apie ką kalbama, dar neaišku, paaiškės gilinantis toliau. Jeigu kas nors išsiskirtų grojimo fleita menu, tačiau labai stokotų kilmingumo ir grožio, tai net jeigu kiekviena iš šių gėrybių (kalbu apie gerą kilmę ir grožį) yra svarbesnė už grojimo fleita meną ir jeigu jos santykiškai labiau pranoksta grojimo fleita meną, negu minimasis žmogus išsiskiria grojimo menu, vis tiek būtent jam yra atiduoti-
1283a nos geriausios fleitos, — kitaip pranašumas turto ir kilmės atžvilgiu turėtų prisidėti prie jo darbo, tačiau neprisideda nė trupučio. 4. Toliau šitaip samprotaujant, kiekviena gėrybė būtų palyginama su bet kuria kita: jeigu tam tikras ūgis suteikia pranašumų, tai ir apskritai ūgis galėtų varžytis ir su turtu, ir su laisve. Tad jeigu šis labiau išsiskiria ūgiu, negu anas dorybe, ir jeigu apskritai ūgis daugiau vertas nei dorybė, tai viskas būtų palyginama, — juk jei tam tikras ūgis pranoksta tam tikrą [dorybės] dydį, tai akivaizdu, kad tam tikras jų dydis bus lygus. 5. Tačiau kadangi tai neįmanoma, akivaizdu, kad ir politiniuose reikaluose pagrįstai ne bet kokios nelygybės pagrindu varžomasi dėl valdžios, — juk jei vieni yra greiti, o kiti lėti, dėl to vieni visai neturi gauti daugiau, o kiti mažiau [valdžios], tačiau pirmųjų pranašumas pagerbiamas atletų varžybose. O ginčas [dėl valdžios] vis dėlto būtinai turi remtis tuo, kas sudaro valstybę. Todėl kilmingieji, laisvieji ir turtingieji pagrįstai siekia šios garbės; valstybėje turi būti ir laisvųjų, ir

mokančių turto cenzo mokesčius, nes valstybė negali susidėti vien iš skurdžių, kaip ir vien iš vergų. 6. Betgi jei šie dalykai yra reikalingi, tai aišku, kad reikalingas ir teisingumas, ir pilietinė dorybė, nes be jų neįmanoma tvarkyti valstybės; tiesa, be anksčiau minėtųjų dalykų valstybė negali egzistuoti, o be šių — būti gerai tvarkoma.

Taigi gali atrodyti, kad visi ar bent kai kurie iš šių dalykų pagrįstai gali pretenduoti [į svarbiausius] valstybės egzistavimo atžvilgiu, tačiau gero gyvenimo atžvilgiu teisėtai gali pretenduoti auklėjimas ir dorybė, kaip jau minėta ir anksčiau. 7. O kadangi tie, kurie yra lygūs kokio nors vieno bruožo atžvilgiu, nebūtinai yra lygūs visais atžvilgiais, kaip tie, kurie vienu atžvilgiu nelygūs, nebūtinai yra nelygūs visais atžvilgiais, tai visos tokios santvarkos neišvengiamai yra nukrypimai. Taigi jau ir anksčiau sakyta, kad visi pretenduoja [į valdžią] tam tikra prasme teisėtai, tačiau absoliučiai teisėtai — ne visi: turtingieji todėl, kad jiems priklauso daugiau žemės, o žemė yra bendra, be to, jie tarsi patikimesni sutarčių atžvilgiu; laisvieji ir kilmingieji — todėl, kad jie artimi vieni kitiems (nes kilmingesnieji labiau yra piliečiai nei bekilmiai, o kilmingumas gerbiamas kiekvieno namuose); be to, todėl, kad, kaip atrodo, kilnesnieji gimsta iš kilnesniųjų, nes kilnumas yra giminės dorybė. 8. Panašiai sakysime, kad ir dorybė pretenduoja teisėtai, nes teisingumas yra bendruomeninė dorybė, iš kurios būtinai kyla visos kitos[25]; bet juk ir dauguma [pretenduoja teisėtai] mažumos atžvilgiu, nes ji yra ir galingesnė, ir turtingesnė, ir geresnė, palyginti su mažuma. Tad jeigu vi- 1283b
si būtų vienoje valstybėje — turiu galvoje ir geruosius,

ir turtinguosius, ir kilminguosius, ir kitų piliečių gausybę, — ar kils abejonė dėl to, kas turi valdyti, ar nekils? 9. Tiesa, nė vienoje iš minėtųjų santvarkų nekyla abejonių dėl sprendimo, kas turi valdyti (juk jos tarpusavyje skiriasi tuo, kas jose viešpatauja, antai viena yra valdoma turtingųjų, kita — dorų žmonių ir atitinkamai kitos), tačiau mes svarstome, kaip reikėtų nustatyti, kai visa tai egzistuoja kartu.

10. O jei pasižyminčių dorybe būtų visiškai nedaug, kaip reikėtų nuspręsti tada? Ar, turint galvoje jų negausumą, reikėtų atsižvelgti į tai, kaip jie gali susidoroti su darbu, t.y. ar jie pajėgūs tvarkyti valstybę, o gal į tai, ar jų yra pakankamai, kad jie sudarytų valstybę? Tačiau yra tam tikras neaiškumas, susijęs su visais, kurie varžosi dėl garbės eiti valstybines pareigas. Gali pasirodyti, kad tie, kurie mano esą verti valdyti dėl turto, nepasako nieko teisingo, panašiai kaip ir tie, kurie [pretenduoja] dėl kilmės; juk akivaizdu, kad jeigu yra kas nors, vienas pats turtingesnis už visus kartu, jis pagal tą patį teisingumą turės vienas valdyti visus, panašiai kaip ir išsiskiriantis aukšta kilme, jei varžomasi laisvumo pagrindu. 11. Tikriausiai tas pat atsitiks ir aristokratinėse santvarkose, kurios remiasi dorybe, — juk jeigu būtų koks nors žmogus, geresnis už kitus, nors ir dorus, valdančiojo sluoksnio narius, pagal tą patį teisingumą viešpatauti turės jis. Tad jeigu dauguma turi viešpatauti dėl to, kad yra stipresnė už mažumą, tai, jeigu atsirastų kas nors vienas arba daugiau negu vienas, bet mažiau nei daugelis, stipresni už kitus, viešpatauti greičiau turėtų jie, o ne dauguma. 12. Atrodo, iš viso to paaiškėja, kad

nė vienas iš šių apibrėžimų, kuriais remdamiesi jie teigia esą verti valdyti, o visi kiti — jiems paklusti, nėra teisingas. Juk net ir tiems, kurie mano esą verti viešpatauti valstybėje dėl savo dorybės, taip pat tiems, kurie taip mano dėl savo turto, dauguma galėtų pagrįstai atsakyti, kad niekas nekliudo daugumai būti ir geresnei, ir turtingesnei už keletą, suprantama, ne kiekvienam atskirai, o visiems kartu.

13. Dėl to šitokiu būdu įmanoma atsakyti ir į tą klausimą, kurį kai kas tiria ir pateikia (mat kai kas klausia, ar įstatymų leidėjui, norinčiam sukurti teisingiausius įstatymus, reikia juos leisti geresniųjų, ar daugumos naudai), kai įvyksta taip, kaip sakyta. „Teisingas" čia reikia suprasti „teisingas lygybės pagrindu", o tai, kas [įtvirtinta] lygybės pagrindu, yra teisinga visos valstybės naudos ir bendros piliečių naudos atžvilgiu. Pilietis apskritai yra tas, kuris dalyvauja valdyme ir paklūsta valdymui; kiekvienoje santvarkoje jis yra skirtingas, o geriau- 1284a
sioje — tas, kuris sugeba ir pasirenka būti valdomas ir valdyti dorybę atitinkančio gyvenimo vardan.

VIII. 1. Jeigu kas nors vienas (arba daugiau negu vienas, tačiau per mažai, kad užpildytų visą valstybę) taip išsiskirtų didžiule dorybe, kad visų kitų dorybė ir politinė galia būtų tiesiog nelygintina su jų (jeigu jų keletas) arba su jo vieno (jeigu jis vienas), jie jau nebelaikytini valstybės dalimi — jų atžvilgiu bus neteisinga, jeigu jie, būdami tokie nelygūs dorybės ir politinės galios atžvilgiu, bus vertinami kaip lygūs; juk panašu, kad toks [žmogus] būtų tartum dievas tarp žmonių. 2. Iš to aišku, kad ir įstatymų leidyba turi būti skirta tiems, kurie

yra lygūs kilme ir galia, o aniems nėra įstatymo, nes jie patys yra įstatymas; ir juokingas būtų tas, kas mėgintų jiems leisti įstatymus, — jie turbūt pasakytų tai, ką, kaip pasakoja Antistenas, pasakė liūtai, kai kiškiai sakė kalbas reikalaudami visų [žvėrių] lygybės[26]. Dėl šios priežasties demokratiškai valdomos valstybės ir griebiasi ostrakizmo[27]; juk jos laikomos labiausiai siekiančiomis lygybės. Dėl to jos išvarydavo iš visuomenės ir tam tikram apibrėžtam laikui ištremdavo iš šalies tuos, kurie, kaip buvo manoma, išsiskirdavo įtakingumu dėl turto ar populiarumo, ar kokios kitos politinės galios. 3. Pasakojama, kad ir argonautai dėl šios priežasties palikę Heraklį, nes „Argo" nenorėjusi jo priimti kartu su kitais jūreiviais, kuriuos jis labai pranokęs[28]. Dėl to ir apie tuos, kurie smerkia tironiją bei Periandro patarimą Trasibului[29], nereikėtų manyti, kad jie smerkia absoliučiai teisingai (pasakojama, kad Periandras nieko nepasakęs pasiuntiniui, atsiųstam patarimo, tačiau nupjovęs išsikišusias varpas ir taip sulyginęs lauką; pasiuntinys nežinojęs tokio elgesio priežasties, tačiau pranešęs, kas įvyko, ir iš to Trasibulas supratęs, kad reikia pašalinti kuo nors išsiskiriančius žmones). 4. Tai naudinga ne tik tironams, ir ne vien tironai tai daro; panašiai yra ir oligarchijose bei demokratijose, nes ostrakizmas tam tikra prasme turi tą pačią galią, kaip ir kuo nors išsiskiriančiųjų sužlugdymas bei ištrėmimas. Taip pat turintys galią ir valdžią elgiasi su [graikų] miestais-valstybėmis ir [barbarų] gentimis, antai atėniečiai taip elgėsi su samiečiais, chijiečiais ir lesbiečiais (vos tik jie tvirtai paėmė į rankas savo imperiją, iš karto juos pažemino, pažeisdami susitarimus), o Per-

sijos karalius dažnai apgenėdavo medus, babiloniečius ir 1284b
kitus, kurie didžiavosi tuo, kad kitados patys valdė imperiją. 5. Ši problema būdinga visoms santvarkoms, taip pat ir teisingoms: nukrypusios santvarkos tai daro siekdamos asmeninės valdovų naudos, o tose, kurios siekia bendrojo gėrio, yra lygiai taip pat. Tai akivaizdu ir kituose menuose bei moksluose: juk dailininkas neleistų sau nupiešti gyvūną su proporcijas pažeidžiančia koja, net jeigu ji būtų išskirtinio grožio, laivų statytojas — kad laivo užpakalinė dalis arba kokia nors kita dalis būtų pernelyg didelė, o choro vadovas neleistų jame dalyvauti tam, kuris dainuotų garsiau ir gražiau už visą chorą. 6. Todėl niekas netrukdo monarchams būti santarvėje su savo valstybėmis, kai jie tai daro, jei tik jų valdymas valstybėms naudingas. Dėl to, kalbant apie pripažintus pranašumo atvejus, samprotavimas, pagrindžiantis ostrakizmą, pasižymi tam tikru politiniu teisingumu. Tiesa, geriau, jog įstatymų leidėjas iš pat pradžių taip sutvarkytų santvarką, kad ji nereikalautų tokio gydymo; tačiau jei taip atsitiktų, tai antrasis kelias būtų pamėginti ją ištaisyti tam tikra tokios rūšies pataisa. Bet valstybėse būdavo ne taip: jie nežiūrėjo naudos savo santvarkoms, tačiau maištingai griebdavosi ostrakizmo. Taigi akivaizdu, kad nukrypusiose santvarkose [ostrakizmas] tam tikru atveju yra naudingas ir teisingas, tačiau aišku ir tai, kad jis turbūt ne absoliučiai teisingas. 7 Geriausiosios santvarkos atveju vis dėlto kyla didelių neaiškumų, kai kalbama ne apie kitas gerąsias savybes, pavyzdžiui, apie neprilygstamą galią, turtą ir populiarumą, tačiau apie tai, ką reikia daryti, jei kas nors išsiskirtų dory-

be. Niekas juk nesakys, kad tokį žmogų reikia pašalinti ir ištremti, tačiau nesakys ir to, kad jį galima valdyti, nes tai būtų beveik tas pat, kaip pretenduoti valdyti Dzeusą dalijantis [jo] valdžią. Tad belieka (atrodo, kad natūraliai taip ir susiklosto) visiems mielai paklusti jam, o tokiems žmonėms amžinai karaliauti valstybėse.

IX. 1. Turbūt būtų gerai po išdėstytųjų samprotavimų pereiti prie karaliaus valdžios ir ją ištirti, nes sakome, kad tai yra viena iš teisingųjų santvarkų. Taigi reikia ištirti, ar ketinančiai gerai tvarkytis valstybei ir žemei naudinga būti karaliaus valdomai, ar ne, o gal naudingesnė kokia nors kita santvarka, ar gal kai kurioms valstybėms naudinga, o kai kurioms nenaudinga. Pir-
1285a miausia reikia nuspręsti, ar yra viena jos rūšis, ar esama daugiau atmainų.

2. Šiaip ar taip, nesunku suprasti, kad ji būna kelių rūšių ir kad ne visų [karalysčių] valdymo būdas yra tas pats. Ta [karaliaus valdžia], kurią numato Lakonijos santvarka, atrodo esanti ryškiausias įstatymais grindžiamos karaliaus valdžios [pavyzdys]; ji neturi galios visų reikalų atžvilgiu, tačiau kai išeinama už savo šalies ribų, [karalius] yra karo žygio vadas, be to, karaliams yra patikėti dievų garbinimo reikalai. Taigi ši karaliaus valdžia yra tarsi tam tikra visagalio karo vado valdžia, be to, iki gyvos galvos; [karalius] negali bausti mirtimi, nebent tam tikru atveju, kaip senovės laikais karo žygiuose pagal jėgos įstatymą. Tai atskleidžia Homeras: juk Agamemnonas[30] kęsdavo, tautos susirinkimuose girdėdamas burnojimus, bet išėjus į žygį jo valioje būdavo ir nužudyti; juk sako:

Jeigu ką nors aš regėsiu atokiai nuo mūšio...
nepavyks jau
Tam iš tiesų beišvengti šunų beigi paukščių plėšriųjų,
Nes juk mirtis mano rankose![31]

3. Taigi tai yra viena karaliaus valdžios rūšis — karo vado valdžia iki gyvos galvos; kai kurios iš jų yra paveldimos, o kai kurios — renkamos. Be šios, yra kita monarchijos rūšis — tokios yra kai kurios barbarų karalystės. Jos visos turi galią, labai artimą tironijoms, tačiau remiasi įstatymu ir yra paveldimos. Taip yra dėl to, kad barbarai iš prigimties yra vergiškesnio būdo už graikus, be to, gyvenantys Azijoje vergiškesni už gyvenančius Europoje — jie kenčia despotišką valdžią nė kiek nesipiktindami. Taigi [šios monarchijos] yra tironiškos, bet, būdamos paveldimos ir paremtos įstatymu, jos yra saugios. 4. Dėl šios priežasties ir sargyba jose yra kaip karaliaus, o ne kaip tirono, nes karalius ginklu saugo piliečiai, o tironus — svetimšalių samdinių kariuomenė; mat pirmieji valdo pagal įstatymą ir valdiniams pritariant, o pastarieji — nepritariant, taigi vieni turi iš piliečių sudarytą, o kiti — prieš piliečius nukreiptą sargybą. 5. Taigi tai yra dvi monarchijos rūšys; dar kita yra ta, kurią turėjo senovės graikai, — vadinamųjų aisimnetų [valdžia]. Paprastai tariant, tai renkama tironija, kuri nuo barbariškosios skiriasi ne tuo, kad nesiremia įstatymu, o vien tuo, kad yra nepaveldima. Vieni turėdavo šią valdžią iki gyvos galvos, o kiti — nustatytą laiką arba tam tikram darbui atlikti, pavyzdžiui, mitileniečiai kitados išsirinko Pitaką, [kad gintų juos] nuo ištremtųjų, kuriems vadovavo Antimenidas ir poetas Alkajas[32]. 6. Vienoje iš už-

stalės dainų Alkajas pasako, jog jie išsirinko Pitaką tironu, jis juos smerkia už tai, kad:

Prastos kilmės Pitaką nepiktam ir nelaimingam miestui
1285b Skyrė tironu visi susirinkę, didžiai girdami[33]

Tad šios [monarchijos] yra ir buvo artimos tironijoms, nes valdomos tarsi šeimininko, o kita vertus, jos artimos karaliaus valdžiai, nes yra renkamos ir [valdiniai paklūsta] savo noru. 7. Ketvirtoji karališkosios monarchijos rūšis — tai egzistavusios herojiniais laikais[34], savanoriškos ir paveldimos, grindžiamos įstatymu. Kadangi pirmieji [karaliai] buvo daugumos geradariai, ar kokių nors menų atžvilgiu, ar karo metu, ar dėl to, kad sujungė juos [į valstybę], ar parūpino jiems žemės, jie tapdavo karaliais [valdiniams] paklūstant savo noru ir perduodavo valdžią paveldėtojams. Jų galioje buvo karinis vadovavimas ir aukojimai, kurie nepriklausė žyniams, be to, jie sprendė bylas; vieni tai darydavo prisiekę, kiti — neprisiekę, o priesaika buvo skeptro pakylėjimas. 8. Taigi senovės laikais jie nuolat valdė visus valstybės vidaus ir išorinius reikalus; vėliau, karaliams kai ką paleidus iš savo rankų, o kai ką atėmus miniai, vienose valstybėse jiems teliko aukojimai[35], o kur dar, galima sakyti, liko karaliaus valdžia, karaliai tik vadovaudavo karui už šalies sienų.

X. 1. Tokios tad yra keturios karaliaus valdžios rūšys — viena herojinių laikų (šioji buvo grindžiama savanorišku paklusimu, tačiau apsiribojo tik tam tikrais reikalais, nes karalius buvo karo vadas, teisėjas ir dievų garbinimo reikalų tvarkytojas), antroji — barbariškoji (ši yra paveldima šeimininko valdžia, grindžiama įstatymu),

trečioji — ta, kurią vadina aisimnetija (tai yra renkama tironija), o ketvirtoji — lakoniškoji (tai, paprastai tariant, paveldima karo vado valdžia iki gyvos galvos). Taigi jos šitaip skiriasi viena nuo kitos. 2. Penktoji karaliaus valdžios rūšis yra ta, kai kas nors vienas yra toks pat viso ko viešpats, kaip kiekviena gentis bei valstybė yra savo bendrųjų reikalų šeimininkė; ji tvarkoma pagal ūkio valdymo pavyzdį, nes kaip ūkio valdymas yra tarsi karaliaus valdžia tame ūkyje, taip absoliuti karaliaus valdžia yra valstybės ir tautos, vienos ar kelių, tarsi ūkio tvarkymas.

Todėl galima būtų pasakyti, kad yra dvi karaliaus valdžios rūšys, kurias galima tirti, — pastaroji ir lakoniškoji. Dauguma kitų juk yra tarpinės: turi mažesnę galią nei absoliuti karaliaus valdžia ir didesnę negu lakoniškoji. Dėl to tyrimas gali apimti du klausimus: vienas — ar valstybėms naudinga, ar nenaudinga turėti 1286a
karo vadą iki gyvos galvos, ar paveldimą, ar renkamą; kitas — ar naudinga, kad vienas būtų viso ko viešpats, ar nenaudinga. 3. Tokios karo vado valdžios tyrimas yra veikiau įstatymų, o ne santvarkos tyrimas (nes ji gali egzistuoti visose santvarkose). Todėl pirmasis tebūnie praleistas, o antrojo pobūdžio karaliaus valdžia jau yra santvarkos rūšis, tad ją ir reikia ištirti bei apžvelgti joje slypinčius neaiškumus.

Šio tyrimo pradžia yra tokia: ar naudingiau būti valdomiems geriausio žmogaus, ar geriausių įstatymų? 4. Tiems, kurie mano, kad naudinga būti valdomiems karaliaus, atrodo, kad įstatymai kalba tik apie visumą ir neduoda jokių nurodymų atskirais atvejais. Taigi visuo-

se menuose esą kvaila valdyti pagal rašytines taisykles (antai Egipte gydytojai gali keisti gydymą po keturių dienų, o jei anksčiau, tai savo rizika). Vadinasi, aišku, kad dėl šios priežasties santvarka, grindžiama vien rašytinėmis taisyklėmis ir įstatymais, negali būti geriausia. Bet vis dėlto valdantieji turi vadovautis ir minėtąja bendra nuostata. Tas, kam visiškai nebūdingas jausminis pradas, yra pranašesnis už tą, kam jis yra įgimtas. Įstatyme jo ir nėra, o kiekvieno žmogaus sielai jis neišvengiamai būdingas. 5. Tačiau kai kas gali pasakyti, kad [šis pradas] geriau patars kiekvienu atskiru atveju. Taigi aišku, kad [valdovas] turi būti įstatymų leidėjas ir turi būti įstatymai, tačiau jie neturi viešpatauti ten, kur jie nukrypsta [nuo to, kas teisinga]; visur kitur jie būtinai turi viešpatauti. O ko įstatymas nepajėgia nuspręsti — arba iš viso, arba gerai, ar tai turi valdyti vienas geriausias žmogus, ar visi? Dabar teisia, nutaria ir sprendžia visi susirinkę, tačiau visi šie sprendimai — dėl atskirų atvejų. Kiekvienas iš jų atskirai yra turbūt menkesnis, palyginti [su geriausiu žmogumi], bet valstybė susideda iš daugelio, o kaip vaišės, kurias susidėję rengia daugelis, yra geresnės už paprastas vieno žmogaus vaišes, taip ir minia daugelį dalykų nusprendžia geriau negu kas nors vienas. 6. Be to, tai, ko yra daug, ne taip greitai sugenda — kaip ir didesnis vandens kiekis, dauguma yra sunkiau sugadinama negu mažuma. Jeigu ką nors apima pyktis arba koks kitas panašus jausmas, jo sprendimas neišvengiamai yra netikęs, o kad supyktų ir suklystų visi kartu, tai sunkiai įmanoma. Tačiau ta dauguma turi susidėti iš laisvųjų, ir jie neturi nieko daryti ne pagal įsta-

tymą, nebent tai, kam įstatymo neišvengiamai pritrūksta. Tai, žinoma, nelengva daugelio žmonių atveju, bet jeigu tas daugelis būtų geri tiek žmonės, tiek piliečiai, ar vienas valdovas būtų sunkiau sugadinamas, ar veikiau 1286b
tie, kurių yra daug, bet visi geri? Argi neakivaizdu, kad tie, kurių yra daug? Tačiau pastarieji linkę kivirčytis, o vienas — ne. Bet čia turbūt galima priešpriešinti tai, kad jie gali būti tokios pat kilnios sielos, kaip ir tas vienas.

7. Jeigu daugelio žmonių, tačiau visų iki vieno gerų, valdžia laikytina aristokratija, o vieno — karaliaus valdžia, tai valstybėms aristokratija būtų tinkamesnė už karaliaus valdžią (nesvarbu, ar valdžia susijusi su jėga, ar ne), jei tik būtų galima rasti daug panašių žmonių. Turbūt anksčiau [valstybės] dėl to ir buvo valdomos karalių, kad retai tepavykdavo rasti dorybės atžvilgiu smarkiai išsiskiriančių žmonių; juo labiau kad jie tuomet gyveno mažose valstybėse. Be to, jie pasirinkdavo sau karalius atsižvelgdami į jų geradarystes, o tai yra gerų žmonių darbas. Kai atsitiko taip, kad radosi daug panašių dorybės atžvilgiu, jie daugiau nebepakentė [karaliaus valdžios], bet ieškojo ko nors visuotinio ir įkūrė politėją.

8. O kai, tapę blogesni, jie ėmė turtėti iš bendrųjų išteklių, turbūt nieko nuostabaus, kad dėl to atsirado ir oligarchijos, nes jie pradėjo rodyti pagarbą turtui. Oligarchiją jie pirmiausia pakeitė tironija, o tironiją — demokratija, nes, dėl niekingo naudos siekimo be paliovos atiduodami [valdžią] vis mažesniam žmonių skaičiui, jie pasiekė tai, kad dauguma sustiprėjo ir užpuolusi įvedė demokratiją. O kai valstybės tapo dar ir didesnės, gal-

būt jau iš viso buvo nelengva atsirasti kokiai nors kitai santvarkai, išskyrus demokratiją.

9. Jeigu kas nors ir teigtų, kad karaliaus valdžia valstybėms yra geriausias dalykas, kaip bus su karaliaus vaikais? Ar ir giminė turi karaliauti? Bet jeigu jie bus eiliniai žmonės, tai bus žalinga. O gal jis, būdamas valdovas, neperduos [valdžios] vaikams? Tačiau tuo irgi nelengva patikėti, nes tai sunku ir [reikalauja] didesnės dorybės už tą, kuri būdinga žmogaus prigimčiai. 10. Kyla ir jo galios klausimas, t.y. ar reikia, kad ketinantis karaliauti turėtų prie savęs tam tikras pajėgas, kuriomis galėtų priversti nenorinčius paklusti? Kaip kitaip jis galės vykdyti valdžią? Net jeigu jis būtų toks valdovas, kuris vadovaujasi įstatymu ir nieko nedaro savo nuožiūra, kas prasilenktų su įstatymu, vis tiek jis privalėtų turėti jėgą, kuria apsaugotų įstatymus. Tad tokį karalių turbūt nesunku apibrėžti: jis privalo turėti jėgą, tačiau ta jėga turi būti tokio dydžio, kad būtų stipresnė už kiekvieną atskirai ir už keletą susibūrusių, tačiau silpnesnė už daugumą, kaip senovės žmonės skirdavo asmens sargybą, kai ką nors padarydavo valstybės vadinamuoju aisimnetu arba tironu; ir kai Dionisijas[36] pareikalavo sargybinių, kažkas patarė sirakūziečiams duoti jam jų būtent tiek.

1287a XI. 1. Dabar mes svarstydami priėjome prie karaliaus, kuris viską daro savo valia; reikia šį atvejį ištirti, nes vadinamasis karalius, kuris vadovaujasi įstatymu, kaip minėjome, nėra santvarkos rūšis (jose visose gali egzistuoti karo vado valdžia iki gyvos galvos, pavyzdžiui, demokratijoje ir aristokratijoje, o daugelis [valstybių] paskiria vieną žmogų vadovauti vidaus tvarkai — tokios parei-

gos yra ir Epidamne, ir šiek tiek apribotos — Opunte). 2. Dėl absoliučios karaliaus valdžios, kai karalius viską valdo savo valia, kai kam atrodo, jog tai, kad kas nors vienas viešpatauja visų piliečių atžvilgiu, yra priešinga prigimčiai ten, kur valstybė susideda iš panašių žmonių, nes iš prigimties panašiems pagal prigimtį turi būti tas pats teisingumas ir tas pats įvertinimas. Juk kaip vienodas maistas bei apdaras nevienodiems žmonėms yra kenksmingas jų kūnui, taip yra ir su garbingomis pareigomis. 3. Panašiai ir nelygybė žalinga lygiesiems; dėl to neteisinga, kad kas nors vienas valdytų ar būtų valdomas daugiau nei kiti, bet teisinga, kad valdytų visi pakaitomis ir vienodu mastu. Tai jau yra įstatymas, nes įstatymas yra tvarka. Įstatymas yra labiau vertas valdyti negu kuris nors vienas iš piliečių, o remiantis ta pačia išvada, net jeigu ir būtų geriau, kad valdytų tam tikri žmonės, juos reikėtų paskirti įstatymų sergėtojais ir tarnais. Tam tikra valdžia turi būti, tačiau sakoma, jog neteisinga, kad tai būtų vienas žmogus, kai visi yra panašūs. 4. Tačiau tai, ko, kaip atrodo, nepajėgia apibrėžti įstatymas, vargu ar ir žmogus galėtų išspręsti. Įstatymas, paaiškinęs tam tikrą atvejį, visa kita palieka „vadovaujantis teisingiausiu sprendimu“[37] nuspręsti ir sutvarkyti pareigūnams, be to, leidžia jiems daryti pataisas ten, kur tik jų patirtis parodytų geresnį būdą už nustatytas taisykles. Taigi tas, kuris reikalauja, kad valdytų įstatymas, atrodo reikalaująs, kad valdytų tik dievas ir protas, o tas, kuris reikalauja, kad valdytų žmogus, prideda dar ir žvėrį, nes aistra yra būtent tokia, ir pyktis suklaidina valdančiuosius, net jeigu jie būtų geriausi žmonės. Todėl įstatymas yra protas, laisvas nuo troškimų.

5. Menų pavyzdys, esą gydyti pagal rašytines taisykles yra blogas dalykas, o geriau būtų pasitelkti menų žinovus, atrodo esąs klaidingas. Jie juk nedaro nieko priešingo taisyklėms dėl draugystės, tačiau užsidirba atlyginimą, kai išgydo kenčiančius, tuo tarpu turintys politinę valdžią daug ką paprastai daro iš pykčio ar palankumo; o kai kas nors įtaria gydytojus, kad jie, susitarę su priešais, dėl atlyginimo kenkia ligoniams, tada jis greičiau pareikalautų gydymo pagal rašytines taisykles. 6.Tačiau sirgdami gydytojai pasikviečia sau kitus gydy-
1287b tojus, ir treneriai mankštindamiesi — kitus trenerius manydami, kad jie negali teisingai spręsti apie savo pačių reikalus, be to, veikiami jausmų. Iš to aišku, kad siekiantys to, kas teisinga, siekia bešališko tarpininko; įstatymas ir yra bešališkas tarpininkas. Be to, svarbesni už rašytinius įstatymus ir susiję su reikšmingesniais dalykais yra paprotiniai įstatymai, tad jei žmogaus valdžia yra saugesnė už rašytinių įstatymų valdžią, vis dėlto taip nėra paprotinių įstatymų atžvilgiu. 7. Tačiau vienam nelengva prižiūrėti daugelį dalykų, ir, žinoma, jis turės paskirti daugelį pareigūnų, tad koks gi skirtumas, ar taip yra iš pat pradžių, ar šitaip patvarko vienas [valdovas]? Be to, kaip minėta anksčiau, jeigu doras žmogus turi teisę valdyti, nes yra geresnis, tai du geri yra geresni už vieną. Tai ir reiškia [eilutė]:

Kai dviese eina kartu...[38],

ir Agamemnono malda:

Kad taip man dešimt tokių patarėjų[39].

O ir dabar kai kuriose [valstybėse] pareigūnai, pavyzdžiui, teisėjas, turi galią spręsti apie tuos atvejus, kurių įstatymas negali apibrėžti; tačiau dėl tų atvejų, kuriuos jis gali apibrėžti, niekas neabejoja, kad įstatymas valdytų ir spręstų geriausiai. 8. Tačiau kadangi kai ką įmanoma aprėpti įstatymais, o kai ko neįmanoma, būtent tai ir kelia abejonę ir verčia klausti, ar būtų geriau, kad valdytų geriausias įstatymas, ar geriausias žmogus, nes išleisti įstatymus apie viską, dėl ko bus tariamasi, yra neįmanoma. Tad ir neprieštaraujama, kad būtent žmogus privalės išspręsti tokius dalykus, tačiau ne vienas, bet daugelis. 9. Juk kiekvienas pareigūnas, pamokytas įstatymo, sprendžia teisingai, tačiau turbūt atrodytų keista, jei kas nors geriau matytų dviem akimis ir spręstų [girdėdamas] dviem ausimis, ir veiktų dviem kojomis bei rankomis, negu daugelis — daugeliu, nes ir dabar monarchai pasirūpina sau daugelį akių ir ausų, ir rankų, ir kojų, padarydami bendravaldžiais tuos, kurie pritaria jų valdymui ir yra jų draugai. Juk nebūdami draugai jie nedarys taip, kaip numatė monarchas, o jei jie yra ir jo paties, ir jo valdžios draugai (draugas juk yra lygus ir panašus), tai jei [monarchas] mano, kad jie turi valdyti, jis mano, kad lygūs ir panašūs turės panašiai ir valdyti.

Maždaug taip ir kalba tie, kurie ginčijasi dėl karaliaus valdžios.

10. Tačiau turbūt kai kuriais atvejais tai galioja, o kai kuriais — ne. Juk vienas iš prigimties tinka būti valdomas šeimininko, kitas — būti valdomas karaliaus, dar kitas tinka politėjai, ir tai teisinga ir abiem pusėms naudinga. Tačiau niekas iš prigimties nėra tinkamas tironi-

jai ar kitoms santvarkoms, kurios yra nukrypusios, nes
1288a tai priešinga prigimčiai. Bet iš to, kas pasakyta, akivaizdu, jog tarp panašių ir lygių nenaudinga ir neteisinga, kad vienas viešpatautų visų atžvilgiu — nei tada, kai nėra įstatymų ir jis pats yra įstatymas, nei tada, kai egzistuoja įstatymai, nei tada, kai geras [valdo] gerus, nei tada, kai blogas — blogus, nei tada, kai jis pranoksta kitus dorybe, nebent tam tikru atveju. O koks tas atvejis, reikia nurodyti; tam tikra prasme tai jau nurodyta ir anksčiau.

11. Tačiau pirmiausia reikia apibrėžti, kas tinka būti valdomas karaliaus, kas yra tinkamas aristokratinei santvarkai ir kas — politėjai. Karaliaus valdžiai yra tinkama tokia dauguma, kuri dėl pačios savo prigimties gali iškelti giminę, išsiskiriančią dorybe, reikalinga politiniam vadovui; aristokratinei santvarkai tinka tai, kas dėl pačios savo prigimties gali iškelti daugumą, sugebančią būti valdomą taip, kaip valdomi laisvieji, ir tų, kurie dėl savo dorybės tinka vadovauti politinei valdžiai; politėjai tinka tai, kame iš prigimties slypi karinga dauguma, galinti būti valdoma ir valdyti pagal įstatymą, dalijanti valdžią tiems, kurie yra turtingi ir turi nuopelnų. 12. O kai atsitinka taip, kad atsiranda ištisa giminė arba kas nors vienas, kas savo dorybe taip skiriasi nuo kitų, jog jo dorybė pranoksta visų kitų dorybę, tada teisinga, kad ta giminė būtų karališka ir viešpatautų visais atžvilgiais ar kad tas vienas žmogus būtų karalius. Mat, kaip jau sakyta anksčiau, taip yra ne vien pagal tą teisingumą, kurį paprastai siūlo steigiantys santvarkas, tiek aristokratines, tiek oligarchines, tiek demokratines (juk visi

pretenduoja remdamiesi išskirtinumu, tačiau ne tuo pa-
čiu išskirtinumu), bet ir pagal anksčiau minėtąjį. 13. Šiaip
ar taip, juk neleistina nužudyti arba ištremti, arba iš-
stumti iš visuomenės tokį žmogų, arba manyti, kad ir
jis atėjus jo eilei turi būti valdomas. Natūraliai taip ne-
būna, kad dalis pranoktų visumą, tačiau tam, kuris pa-
sižymi šitokiu išskirtinumu, atsitinka būtent taip. Taigi
belieka tik paklusti tokiam žmogui, ir kad jis viešpatau-
tų ne atėjus jo eilei, bet absoliučiai.

Taigi karaliaus valdžia — kokios yra jos atmainos ir
ar ji nenaudinga valstybėms, ar naudinga, ir kokioms, ir
kaip — tebūnie apibrėžta šitaip.

XII. 1. Kadangi sakome, kad yra trys teisingos san-
tvarkos, o geriausioji iš jų turi būti ta, kurią įgyvendina
geriausieji, ir kad tai yra tokia santvarka, kurioje atsira-
do arba kas nors vienas, arba ištisa giminė, arba dau-
gelis, dorybe pranokstantys visus kitus, ir pastarieji su-
geba būti valdomi, o pirmieji sugeba valdyti, siekdami
labiausiai verto pasirinkti gyvenimo, ir kadangi ankstes-
niuose samprotavimuose buvo parodyta, kad žmogaus
dorybė ir geriausiosios valstybės piliečio dorybė turi būti
ta pati, tai akivaizdu, jog tuo pačiu būdu ir dėl tų pa-
čių dalykų ir žmogus tampa doras, ir įkuriama aristok-
ratijos arba karaliaus valdoma valstybė. 2. Taigi tas auk- 1288b
lėjimas bei papročiai, kurie žmogų padaro dorą, ir tie,
kurie sukuria pilietį arba karalių, bus beveik tie patys.

Apibrėžus šiuos dalykus, metas jau pamėginti kalbė-
ti apie geriausiąją santvarką — kaip pagal savo prigim-
tį ji gali atsirasti ir kaip gali būti įkurta. Taigi tas, kuris
ketina ją deramai ištirti, privalo <...>[40].

KETVIRTA KNYGA

I. 1. Visuose menuose ir moksluose, kurie nėra daliniai, tačiau tam tikros vienos rūšies atžvilgiu yra užbaigti, vieno užduotis yra ištirti, kas tinka kiekvienai rūšiai, pavyzdžiui, kokios pratybos kokiam kūnui yra naudingos ir kokios geriausios (nes tam, kuris iš prigimties geriausias ir geriausiai aprūpintas, turi tikti tos, kurios yra geriausios), ir kokios vienos pratybos geriausiai tinka visiems (tai juk irgi yra gimnastikos užduotis); be to, jeigu kas nors trokštų ne to, kas jam tinka, ar tai būtų [kūno] savybė, ar varžyboms reikalingas mokėjimas, treneris ir gimnastikos mokytojas privalo pasirūpinti ugdyti ir tokį sugebėjimą. 2. Matome, kad panašiai yra ir gydymo, ir laivų statymo, ir drabužių [siuvimo], ir visuose kituose menuose.

Taigi akivaizdu, kad to paties mokslo užduotis yra ištirti ir geriausiąją santvarką — kokia ji yra ir kokia turėtų būti, kad taptų labiausiai pageidaujama, kai nekliudo jokios išorinės aplinkybės, ir tai, kokia kam tinka (juk turbūt neįmanoma, kad daugeliu atvejų būtų pasiekta geriausioji, taigi įstatymų leidėjas ir tikras politikas neturi

pamiršti nei to, kokia santvarka yra absoliučiai geriausia, nei to, kokia yra geriausia esamomis aplinkybėmis), taip pat trečiąją santvarką, grindžiamą išankstine prielaida (nes reikia sugebėti ištirti duotąją santvarką — ir tai, kaip ji iš pradžių galėtų susidaryti, ir kaip susidariusi galėtų būti išsaugota kuo ilgesnį laiką; kalbu apie tai, jeigu, pavyzdžiui, kokiai nors valstybei atsitiktų taip, kad ji neturėtų nei geriausiosios santvarkos, nei jai būtinų išteklių, nei netgi tos santvarkos, kuri yra [geriausia] įmanoma iš esamųjų, bet turėtų blogesnę). 3. Be viso to, reikia pažinti tą santvarką, kuri tinkamiausia visoms valstybėms. Daugelis iš tų, kurie išdėstė savo požiūrį į santvarką, nors kai ką ir sako teisingai, tačiau kalbėdami apie tai, kas galėtų būti naudinga, vis dėlto klysta. Juk būtina tirti ne tik geriausiąją santvarką, bet ir [geriausią] įmanomą, taip pat tą, kuri būtų lengviau įgyvendinama ir visoms [valstybėms] bendresnė. O dabar vieni siekia pačios aukščiausios ir reikalaujančios didelių išteklių, kiti kalba apie tam tikrą bendresnę santvarką ir, atmetę esamas, giria lakoniškąją ar kokią kitą. 4. Tuo tarpu reikėtų 1289a
įvesti tokią tvarką, kuriai esamomis aplinkybėmis [žmonės] lengvai paklustų ir galėtų joje dalyvauti, nes ištaisyti santvarką yra ne lengvesnis darbas kaip įkurti ją iš pradžių, lygiai kaip išmokti ką nors iš naujo ne lengviau kaip išmokti iš pradžių; todėl, be viso to, kas pasakyta, politikas privalo sugebėti padėti jau egzistuojančioms santvarkoms, kaip jau buvo minėta anksčiau. O tai neįmanoma, jei jis nežino, kiek yra santvarkos rūšių; dabar kai kurie mano, kad yra viena demokratija ir viena oligarchija, o tai neteisinga.

5. Taigi reikia nepamiršti, kiek yra santvarkų atmainų ir kiek yra būdų, kuriais jos gali būti jungiamos. Toliau, su tokiu pačiu supratingumu reikia įžvelgti ir tai, kurie įstatymai yra geriausi ir kokie tiktų kiekvienai iš santvarkų. Juk įstatymai turi būti leidžiami — ir visi jie yra leidžiami — atsižvelgiant į santvarką, o ne santvarkos [kuriamos] atsižvelgiant į įstatymus. Santvarka yra valstybės tvarka, nustatanti, kokiu būdu paskirstomos pareigos, kas santvarkoje turi aukščiausiąją valdžią ir koks yra kiekvienos bendrijos tikslas, o įstatymai, pagal kuriuos valdantieji privalo valdyti ir sulaikyti tuos, kurie jiems nusižengia, skirtini nuo santvarką apibūdinančių dalykų. 6. Taigi akivaizdu, kad būtina turėti omenyje kiekvienos santvarkos atmainas ir jų skaičių jau vien įstatymų leidimo reikalui, nes neįmanoma, kad tie patys įstatymai būtų naudingi visoms oligarchijoms arba visoms demokratijoms, jei tik jų yra daugiau, o ne vienintelė demokratija ir vienintelė oligarchija.

II. 1. Kadangi pirmajame santvarkų tyrime išskyrėme tris teisingas santvarkas — karaliaus valdžią, aristokratiją ir politėją — ir tris nukrypimus nuo jų — tironiją [kaip nukrypimą] nuo karalystės, oligarchiją — nuo aristokratijos ir demokratiją — nuo politėjos, o apie aristokratiją bei karaliaus valdžią jau kalbėta (juk tirti geriausiąją santvarką yra tas pat, kaip kalbėti apie šiuos pavadinimus [turinčias santvarkas], nes kiekviena iš jų siekia remtis dorybe, aprūpinta ištekliais), be to, jau anksčiau apibrėžta, kuo tarpusavyje skiriasi aristokratija ir karaliaus valdžia ir kada reikia [santvarką] laikyti karaliaus valdžia, tad belieka apžvelgti tą santvarką, kuri va-

dinama bendru [jų visų] pavadinimu, taip pat kitas santvarkas — oligarchiją, demokratiją ir tironiją. 2. Taigi, kuris iš šių nukrypimų yra blogiausias ir kuris antras [pagal blogumą], akivaizdu: blogiausias būtinai bus nukrypimas nuo pirmosios ir dieviškiausios santvarkos, o karaliaus valdžia neišvengiamai arba turės tik vardą, nebūdama [tokia iš tikrųjų], arba remsis didžiuliu karaliau- 1289b
jančiojo pranašumu; taigi tironija, būdama blogiausia, yra labiausiai nutolusi nuo politėjos, antroje vietoje — oligarchija (mat aristokratija yra labai tolima pastarajai santvarkai), o nuosaikiausia — demokratija. 3. Kai kas jau anksčiau yra šitai išdėstęs, tačiau kitu požiūriu negu mes: jis nusprendė, kad visos [santvarkos] yra tinkamos, antai ir oligarchija esanti naudinga, ir kitos, o blogiausia esanti demokratija, tačiau ji esanti geriausia iš blogiausiųjų[1]. 4. Mes vis dėlto sakome, kad jos visos yra visiškai klaidingos, ir reikėtų kalbėti ne apie tai, kad viena oligarchija yra geresnė už kitą, o kad tik ne tokia bloga. Tačiau dabar atsisakykime tokio skirstymo; mums pirmiausia reikia išnagrinėti, kiek yra santvarkų atmainų (jei jau esama kelių demokratijos bei oligarchijos rūšių), o po to — kuri iš jų bendriausia ir kuri labiausiai pasirinktina po geriausiosios santvarkos; be to, jeigu kartais egzistuoja kokia nors kita [santvarka], kuri yra aristokratinė ir gerai sudaryta, tačiau daugumai valstybių netinkama, kokia ji. 5. Paskui — kokia kita kurioms [valstybėms] yra pasirinktina (nes galbūt vieniems demokratija yra būtinesnė už oligarchiją, o kitiems — oligarchija už demokratiją); po to — kokiu būdu turėtų veikti tas, kuris siekia įkurti šias santvarkas (kalbu apie

įvairių rūšių demokratijas ir oligarchijas), ir pagaliau, kai jau kiek galėdami būsime trumpai paminėję jas visas, reikėtų pamėginti apžvelgti, kas santvarkoms yra pražūtinga ir kas jas išsaugo, tiek apskritai, tiek kiekvieną atskirai, ir dėl kokių priežasčių natūraliai viskas taip klostosi.

III. 1. Santvarkų yra ne viena dėl to, kad kiekvienos valstybės dalių taip pat yra ne viena. Pirmiausia matome, kad visos valstybės susideda iš ūkių; be to, kad iš daugybės [jų gyventojų] vieni neišvengiamai yra turtingi, kiti — neturtingi, dar kiti — vidutiniokai, ir iš turtingųjų bei neturtingųjų vieni yra ginkluoti, o kiti — neginkluoti. Taip pat matome, kad dalis liaudies yra žemdirbiai, dalis — prekiautojai, o dar kiti — amatininkai. Tarp diduomenės taip pat esama skirtumų ir turto, ir nuosavybės dydžio atžvilgiu — pavyzdžiui, arklius auginti nelengva tiems, kurie nėra turtingi. 2. Kaip tik dėl to senovės laikais kuriose tik valstybėse būdavo raitininkų, ten būdavo ir oligarchijos; jos naudojo arklius karuose prieš kaimynus, kaip, pavyzdžiui, eretriečiai ir chalkidiečiai, ir magnesiečiai prie Meandro, ir daugelis kitų
1290a Azijoje. Be turto skirtumų, egzistuoja dar ir kilmės bei dorybės skirtumai, o gal ir dar koks nors, apie kurį, kalbant apie aristokratiją, buvo sakyta, kad tai yra valstybės dalis (juk tada mes nurodėme, iš kiek būtinų dalių susideda kiekviena valstybė); iš šių dalių kai kada valdyme dalyvauja visos, o kai kada — mažesnis arba didesnis jų skaičius. 3. Taigi akivaizdu, kad neišvengiamai yra daug santvarkų, kurios viena nuo kitos skiriasi rūšimi, nes ir jų dalys vienos nuo kitų skiriasi rūšimi. Juk santvarka yra tam tikras valdžios pareigų sutvarkymas,

o jas visi dalijasi arba pagal dalyvaujančiųjų jėgą, arba pagal tam tikrą jų bendrą lygybę, t.y. neturtingųjų arba turtingųjų, arba abejų bendrą. Be abejo, santvarkų yra tiek, kiek yra pranašumų bei dalių skirtumų sutvarkymo [būdų].

4. Vis dėlto atrodo, kad yra dvi [santvarkų rūšys]; kaip apie vėjus sakoma, kad vieni yra šiaurės, kiti — pietų, o visi kiti yra nukrypimai nuo pastarųjų, taip ir santvarkos yra dvi, demokratija ir oligarchija, nes aristokratija laikoma oligarchijos atmaina, tarsi ji būtų tam tikra oligarchija, o vadinamoji politėja — demokratija, kaip vėjų atveju vakarų vėjas priskiriamas šiaurės vėjui, o rytų vėjas — pietų vėjui[2]. Panašiai yra ir su dermėmis, kaip kai kas teigia, nes ir apie jas manoma, kad jų yra dvi rūšys — dorinė ir friginė, o kiti sąskambiai vadinami arba doriniais, arba friginiais. 5. Labiausiai įprasta laikytis tokios nuomonės apie santvarkas, tačiau teisingiau ir geriau skirstyti jas taip, kaip suskirstėme mes, — tarti, kad yra viena arba dvi gerai sudarytos santvarkos, o kitos yra nukrypimai: vienos — nuo gerai sumaišytos [santvarkos][3], kitos — nuo geriausiosios santvarkos, ir oligarchinės yra griežtesnės bei despotiškesnės, o demokratinės — palaidos ir švelnios.

6. Nederėtų demokratija laikyti, kaip daugelis dabar yra įpratę, [tos santvarkos,] kur viešpatauja dauguma (juk ir oligarchijose, ir visur kitur viešpatauja didesnioji dalis), nei oligarchija — tos, kur viešpatauja nedaugelis, nes jeigu, sakysime, iš viso būtų tūkstantis trys šimtai [gyventojų] ir iš jų tūkstantis turtingų, ir jie tiems trims šimtams, kurie yra neturtingi, bet laisvi ir kitais atžvil-

giais panašūs, neduotų valdžios, niekas negalėtų pasakyti, kad toje valstybėje yra demokratija; panašiai jeigu skurdžiai būtų negausūs, bet stipresni už daugumą sudarančius turtinguosius, niekas tokios [santvarkos] nevadintų oligarchija, jeigu kitiems, turtingiems, nepriklausy-
1290b tų jokios garbingos pareigos. 7 Taigi labiau derėtų teigti, kad demokratija yra tada, kai viešpatauja laisvieji, o oligarchija — kai turtingieji, tačiau atsitinka taip, kad vieni būna gausūs, o kiti — negausūs, nes laisvųjų yra daug, o turtingųjų — mažai. Ir jeigu pareigos būtų skirstomos pagal ūgį, kaip, pasak kai ko, yra Etiopijoje[4], arba pagal grožį, tai būtų oligarchija, nes tiek gražių, tiek didelių žmonių yra nedaug.

8. Vis dėlto vien šių dalykų neužtenka, norint pakankamai gerai apibrėžti šias santvarkas, bet, kadangi yra daug tiek demokratijos, tiek oligarchijos dalių, reikia dar pridurti, kad nei tada, kai laisvieji, būdami negausūs, valdo gausius nelaisvuosius, kaip, pavyzdžiui, Apolonijoje prie Jonijos įlankos ir Teroje (kiekvienoje iš šių valstybių garbingas pareigas ėjo tie, kurie išsiskyrė kilmingumu ir buvo kilę iš pirmųjų kolonijų gyventojų, — jie sudarė nedidelę daugumos dalį), nei kai turtingieji [valdo] todėl, kad pranoksta kitus skaičiumi, kaip, pavyzdžiui, Kolofone senovėje (ten daugelis buvo įsigiję didelį turtą prieš prasidedant karui su lidais[5]), tai dar nėra demokratija — demokratija yra tada, kai viešpatauja daugumą sudarantys laisvieji ir neturtingieji, o oligarchija — kai [valdo] turtingieji ir kilmingieji, būdami mažuma.

9. Taigi, kad santvarkų yra daug ir dėl kokios priežasties taip yra, jau pasakyta, o kodėl jų yra daugiau ne-

gu minėta ir kokios jos, ir kodėl, aptarkime išeities tašku laikydami tai, kas anksčiau kalbėta. Juk sutinkame, kad kiekviena valstybė turi ne vieną, o daugelį dalių. Jeigu, pavyzdžiui, imtumėmės tirti gyvūnų rūšis, pirmiausia apibrėžtume, ką kiekvienas gyvūnas būtinai turi turėti (pavyzdžiui, kai kurias iš juslių, [organus] maistui kramtyti bei virškinti, tokius kaip burna ir pilvas, be to, dar tai, kuo kiekvienas iš jų juda). 10. Jeigu tai būtų tik tie dalykai ir jų būtų įvairių atmainų (turiu galvoje, jeigu būtų keletas tam tikrų burnos rūšių, ir pilvo, ir juslių, be to, dar judamųjų dalių), tai daugybė jų derinių neišvengiamai sukurs daugybę gyvūnų rūšių (juk neįmanoma, kad tas pats gyvūnas turėtų keletą burnos ar ausų atmainų); taigi, kai imami visi įmanomi pastarųjų deriniai, jie sudarys gyvūnų rūšis, ir tiek tų rūšių, kiek yra būtinų dalių derinių. 11. Lygiai tas pat ir minėtųjų santvarkų atveju. Juk ir valstybės yra sudarytos ne iš vienos, bet iš daugelio dalių, kaip jau dažnai buvo minėta: viena iš jų susijusi su maistu, tai vadinamieji žemdirbiai, antroji —
vadinamieji amatininkai (ji susijusi su amatais, be kurių 1291a
valstybė negali gyvuoti; kai kurie iš šių amatų yra būtini, o kai kurie skirti prabangai ir geram gyvenimui), trečioji — prekiautojai (prekiautojais vadinu susijusius su pardavimu, pirkimu, pirklyste ir smulkia prekyba), ketvirtoji — samdiniai, o penktoji rūšis yra ta, kuri turės kariauti; pastaroji ne mažiau būtina už kitas, jei tik [valstybės gyventojai] neketina vergauti užpuolikams; juk visiškai neįmanoma, kad ta valstybė, kuri yra vergiškos prigimties, būtų verta vadintis valstybe, nes valstybė yra sau pakankama, o tai, kas vergiška, nėra sau pakankama.

12. Todėl *Valstybėje* apie tai pasakyta įžvalgiai, tačiau nepakankamai[6]: Sokratas juk sako, kad valstybė susideda iš keturių būtiniausių dalių, o šios, pasak jo, yra audėjas, žemdirbys, batsiuvys ir statybininkas; po to jis dar prideda (turbūt manydamas, kad pastarieji nėra sau pakankami) vario kalvį ir tuos, kurie rūpinasi būtinomis maisto atsargomis, be to, dar pirklį ir smulkų prekeivį. Ir visi jie užpildo pirmąją valstybę, tarsi kiekviena valstybė yra susidariusi dėl būtinųjų poreikių, o ne veikiau dėl paties gėrio, ir ji lygia dalimi yra reikalinga ir batsiuvių bei žemdirbių. 13. O karių dalį jis prideda tik tuomet, kai, teritorijai plečiantis ir susiliečiant su gretimomis sritimis, jie stoja į karą.

Bet juk ir tarp tų keturių, ar kiek jų būtų, [santvarkos] narių būtinai turi būti kas nors, kas vykdytų teisingumą ir spręstų, kas yra teisinga. Juk jeigu siela labiau laikoma gyvo padaro dalimi negu kūnas, tai ir valstybių dalimis labiau reikia laikyti būtent tokias, o ne tas, kurios susijusios su būtinaisiais poreikiais, t. y. karius ir tuos, kurie dalyvauja sprendžiant, kas yra teisinga, be to, tuos, kurie svarsto [valstybės reikalus], nes svarstymas yra politinio įžvalgumo darbas. Ir jeigu kai kur tai atlieka atskiri, o kai kur — tie patys [piliečiai], tai neturi jokios reikšmės samprotavimui: 14. juk dažnai tiems patiems tenka ir eiti karinę tarnybą, ir būti žemdirbiais. Taigi, jeigu ir tie, ir anie laikytini valstybės dalimis, akivaizdu, kad kariai būtinai yra valstybės dalis. Septintoji dalis yra tie, kurie dalyvauja veikloje savo turtu; tai tie, kuriuos vadiname turtingaisiais. Aštuntoji dalis yra valstybės tarnautojai, einantys valdžios pareigas, — juk be

pareigūnų valstybė negali egzistuoti, todėl būtinai turi būti kas nors, kas sugebėtų valdyti ir nuolat ar pakaitomis dirbti valstybėje tą darbą. Kitos dalys, kurias ką tik apibrėžėme, yra svarstantieji [valstybės reikalus] ir sprendžiantieji, kas yra teisinga besiginčijantiems. Tad jeigu valstybėse tai turi būti vykdoma, ir vykdoma gerai ir tei- 1291b
singai, būtina, kad kai kas pasižymėtų dorybe, susijusia su politine veikla.

15. Dėl kitų sugebėjimų, tai daugeliui atrodo, kad juos gali turėti tie patys [žmonės], antai tie patys gali būti ir kariai, ir žemdirbiai, ir amatininkai, taip pat tarybos nariai ir teisėjai, nes visi savinasi dorybę ir mano, kad gali eiti daugelį valdžios pareigų, betgi neįmanoma, kad tie patys būtų ir skurdžiai, ir turtingi. Dėl to atrodo, kad šios valstybės dalys — turtingieji ir neturtingieji — yra būdingiausios jos dalys. Be to, kadangi vienų yra daug, o kitų — mažai, tai atrodo, kad šios valstybės dalys yra priešiškos. Taigi ir santvarkas lemia tai, kad iš pastarųjų dalių viena pranoksta kitą, ir atrodo, kad egzistuoja dvi santvarkos — demokratija ir oligarchija.

IV. 1. Taigi, kad esama daugelio santvarkų ir dėl kokios priežasties, pasakyta jau anksčiau, o dabar pasakykime, kad esama kelių ir demokratijos, ir oligarchijos rūšių. Tai akivaizdu ir iš to, kas jau minėta. Juk yra keletas ir liaudies, ir vadinamosios diduomenės rūšių, pavyzdžiui, liaudies rūšys yra: viena — žemdirbiai, kita — susijusieji su amatais, dar kita — prekiautojai, perkantys ir parduodantys, dar kita — susijusieji su jūra, ir pastarųjų viena dalis yra karių, kita — verslo, dar kita — keltininkų, dar kita — žvejų (nes daug kur kiekviena iš šių

rūšių apima daug žmonių, pavyzdžiui, žvejai Tarante ir Bizantijuje, trierininkai Atėnuose, pirkliai Eginoje ir Chijuje, o keltininkai Tenede), be to, dar rankpelniai ir tie, kurie turi mažai turto, taigi negali turėti laisvo laiko, taip pat tie, kurie, gimę ne iš abiejų tėvų piliečių, nėra laisvi, ir gal dar kokia kita panaši daugumos rūšis; o diduomenė skirstoma pagal turtą, kilmę, dorybę, išsilavinimą ir kitus panašius dalykus.

2. Taigi pirmoji demokratijos rūšis yra ta, kuri taip vadinama pirmiausia dėl lygybės, nes tokios demokratijos įstatymas skelbia lygybę, t.y. kad nebūtų niekuo aukštesni nei neturtingieji, nei turtingieji, ir nė vieni iš jų neviešpatautų, tačiau abeji būtų vienodi; juk jeigu laisvė ir lygybė tikrai yra demokratijoje, kaip kai kas teigia, taip labiausiai bus visiems vienodai dalyvaujant valdyme. Kadangi liaudis sudaro daugumą, o lemia tas sprendimas, kurį priima daugelis, tai būtinai bus demokratija. 3. Taigi viena demokratijos rūšis yra tokia, kai pareigos užimamos pagal turto cenzą, bet šis yra mažas; čia turintis [reikiamą turtą] būtinai turi dalyvauti valdy-
1292a me, o praradęs negali dalyvauti. Kita demokratijos rūšis yra tada, kai dalyvauja visi piliečiai, kuriems negalima nieko prikišti, o valdo įstatymas; dar kita demokratijos rūšis — kai visi dalyvauja valdyme, kas tik yra piliečiai, o valdo įstatymas. Dar kita demokratijos rūšis esti tada, kai visa kita yra taip pat, o viešpatauja dauguma, bet ne įstatymas. 4. Taip yra tuomet, kai viešpatauja balsavimu priimti sprendimai, bet ne įstatymas. Taip atsitinka dėl demagogų. Juk remiantis įstatymu demokratiškai valdomose [valstybėse] demagogas neatsiranda ir svarbiausią vietą užima geriausieji iš piliečių, o ten, kur

įstatymai neviešpatauja, atsiranda demagogai, nes liaudis tampa tarsi vienu monarchu, susidedančiu iš daugelio, — mat dauguma yra valdovai ne kiekvienas atskirai, bet visi kartu. O kokią daugvaldystę turi galvoje Homeras, vadindamas ją negeru dalyku[7], — ar tokią, ar kai daugelis valdo kiekvienas atskirai, — neaišku. 5. Juk tokia liaudis, būdama tarsi monarchas, siekia valdyti monarchiškai, nepripažindama įstatymų valdžios, ir tampa despotiška, taigi pataikūnams rodoma pagarba. Tokia demokratija iš monarchijų artima tironijai, nes ir jos dvasia yra tokia pati, ir tai, kad abi yra despotiškos geresniųjų atžvilgiu, ir balsavimu priimti sprendimai čia yra tas pat, kas tenai — įsakymai, ir demagogas bei pataikūnas yra tas pat, jie panašūs ir labiausiai klesti atitinkamose santvarkose — pataikūnai tironijose, o demagogai tokiose demokratijose. 6. Tai, kad viešpatauja balsavimu priimti sprendimai, o ne įstatymai, lemia pastarieji, viską pavesdami tautai; mat jiems pavyksta tapti labai svarbiems dėl to, kad tauta valdo viską, o tautos nuomonę valdo jie patys, nes dauguma leidžiasi jų įtikinama. Be to, tie, kurie kaltina pareigūnus, sako, kad spręsti turi tauta, o ši mielai priima kvietimą, taigi nušalinami visi pareigūnai. 7. Visai pagrįstai tokiai demokratijai galima būtų prikišti, kad ji nėra santvarka[8]. Juk ten, kur valdo ne įstatymai, santvarkos nėra, nes įstatymas turi valdyti viską, o pareigūnai — kiekvieną dalyką atskirai, ir tai reikia laikyti santvarka; taigi, jeigu demokratija ir yra viena iš santvarkų, tai akivaizdu, kad tokia padėtis, kai balsavimu tvarkoma viskas, nėra demokratija tikrąja prasme, nes balsavimu priimtas nutarimas negali būti visuotinis.

Taigi demokratijos rūšys tebūnie apibrėžtos šitaip.

V. 1. O oligarchijos rūšys yra tokios: viena — kai pareigoms eiti nustatomas toks turto cenzas, kad neturtingieji, sudarantys daugumą, negali jose dalyvauti, tačiau
1292b įsigijęs [reikiamo dydžio turtą] gali dalyvauti valdyme; kita — kai pareigoms eiti nustatomas didelis turto cenzas ir [pareigūnai] patys renka trūkstamus narius (jeigu jie renka iš visų tokių [piliečių], tai atrodo labiau aristokratiška, o jeigu tik iš tam tikrų — oligarchiška); dar kita oligarchijos rūšis — kai vietoj tėvo [į valdžią] ateina sūnus, o ketvirtoji — kai yra taip, kaip pasakyta dabar, ir valdo ne įstatymas, bet pareigūnai. Pastaroji tarp oligarchijų atitinka tironiją tarp monarchijų ir paskutinę mūsų minėtą demokratiją — tarp demokratijų; tokia oligarchija yra vadinama dinastija[9].

2. Taigi tiek yra oligarchijos ir demokratijos rūšių. Tačiau nereikia pamiršti, jog daug kur atsitinka taip, kad įstatymais grindžiama santvarka nėra demokratinė, tačiau dėl papročių ir dėl gyvenimo sanklodos tvarkomasi demokratiškai; panašiai ir kitur — pagal įstatymus santvarka yra demokratiškesnė, o dėl papročių ir gyvenimo būdo tvarkomasi veikiau oligarchiškai. Dažniausiai taip atsitinka pasikeitus santvarkai, nes [piliečiai] ne iš karto pereina [prie naujos tvarkos], bet iš pradžių yra patenkinti gaudami šiek tiek naudos iš abiejų, taigi pasilieka ir kai kurie iš buvusiųjų įstatymų, nors valdžią turi tie, kurie pakeitė santvarką.

3. Kad esama tiek demokratijos ir oligarchijos rūšių, akivaizdu iš to, kas pasakyta. Juk būtina, kad arba visos minėtosios tautos dalys dalyvautų valdyme, arba vie-

nos dalyvautų, o kitos — ne. Taigi, kai santvarkoje viešpatauja žemdirbiai ir tie, kurie turi nedidelį turtą, tvarkomasi pagal įstatymus, nes jie privalo dirbti, kad gyventų, ir neturi laisvo laiko; todėl, suteikę galią įstatymui, jie rengia tik būtiniausius tautos susirinkimus, o kitiems leidžia dalyvauti tuomet, kai šie įsigyja įstatymų numatyto dydžio turtą; dalyvauti leidžiama visiems jį įsigijusiems, nes jeigu nebūtų visiems leidžiama, tai būtų oligarchiška, o leidus visiems, jie negalėtų turėti laisvo laiko neturėdami pajamų. Taigi dėl šių priežasčių tai yra viena demokratijos rūšis. 4. Kita rūšis atsiranda dėl tolesnio skirstymo: juk visiems piliečiams, kuriems tik negalima nieko prikišti dėl kilmės, gali būti leidžiama [dalyvauti valdyme], tačiau dalyvauja tik galintys rasti laisvo laiko; kaip tik dėl to tokioje santvarkoje valdo įstatymai, nes [piliečiai] neturi pajamų. O trečioji rūšis — kai visiems, kurie tik yra laisvi, leidžiama dalyvauti valdyme, bet vis dėlto ne visi dalyvauja dėl anksčiau minėtos priežasties. Taigi tokioje santvarkoje irgi neišvengiamai valdo įstatymas. 5. Ketvirtoji demokratijos rūšis
yra ta, kuri laiko atžvilgiu valstybėse susidarė paskuti- 1293a
nė. Kadangi valstybės tapo daug didesnės nei buvo iš pradžių ir turi pakankamai pajamų, valdyme dalyvauja visi (nes dauguma yra pranašesnė), visi turi savo dalį ir pilietiškai tvarkosi, nes net ir neturtingi gali rasti laisvo laiko, gaudami algą. Būtent tokia dauguma turi daugiausiai laisvo laiko, nes jiems netrukdo rūpesčiai dėl savų reikalų, o turtingiesiems trukdo, tad jie dažnai nedalyvauja nei tautos susirinkimuose, nei teismuose. Dėl to santvarkoje viešpatauja neturtingųjų dauguma, o ne įsta-

tymai. Taigi tiek yra demokratijos rūšių, ir jos yra tokios dėl minėtųjų neišvengiamų priežasčių, 6. o dėl oligarchijos, tai, kai nemažai žmonių turi turto, tačiau ne itin didelio ir be pertekliaus, yra pirmoji oligarchijos rūšis, nes čia įsigijusiam [turto] sudaroma galimybė dalyvauti valdžioje, ir dėl dalyvaujančiųjų gausumo neišvengiamai viešpatauja ne žmonės, o įstatymas (kuo labiau jie yra nutolę nuo monarchijos ir neturi tokio didelio turto, kad galėtų rasti laisvo laiko ir nesirūpinti juo, bet turi ir ne tokį mažą, kad turėtų būti išlaikomi valstybės, [tuo labiau] jiems neišvengiama leisti valdyti įstatymui, o ne patiems). 7. O kai turto turinčiųjų yra mažiau nei anksčiau, tačiau jie turi daugiau, atsiranda antroji oligarchijos rūšis, nes būdami stipresni jie nusprendžia, kad verta siekti daugiau, ir todėl patys parenka iš kitų tuos, kurie pateks į valdžią; bet kadangi jie dar nėra tokie stiprūs, kad valdytų be įstatymų, jie išleidžia būtent tokį įstatymą. 8. O jeigu einama dar toliau, jeigu jų lieka dar mažiau, bet jie turi didesnį turtą, tuomet susiklosto trečioji oligarchijos pakopa — jie patys laiko savo rankose valdžią pagal įstatymą, liepiantį, kad po mirties ją perimtų sūnūs. O kai jie dėl savo turtų ir populiarumo tampa pernelyg galingi, tada tokia dinastija jau yra labai artima monarchijai; valdovais čia jau tampa žmonės, o ne įstatymas. Tai yra ketvirtoji oligarchijos rūšis, atitinkanti paskutiniąją demokratijos rūšį.

9. Be demokratijos ir oligarchijos, esama dar dviejų santvarkų, iš kurių vieną visi vadina, ir mes jau pavadinome, viena iš keturių santvarkos rūšių (tomis keturiomis laiko monarchiją, oligarchiją, demokratiją ir ket-

virtąją, vadinamąją aristokratiją); dar yra penktoji, kuri vadinama bendru jų visų pavadinimu (ją vadina politėja), tačiau, kadangi ji susiklosto retai, ją dažnai pamiršta tie, kurie mėgina išvardyti santvarkų rūšis, ir nurodo tik tas keturias (kaip ir Platonas) santvarkas[10]. 10. Tą san- 1293b
tvarką, kurią aptarėme pirmuosiuose samprotavimuose, tikrai pritinka vadinti aristokratija (nes aristokratija teisinga vadinti tik absoliučiai geriausiųjų dorybės atžvilgiu, o ne gerų pagal tam tikrą prielaidą žmonių [tvarkomą] santvarką, nes joje vieninteleje tas pats [asmuo] absoliučiai yra geras žmogus ir geras pilietis, o kitose santvarkose gerieji yra geri tik savosios santvarkos atžvilgiu); vis dėlto esama santvarkų <ir jos vadinamos aristokratijomis>[11], kurios skiriasi ir nuo oligarchiškai tvarkomų santvarkų, ir nuo vadinamosios politėjos, nes jose į pareigas renkama ne tik pagal turtą, bet ir pagal kilnumą; tokia santvarka skiriasi nuo anų abiejų ir vadinama aristokratine. 11. Juk ir tose [valstybėse], kuriose dorybė nėra visų bendras rūpestis, vis dėlto esama žmonių, kurie laikomi vertais pagarbos ir kilniais. Ten, kur santvarka atsižvelgia ir į turtą, ir į dorybę, ir į liaudį, kaip, sakysime, Kartaginoje, ji yra aristokratinė. Taip pat tos [santvarkos], kurios, kaip Lakedaimone, atsižvelgia tik į du dalykus — dorybę ir liaudį — ir kuriose sumišę šie du dalykai — dorybė ir demokratija. Taigi, greta pirmosios, geriausiosios, santvarkos, yra dar šios dvi rūšys, o trečioji rūšis — tai tos santvarkos, kurios nuo vadinamosios politėjos labiau krypsta į oligarchiją.

VI. 1. Mums belieka pasakyti apie vadinamąją politėją ir apie tironiją. Mes jas suskirstėme šitaip, nors nei

politėja, nei ką tik minėtos aristokratijos nėra nukrypimai, nes iš tiesų visos jos yra nutolusios nuo teisingiausios santvarkos ir priskiriamos prie tų, kurios pačios yra nukrypimai nuo jų, kaip minėjome iš pradžių. Apie tironiją pagrįstai užsimename paskiausiai, nes ji mažiausiai yra santvarka, o mes tiriame santvarką.

Taigi jau pasakyta, dėl kokios priežasties suskirstyta šitaip, o dabar mums reikėtų atskleisti savo požiūrį į politėją. 2. Jos galia taps aiškesnė apibrėžus tai, kas susiję su oligarchija bei demokratija, nes politėja, paprastai tariant, yra oligarchijos ir demokratijos mišinys. Paprastai politėjomis vadinamos tos [mišrios santvarkos], kurios labiau krypsta į demokratiją, o tos, kurios į oligarchiją, vadinamos aristokratijomis, nes išsilavinimas ir kilmingumas dažniau būdingi turtingesniesiems, be to, turtingieji atrodo turį tai, dėl ko nusikalsta nusikaltėliai; dėl to jie ir laikomi kilniais ir gerais, diduomene. 3. O kadangi aristokratija siekia išskirtinę padėtį suteikti geriausiems piliečiams, sakoma, kad ir oligarchijos iš esmės su-
1294a sideda iš kilniųjų ir gerųjų. Sakoma, kad ne aristokratijos, bet niekingųjų valdomai valstybei neįmanoma būti gerai tvarkomai, panašiai kaip valstybei, kuri nėra gerai tvarkoma, neįmanoma būti valdomai aristokratiškai. Tačiau gera tvarka yra ne tada, kai įstatymai sudaryti gerai, bet jų nesilaikoma. Todėl reikia daryti prielaidą, kad vienu atveju gera tvarka yra tada, kai paklūstama nustatytiems įstatymams, o kitu atveju — kai įstatymai, kurių laikomasi, yra gerai nustatyti (nes galima paklusti ir blogai nustatytiems įstatymams). Tai gali būti viena iš dviejų: arba geriausi įmanomi įstatymai, arba absoliučiai geriausi.

4. O aristokratija, atrodo, iš esmės yra tada, kai garbingos pareigos dalijamos pagal dorybę, nes aristokratiją apibrėžia dorybė, oligarchiją — turtas, o demokratiją — laisvė (tačiau daugumos sprendimas lemia jose visose, nes ir oligarchijoje, ir aristokratijoje, ir demokratinėse santvarkose viešpatauja tai, ką nutaria didžioji dalyvaujančiųjų valdyme dalis). Taigi daugumoje valstybių ši politėjos rūšis yra vadinama taip, nes mišinys apima tik turtinguosius ir neturtinguosius, turtą ir laisvę (juk dažniausiai atrodo, kad būtent turtingieji užima kilniųjų ir gerųjų vietą). 5. Kadangi yra trys [pradai], siekiantys lygybės santvarkoje, — laisvė, turtas ir dorybė (ketvirtasis, kuris vadinamas kilmingumu, susijęs su pastaraisiais dviem, nes kilmingumas yra senas turtas bei dorybė), tai akivaizdu, kad dviejų [pradų] — turtingųjų ir neturtingųjų — mišinį reikia laikyti politėja, o trijų — aristokratija, ir labiausiai iš visų, išskyrus tikrąją ir pirminę formą.

Taigi jau pasakyta, kad, be monarchijos, demokratijos ir oligarchijos, egzistuoja ir kitos santvarkos formos, ir kokios jos yra, ir kuo tiek aristokratijos, tiek <aristokratijai priklausančios>[12] politėjos vienos nuo kitų skiriasi. Taip pat akivaizdu, kad jos nėra viena kitai tolimos.

VII. 1. O dabar, po to, kas jau minėta, nuosekliai aptarkime, kokiu būdu greta demokratijos ir oligarchijos atsiranda vadinamoji politėja ir kaip ji turi būti įtvirtinta. Kartu bus aišku ir tai, kas būdinga demokratijai bei oligarchijai, nes suvokus, kuo jos skiriasi, reikia paimti tai iš kiekvienos ir sujungti kaip draugystės ženklą[13]. 2. Šį sujungimą ir sumaišymą apibrėžia trys dalykai. Vienu atveju reikia paimti tai, kas būdinga abiejų [santvarkų]

įstatymams, pavyzdžiui, dėl teismų — oligarchijose turtingiesiems skiriamos baudos, jeigu jie atsisako teisminių pareigų, tačiau neturtingiesiems nėra nustatyta jokio atlyginimo, o demokratijose neturtingiesiems nustatytas atlyginimas, tačiau turtingiesiems neskiriamos baudos; nu-
1294b statyti abu šiuos dalykus būtų bendra abiem ir sudarytų vidurkį: dėl to tai ir būdinga politėjai, nes ji yra abiejų mišinys.

3. Taigi toks yra vienas sujungimo būdas. Kitas būdas — laikytis vidurio tarp vienoje ir kitoje [santvarkoje] galiojančios tvarkos, pavyzdžiui, vienu atveju tautos susirinkime dalyvaujama be jokio turto cenzo arba pagal visiškai mažą, kitu — pagal didelį cenzą, o tai, kas būtų bendra, nėra nei viena, nei kita, bet yra abiejų turto cenzų vidurkis. Trečiuoju atveju tai susidėtų iš dviejų sistemų — kai kas būtų iš oligarchiško įstatymo, o kai kas — iš demokratiško: pavyzdžiui, manoma, kad jeigu pareigos paskirstomos burtais, tai yra demokratiška, o kai į jas renkama — oligarchiška, ir demokratiška būtų be turto cenzo, o oligarchiška — pagal turto cenzą; taigi aristokratijai ir politėjai būdinga paimti vieną [bruožą] iš vienos [santvarkos], o kitą — iš kitos: iš oligarchijos — pareigas padaryti renkamas, o iš demokratijos — atsisakyti turto cenzo. Taigi toks yra jų sumaišymo būdas.

4. Gerą demokratijos ir oligarchijos mišinį apibūdina tai, kad tą pačią santvarką įmanoma vadinti ir demokratija, ir oligarchija; akivaizdu, kad tie, kurie taip vadina, jaučia tai, jeigu mišinys yra geras. Galima tai laikyti ir vidurkiu, nes čia galima rasti ir vieną, ir kitą kraštuti-

numą. 5. Būtent taip yra lakedaimoniečių santvarkos atveju. Daugelis mėgina teigti, kad ji yra demokratija, nes jos tvarka turi daug demokratiškų bruožų, pavyzdžiui, pirmiausia vaikų auginimas: turtingųjų vaikai auginami panašiai kaip ir neturtingųjų ir auklėjami taip, kaip galėtų būti auklėjami ir neturtingųjų vaikai; panašiai yra ir vyresniame amžiuje, o ir jiems tapus vyrais viskas yra taip pat, nes niekas nerodo, ar žmogus turtingas, ar skurdžius — visi vienodai maitinami per bendruosius pietus, ir drabužiai turtingųjų tokie, kokius galėtų įsigyti ir bet kuris iš neturtingųjų; be to, iš dvejų svarbiausiųjų valdžios pareigų į vienas liaudis renka, o kitose dalyvauja (seniūnus renka, o eforate dalyvauja). Kiti teigia, kad tai yra oligarchija, nes ji turi daug ir oligarchijos bruožų, pavyzdžiui, į visas pareigas yra renkama ir nė vienos nėra skiriamos burtais, ir dėl mirties [bausmės] bei ištrėmimo sprendžia keletas, ir daugelis kitų panašių dalykų. 6. Tačiau gerai sumaišytoje santvarkoje turi atrodyti, kad esama abiejų santvarkų bruožų ir — nė vienos, be to, ji turi pati save išsaugoti, o ne su išorine [pagalba], ir pati save ne dėl to, kad siekiančių [ją išsaugoti] daugiau būtų išorėje (nes ir bloga santvarka gali turėti tokią savybę), bet todėl, kad jokia valstybės dalis nenorėtų kitos santvarkos.

Taigi dabar jau aptarta, kaip turi būti sudaryta politėja, o panašiai ir vadinamosios aristokratijos.

VIII. 1. Mums beliko pasakyti apie tironiją — ne to- 1295a
dėl, kad apie ją būtų daug ką pasakyti, tačiau idant ir ji gautų savo dalį šiame tyrime, nes ir ją laikome viena iš santvarkų. Karaliaus valdžią esame apibrėžę pirmuosiuo-

se samprotavimuose, kuriuose ištyrėme labiausiai vertą taip vadinti karaliaus valdžią — ar ji valstybėms nenaudinga, ar duoda naudos, ir kas turi tapti [karaliumi], ir iš kokio [sluoksnio], ir kaip. 2. Be to, tirdami karaliaus valdžią išskyrėme dvi tironijos rūšis, nes jų esmė tam tikra prasme yra susijusi ir su karaliaus valdžia — abi šios valdymo rūšys yra grindžiamos įstatymu (nes ir kai kurie barbarai renka visagalius monarchus, ir iš senovės graikų kai kas kitados tapdavo tokiais monarchais, vadinamaisiais aisimnetais), tačiau jos turi ir tam tikrų tarpusavio skirtumų; taigi jos būtų karališkos (nes remiasi įstatymu ir monarchiškai valdo savo noru paklūstančius valdinius), o kita vertus — tironiškos (nes valdo despotiškai ir pagal savo valią). 3. Trečioji tironijos rūšis yra ta, kuri labiausiai atrodo esanti tironija ir atitinka absoliučią karaliaus valdžią; tokia tironija neišvengiamai tampa ta monarchija, kuri niekam neatsiskaitydama valdo visus, panašius ir geresnius, savo pačios, o ne valdinių labui. Dėl to čia nėra savanoriškumo, nes nė vienas iš laisvųjų savo noru tokiai valdžiai nepaklūsta.

Taigi dėl minėtų priežasčių esama tokių ir tiek tironijos rūšių.

IX. 1. O kokia santvarka yra geriausia ir koks gyvenimo būdas geriausias daugumai valstybių ir daugumai žmonių, sprendžiant ne dorybės, nepasiekiamos eiliniams žmonėms, ir ne išsilavinimo, reikalaujančio prigimties [dovanų] ir išteklių, kuriuos gali suteikti likimas, ir ne pageidautinos santvarkos požiūriu, tačiau toks gyvenimo būdas, kuris būtų prieinamiausias daugumai žmonių, ir tokia santvarka, kurią gali susikurti daugu-

ma valstybių? 2. Juk ir vadinamosios aristokratijos, kurias dabar aptarėme, kai kada nepritampa daugelyje valstybių, o kai kada priartėja prie vadinamosios politėjos, dėl to apie jas abi reikia kalbėti kaip apie vieną. Ir, žinoma, apie visa tai reikia spręsti remiantis tais pačiais principais. Jeigu teisingai pasakyta *Etikoje*[14], kad laimingas gyvenimas yra tada, kai nekliudomai laikomasi dorybės, o dorybė yra vidurys, tuomet neišvengiamai gyvenimas laikantis vidurio — visiems įmanomo pasiekti vidurio — yra geriausias. 3. Taip pat turi būti apibrėžiama tiek valstybės, tiek santvarkos dorybė ir yda, nes 1295b
santvarka yra tam tikras valstybės gyvenimo būdas. Taigi visose valstybėse yra trys valstybės dalys, viena — labai turtingi, kita — visai neturtingi, o trečia — vidutiniai. Tad jeigu sutinkama, kad geriausia tai, kas yra nuosaiku ir vidurys, tai akivaizdu, kad ir likimo dovanų geriausia turėti vidutiniškai, 4. mat tada lengviausia paklusti protui. Pernelyg gražiam arba pernelyg stipriam, arba pernelyg kilmingam, arba pernelyg turtingam, arba, priešingai, pernelyg skurdžiam, arba pernelyg silpnam ir labai niekinamam sunku paklusti protui, nes vienu atveju tampama įžūliais ir pasiduodama didžiulėms ydoms, kitu — tampama piktadariais ir pasiduodama smulkioms ydoms, o iš nusikaltimų vieni įvykdomi dėl įžūlumo, kiti — dėl piktavališkumo. Be to, tokie žmonės mažiausiai linkę vengti valdžios arba jos siekti, o abu šie dalykai yra žalingi valstybėms. 5. Tie, kurie turi pernelyg daug likimo dovanų — galios, turtų, draugų ir kitų panašių dalykų, — nenori ir nemoka būti valdomi (ir tai jiems būdinga jau namuose dar nuo vaikys-

tės, nes, gyvendami prabangoje, jie nėra pratę būti valdomi netgi mokyklose), o tie, kurie pernelyg šių dalykų stokoja, yra per daug nuolankūs, taigi vieni nemoka valdyti, o moka tik būti valdomi kaip vergai, kiti nemoka būti valdomi jokios valdžios, o valdyti moka tik kaip šeimininkai. 6. Taip susidaro ne laisvų žmonių, bet vergų ir šeimininkų valstybė, kur vieni pavydi, o kiti niekina [savo bendrapiliečius]. Tai labai toli nuo draugystės ir pilietinės bendrijos, nes bendrija yra susijusi su draugyste — juk su priešais nenorima bendrauti net ir kelionėje. Betgi valstybė kiek įmanoma siekia susidėti iš lygių ir panašių, o tai labiausiai būdinga tiems, kurie laikosi vidurio. Taigi geriausiai tvarkosi tik ta valstybė, kuri susideda iš tų, iš kurių, kaip mes sakome, iš prigimties ji ir susideda. 7. Be to, tokie žmonės valstybėse yra saugiausi iš visų piliečių, nes jie nei patys trokšta svetimo turto, kaip skurdžiai, nei kiti trokšta jų turto, kaip skurdžiai — turtingųjų, ir kadangi jie nei patys tampa sąmokslo aukomis, nei kam nors rezga sąmokslus, tai gyvena be pavojų. Dėl to gražiai linkėjo Fokilidas:

> Daugelis dalykų geriausi tiems, kurie laikosi vidurio;
> noriu valstybėje būti
> Vidutinis[15].

8. Taigi akivaizdu, kad ir pilietinė bendrija geriausia yra tada, kai ją tvarko tie, kurie laikosi vidurio, ir gerai valdomos gali būti tos valstybės, kuriose vidurinysis sluoksnis yra gausus, ypač jeigu jis stipresnis už abu [kitus] arba bent už kurią nors vieną dalį, nes prisidėdamas [prie vienos iš jų] jis sudaro persvarą ir sukliudo atsirasti priešingiems kraštutinumams. Būtent dėl to

didžiausia sėkmė yra tada, kai tie, kurie dalyvauja valstybės valdyme, turi vidutinį, bet pakankamą turtą, nes 1296a
jeigu vieni turi labai daug, o kiti — nieko, atsiranda arba kraštutinė demokratija, arba gryna oligarchija, arba — iš abiejų šių kraštutinumų — tironija, nes tironija gali atsirasti ir iš besaikės demokratijos, ir iš oligarchijos, o iš tų [santvarkų], kurios laikosi vidurio, ir joms artimų — labai retai (priežastį nurodysime vėliau, kalbėdami apie santvarkų pasikeitimus).

9. Akivaizdu, kad geriausia santvarka yra ta, kuri laikosi vidurio. Ji vienintelė nepatiria sukrėtimų, nes ten, kur vidurinysis sluoksnis yra gausus, rečiausiai kyla nesantaika ir prieštaravimai. Dėl tos pačios priežasties ir didelėms valstybėms mažiau gresia nesantaika, nes jose gausus vidurinysis sluoksnis, o mažose valstybėse visi lengviau susiskirsto į dvi dalis, nieko nepalikdami tarp jų, t.y. beveik visi yra arba neturtingi, arba turtingi. Be to, demokratijos yra saugesnės ir ilgaamžiškesnės už oligarchijas būtent viduriniųjų [piliečių] dėka (mat demokratijose jų yra daugiau negu oligarchijose, ir jie labiau dalyvauja garbingose pareigose), nes kai nėra viduriniųjų ir neturtingieji tampa dauguma, susidaro bloga padėtis, ir netrukus [santvarka] žlunga. 10. Įrodymu čia reikia laikyti tai, kad ir geriausieji įstatymų leidėjai yra kilę iš viduriniųjų piliečių: iš jų buvo kilęs ir Solonas (kaip matyti iš jo poezijos), ir Likurgas (nes jis nebuvo karalius), ir Charondas, ir beveik visi kiti.

Taigi iš šių dalykų aišku, kodėl dauguma santvarkų yra arba demokratinės, arba oligarchinės: kadangi vidurinysis sluoksnis jose dažnai nėra gausus, tai tie, kurie

pranoksta kitus, ar tai būtų turto savininkai, ar liaudis, santvarką visuomet tvarko pagal save, atsisakydami vidurio, ir susidaro arba demokratija, arba oligarchija. 11. Be to, kilus nesantaikai ir liaudies bei turtingųjų tarpusavio kovoms, tie, kuriems pasiseka nugalėti priešininkus, neįveda nei bendros, nei lygybe grindžiamos santvarkos, tačiau kaip pergalės dovaną pasiskiria sau vyraujančią padėtį santvarkoje ir įkuria vieni demokratiją, o kiti — oligarchiją. Net ir tie, kurie buvo Graikijos hegemonai, ir vieni, ir kiti, atsižvelgdami į savo pačių santvarkas, įvedė valstybėse arba demokratijas, arba oligarchijas, siekdami ne bendros valstybių, bet savo pačių naudos. 12. Taigi dėl šių priežasčių vidurinioji santvarka arba nesusidaro niekada, arba susidaro retai ir mažai kur — juk iš ankstesniųjų laikų hegemonų tik vienas vyras[16] buvo patikė-
1296b jęs, kad verta įvesti tokią tvarką. Valstybėse jau įprastas dalykas neteikti lygybei jokios reikšmės, bet arba siekti valdyti, arba spaudžiamiems kęsti.

Taigi, kokia santvarka yra geriausia ir dėl kokios priežasties, aišku iš to, kas pasakyta, 13. o kurią kitą santvarką (juk teigiame, kad yra keletas demokratijų ir keletas oligarchijų) reikia laikyti pirmąja, kurią — antrąja ir taip toliau, atsižvelgiant į tai, kad viena yra geresnė, o kita — blogesnė, nesunku pamatyti apibrėžus geriausiąją. Visuomet neišvengiamai geresnė yra ta, kuri artimiausia pastarajai, o blogesnė ta, kuri labiau nutolusi nuo viduriniosios, žinoma, sprendžiant ne remiantis prielaida. Sakau „prielaida“, nes dažnai kai kam labiau pasirinktina kita santvarka, ir niekas nekliudo, kad jiems kita santvarka būtų naudingesnė.

X. 1. Tyrimas, kuri ir kokia santvarka kam yra naudinga, susijęs su tuo, kas jau minėta. Pirmiausia reikia suvokti visoms [santvarkoms] bendrą dalyką: ta valstybės dalis, kuri nori, kad santvarka išliktų, būtinai turi būti stipresnė už tą, kuri to nenori. Tačiau kiekviena valstybė susideda iš kokybės ir kiekybės; kokybe vadinu laisvę, turtą, išsilavinimą, kilmingumą, o kiekybe — kai viršijama skaičiumi. 2. Gali būti taip, kad kokybė priklauso vienai valstybės sudedamajai daliai, o kiekybė — kitai, antai nekilmingieji gali būti gausesni už kilminguosius arba neturtingieji už turtinguosius ir ne tiek pranokti kiekybe, kiek nusileisti kokybe. Dėl to reikėtų spręsti atsižvelgiant į šių dalykų tarpusavio santykį.

Taigi, kur pagal minėtąjį santykį vyrauja neturtingieji, ten natūraliai susidaro demokratija, ir kiekviena jos rūšis susidaro priklausomai nuo to, kuri liaudies rūšis vyrauja, pavyzdžiui, jeigu vyrauja žemdirbiai, susidaro pirmoji demokratija, jeigu amatininkai ir samdiniai — paskutinioji, panašiai ir kitos, esančios tarp jų. 3. O ten, kur turtingieji ir diduomenė labiau pranoksta kitus kokybe negu nusileidžia kiekybe, susidaro oligarchija, ir lygiai taip pat kiekviena jos rūšis susidaro priklausomai nuo oligarchiškosios daugumos pranašumo. Tačiau įstatymų leidėjas santvarkoje visada privalo atsižvelgti į viduriniuosius: jeigu jis leidžia oligarchiškus įstatymus, turi turėti galvoje viduriniuosius, o jei demokratiškus — turi įstatymais juos pritraukti. 4. Kur viduriniėji gausumu pranoksta arba abu kraštutinumus, arba bent vieną iš jų, gali susidaryti patvari politėja: tikrai nereikia bijoti, kad 1297a
turtingieji ir skurdžiai galėtų kada nors susitarti prieš

juos, nes niekada nė vieni iš jų nenorės vergauti kitiems, o jeigu jie ieškos kokios nors kitos, bendresnės [santvarkos], niekuomet tokios neras, nes, nepasitikėdami vieni kitais, jie nesutiks valdyti pakaitomis. Visur labiausiai vertas pasitikėjimo yra bešališkas tarpininkas, o toks yra vidurinysis. Kuo santvarka geriau sumaišyta, tuo ji bus patvaresnė. 5. Daugelis iš tų, kurie siekia įkurti aristokratines santvarkas, klysta ne tik dėl to, kad turtingiesiems skiria daugiau, bet ir dėl to, kad skriaudžia liaudį; juk neišvengiamai kada nors, laikui bėgant, netikros gėrybės virsta tikru blogiu, ir turtingųjų nenuosaikumas labiau griauna santvarką negu liaudies.

6. Santvarkose[17] yra penkios gudrybės, kurios naudojamos palenkti tautai; jos susijusios su tautos susirinkimu, valdžios pareigomis, teismais, ginklais ir kūno mankštinimu: su tautos susirinkimu — kai jame leidžiama dalyvauti visiems, o turtingiesiems yra nustatyta bauda už nedalyvavimą, ir arba tik jiems vieniems, arba jiems daug didesnė; su valdžios pareigomis — kai turintiems cenzo nustatytą turtą neleidžiama atsisakyti jas eiti, o neturtingiesiems leidžiama; su teismais — kai turtingiesiems skiriama bauda, jeigu jie atsisako teisėjo pareigų, o neturtingiesiems tai leidžiama, arba pirmiesiems skiriama didelė bauda, o antriesiems — maža, kaip Charondo įstatymuose. 7. Kai kur dalyvauti tautos susirinkime ir teisti leidžiama visiems tiems, kurie yra užsirašę, o jeigu užsirašiusieji nedalyvauja tautos susirinkime ir neteisia, jiems gresia didelės baudos, idant bijodami baudos vengtų užsirašyti, o nebūdami užsirašę neteistų ir nedalyvautų tautos susirinkime. Lygiai taip pat išlei-

džiami ir ginklų turėjimą bei kūno mankštą tvarkantys įstatymai: neturtingiesiems leidžiama jų neturėti, o turtingiesiems už jų neturėjimą gresia bauda, ir nesimankštinantiems pirmiesiems negresia jokia bauda, o turtingiesiems gresia, idant vieni bijodami baudos dalyvautų, o kiti nebijodami nedalyvautų. Taigi visa tai yra oligarchiškos įstatymų leidybos gudrybės.

8. Demokratijose naudojamos gudrybės, priešingos minėtosioms: neturtingiesiems, kurie dalyvauja tautos susirinkime ir teisia, skiriama alga, o turtingiesiems neskiriamos jokios baudos. Taigi matome, kad tas, kuris siekia sudaryti teisingą mišinį, turi sujungti tai, kas būdinga abiem, skirdamas vieniems algą, o kitiems — baudą; tada [valdyme] dalyvautų visi, o priešingu atveju susidaro tik kurių nors vienų santvarka. Reikia, kad valdy- 1297b
me dalyvautų tik tie, kurie turi ginklus, o turto cenzo dydžio negalima paprastai nustatyti ir pasakyti, kad jis turi būti toks; jį nustatant būtina atsižvelgti į tai, koks didžiausias turto dydis garantuotų, kad dalyvaujančių valdyme būtų daugiau negu nedalyvaujančių. 9. Juk skurdžiai, nors jie negali eiti garbingų pareigų, savo noru lieka ramūs, jei tik niekas jų neskriaudžia ir neatima to, ką jie turi, tačiau tai nelengva, nes ne visada valdžia patenka į kilniųjų rankas. Be to, kai kyla karas, jie paprastai vengia [karinės tarnybos], jeigu yra neturtingi ir negauna išlaikymo; jeigu jiems suteikiamas išlaikymas, jie noriai kariauja. 10. Kai kur piliečiai susideda ne tik iš einančiųjų sunkiai ginkluotų pėstininkų tarnybą, bet ir iš atitarnavusiųjų; malijų valstybėje piliečiai susidėjo iš pastarųjų, o į valdžios pareigas buvo renkama iš ei-

nančiųjų karinę tarnybą. Ir pirmoji po karalysčių santvarka Graikijoje susidarė iš karių, iš pradžių iš raitininkų (nes raitininkai turėjo galią ir pranašumą kare — juk be tinkamos taktikos sunkiai ginkluotų pėstininkų kariuomenė nenaudinga, o šių dalykų patirties ir mokslo senovės žmonės neturėjo, taigi galia priklausė raitininkams); valstybėms augant ir ginkluotiesiems vis labiau stiprėjant, valdyme dalyvaujama vis gausiau. Kaip tik todėl tas [santvarkas], kurias dabar vadiname politėjomis, ankstesnių laikų žmonės vadindavo demokratijomis. 11. Tačiau suprantama, kad senovės politėjos buvo artimos oligarchijai ir karaliaus valdžiai — gyventojų buvo nedaug, todėl vidurinysis sluoksnis jose nebuvo gausus, taigi jis buvo linkęs paklusti valdymui ir dėl savo negausumo, ir dėl pačios [valstybės] sandaros.

Taigi jau pasakyta, dėl kokios priežasties yra daug santvarkų ir kodėl, be minėtųjų, yra dar ir kitų (nes ir demokratija yra ne viena, ir kitos), taip pat kokios yra jų atmainos ir dėl kokių priežasčių jos susidaro, be to, kuri iš santvarkų yra geriausia, kalbant apskritai, ir kam tinka kokia kita santvarka.

XI. 1. Dar kartą aptarkime tai, kas eina toliau, tiek apskritai, tiek atskirai kiekvienos [santvarkos] atžvilgiu, pradėdami nuo tinkamo išeities taško. Visose santvarkose yra trys dalys, ir doras įstatymų leidėjas privalo atsižvelgti į jas spręsdamas, kas kiekvienai naudinga; jeigu jų būklė gera, tai ir santvarkos būklė būtinai bus gera; santvarkos ir skiriasi viena nuo kitos tuo, kuo skiriasi kiekviena iš
1298a šių dalių. Iš šių trijų dalių viena sprendžia bendruosius reikalus, antroji susijusi su valdžios pareigomis — kokios

jos turi būti ir kokius reikalus spręsti, ir kaip į jas turi būti parenkama, o trečioji dalis — teisminė.

Sprendžiančiosios dalies galioje yra karo ir taikos, karinių sąjungų sudarymo bei nutraukimo, įstatymų, mirties [bausmės] bei ištrėmimo, taip pat turto konfiskavimo ir ataskaitų reikalai. 2. Taigi reikia arba visus šiuos sprendimus patikėti visiems piliečiams, arba visus kai kuriems (pavyzdžiui, vienam arba keliems pareigūnams), arba atskiriems atskirus, arba kai kuriuos iš jų visiems, o kai kuriuos — kai kuriems.

Visiems [leisti spręsti] visus reikalus yra demokratijos bruožas, nes būtent tokios lygybės siekia liaudis. 3. Tačiau yra keletas tokio visuotinumo būdų: vienas — [spręsti] pakaitomis, o ne visiems kartu (kaip yra Teleklio Miletiečio[18] santvarkoje; kitose santvarkose taip pat sprendžia kartu susirinkę pareigūnai, o pareigas eina pakaitomis visi iš filių ir visiškai smulkių padalinių, kol visiems tenka), ir susirinkti tik įstatymų leidybos, santvarkos reikalais bei išklausyti pareigūnų pranešimų. 4. Kitas būdas — [spręsti] visiems kartu, tačiau susirinkti tik pareigūnų rinkimo, įstatymų leidybos, taip pat karo bei taikos ir ataskaitų klausimais, o visa kita spręsti atitinkamiems pareigūnams, renkamiems iš visų [piliečių] arba skiriamiems burtais. Dar kitas būdas — piliečiams susitikti pareigūnų ir ataskaitų klausimais, taip pat kai reikia nutarti dėl karo ir karinės sąjungos, o kitką tvarkyti renkamiems, kiek tai įmanoma, pareigūnams, kurie būtinai turi būti žinovai. 5. Ketvirtasis būdas — visiems spręsti viską susirinkus kartu, o pareigūnams [neduoti] spręsti nieko, palikti tik išankstinius sprendimus — taip

šiuo metu yra tvarkoma kraštutinė demokratija, kurią mes teigiame atitinkant dinastinę oligarchiją ir tironiškąją monarchiją. 6. Taigi visi šie būdai yra demokratiniai, o kuomet kai kurie [piliečiai sprendžia] visus reikalus, tai yra oligarchija. Pastarojo atvejo taip pat yra keletas atmainų. Kai jie yra renkami, ir pagal nuosaikesnį turto cenzą, ir dėl cenzo nuosaikumo yra gausesni, ir nekeičia to, ką įstatymai jiems draudžia keisti, tačiau jų laikosi, ir įsigijusiam cenzo nustatytą turtą leidžiama dalyvauti [sprendžiant], tokia santvarka yra oligarchija, tačiau dėl savo
1298b nuosaikumo artima politėjai. O kai sprendžiant dalyvauja ne visi, bet iš anksto parinktieji, ir valdo, kaip ir ankstesniuoju atveju, pagal įstatymą, tai yra oligarchija; kai tie, kurie turi galią spręsti, patys renka save, ir sūnus stoja į tėvo vietą, ir jie yra viršesni už įstatymus, tokia tvarka būtinai yra oligarchiška. 7. O kuomet kai kurie tvarko tam tikrus reikalus, pavyzdžiui, visi sprendžia karo bei taikos ir ataskaitų klausimus, o visa kita tvarko pareigūnai, renkami, o ne skiriami burtais, tuomet santvarka yra aristokratija; kuomet kai ką [tvarko] išrinkti, o kai ką — paskirti burtais (ir burtais išrinktieji buvo renkami arba paprastai, arba iš iš anksto parinktųjų) arba išrinkti ir burtais paskirti kartu, tuomet santvarkoje kai kas yra aristokratiška, o kai kas būdinga politėjai.

Taigi sprendžiančioji dalis santvarkų atžvilgiu yra suskirstyta šitaip, ir kiekviena santvarka tvarkosi pagal minėtąjį suskirstymą. 8. Tai demokratijai, kuri šiuo metu labiausiai atrodo esanti demokratija (tokia vadinu tą demokratiją, kurioje liaudis turi viršenybę netgi įstatymų atžvilgiu), siekiant geriau spręsti naudinga padaryti tą

patį, kas oligarchijose daroma teismų atžvilgiu (jose tiems, kurie laikomi vertais būti teisėjais, nustatoma bauda, idant jie [šias pareigas] vykdytų, o demokratai skiria algą neturtingiesiems), taip pat tą patį padaryti ir tautos susirinkimo atžvilgiu (nes spręs geriau, spręsdami visi kartu — liaudis kartu su diduomene, o ši kartu su dauguma); taip pat yra naudinga, kad sprendžiantieji būtų renkami arba parenkami burtais lygia dalimi iš [visų valstybės] dalių, be to, jeigu liaudies atstovai labai pranoksta skaičiumi politėjos šalininkus[19], naudinga arba neskirti algos visiems, o tik tokiam skaičiui, kuris atitiktų diduomenės skaičių, arba burtais atmesti tuos, kurie sudaro perteklių.

9. Oligarchijose naudinga arba įtraukti kai ką papildomai iš daugumos, arba įsteigti tokias pareigas, kokias kai kuriose santvarkose eina tie, kurie vadinami patarėjais ar įstatymų sergėtojais[20], ir svarstyti tik tai, dėl ko pastarieji jau pateikė išankstinius sprendimus (tokiu atveju liaudis dalyvautų sprendžiant, tačiau negalėtų panaikinti nieko iš to, kas lemia santvarką), kad liaudis balsavimu patvirtintų pasiūlymus arba nepriimtų nieko, kas jiems prieštarautų, arba visiems atiduoti patariamąjį balsą, o sprendžiamąjį — pareigūnams. 10. Be to, vertėtų daryti priešingai negu politėjose — daugumai suteikti galią atmesti pasiūlymus, bet nesuteikti galios juos priimti; tokiu atveju pasiūlymai tebūnie grąžinami pareigūnams, kad jie spręstų. Politėjose juk daroma atvirkščiai — nedaugeliui suteikta galia atmesti pasiūlymus, tačiau galia 1299a
juos priimti nesuteikta, todėl pasiūlymai visada perduodami daugumai.

Taigi santvarkos sprendžiančioji ir viešpataujančioji dalis tebūnie apibrėžta šitaip.

XII. 1. Su šiais dalykais yra susijęs valdžios pareigų sutvarkymas (nes ir ši santvarkos dalis turi daug atmainų) — kiek turi būti pareigų, kas turi būti jų galioje, kokia turi būti kiekvienų pareigų trukmė (vieni į jas skiria šešiems mėnesiams, kiti — trumpesniam laikui, dar kiti — metams, o dar kiti — dar ilgesniam laikui), ar pareigos turi būti iki gyvos galvos, ar ilgalaikės, ar ne, tačiau tie patys [žmonės gali jas eiti] daug kartų, ar tas pats negali du kartus, o tik vieną? 2. Dar dėl valdžios pareigų sutvarkymo — kas turi į jas patekti ir kas turi tai tvarkyti, ir kaip? Reikia sugebėti nustatyti, kokiais būdais tai įmanoma padaryti, o po to išsiaiškinti, kokioms santvarkoms kokie yra naudingi. Be to, nelengva apibrėžti ir tai, ką reikia vadinti valdžios pareigomis, nes pilietinė bendrija reikalinga daugelio tarnautojų, ir todėl ne visus, ar jie būtų išrinkti, ar paskirti burtais, reikia laikyti pareigūnais, pavyzdžiui, pirmiausia [jais nereikia laikyti] žynių (jie yra visai kas kita nei valdžios pareigūnai); be to, dar yra choregai[21] bei šaukliai, renkami ir pasiuntiniai. 3. Vienos iš pareigų yra politinės ir arba apima visus piliečius kokio nors veiksmo atžvilgiu, pavyzdžiui, karo vadas — kariaujančius, arba jų dalį, kaip moterų arba vaikų prižiūrėtojas; kitos yra ūkinės (juk dažnai renkami javų seikėtojai[22]), o dar kitos — pagalbinės, ir į jas, jeigu leidžia ištekliai, skiriami vergai. Paprastai tariant, valdžios pareigomis iš esmės vadintinos tos, kurioms patikėta spręsti tam tikrus reikalus, teisti ir įsakinėti, ir ypač tai, nes įsakinėti yra būdingiau valdančia-

jam. Tačiau tai neturi jokios praktinės reikšmės, jei galima taip pasakyti (nes kai ginčijamasi dėl vardo, nėra jokio atsakymo); čia reikia tam tikro teorinio tyrimo. 4. O kokios ir kiek pareigų yra būtinos, kad egzistuotų valstybė, ir kokios iš jų nebūtinos, tačiau naudingos gerai santvarkai — tokie klausimai juo labiau kyla tiek kiekvienos santvarkos, tiek mažų valstybių atžvilgiu. Juk didelėse [valstybėse] ir įmanoma, ir reikia, kad vienos pareigos būtų skirtos vienam darbui (nes dėl piliečių gausumo daugelis gali gauti pareigas ir kai kuriose iš jų likti ilgą laiką, o kai kurias eiti tik vieną kartą; be to, geriau, 1299b
kai kiekvienu darbu rūpinamasi atskirai, o ne daugeliu iš karto). 5. Tačiau mažose valstybėse daugelis pareigų neišvengiamai turi būti sutelktos nedaugelio rankose (nes dėl žmonių trūkumo nelengva pasiekti, kad pareigas eitų daugelis — kas gi bus tie, kurie jas perims?). Vis dėlto kai kada mažoms [valstybėms] reikia tiek pat pareigų ir įstatymų, kaip ir didelėms, tiktai pirmosiose jas dažnai turi eiti tie patys, o antrosiose — tik po ilgo laiko tarpo. Dėl to niekas nekliudo nustatyti taip, kad jie kartu vykdytų skirtingas pareigas (jos juk netrukdys vienos kitoms), taigi dėl žmonių trūkumo pareigas padaryti tarsi iešmus-fakelus[23].

6. Tad jeigu galėtume pasakyti, kiek pareigų yra būtinos kiekvienai valstybei ir kiek — nebūtinos, tačiau reikalingos, šitai žinant lengviau būtų suvokti ir tai, kokias pareigas tinka sujungti. Taip pat nedera pamiršti ir to, kuo turėtų rūpintis atskiri pareigūnai tam tikrose vietose ir kas turi būti vieno pareigūno žinioje visur, pavyzdžiui, ar žiūrėti tvarkos turguje turi turgaus tvarkytojas,

o kitoje vietoje — kas nors kitas, ar visur tas pats? Ir ar [pareigas] reikia suskirstyti pagal veiklos sritį, ar pagal žmones, pavyzdžiui, ar tvarka [turi rūpintis] vienas žmogus, ar vienas vaikais, kitas — moterimis?

7. Tas pat ir dėl santvarkų: ar kiekvienoje iš jų skiriasi pareigų pobūdis, ar ne, pavyzdžiui, ar demokratijoje, oligarchijoje, aristokratijoje ir monarchijoje svarbiausios yra tos pačios pareigos, nors [jas einantieji] susideda ne iš lygių bei panašių, tačiau įvairiose santvarkose — iš įvairių (pavyzdžiui, aristokratijose — iš išsilavinusiųjų, oligarchijose — iš turtingųjų, o demokratijose — iš laisvųjų), ar kai kuriose santvarkose, nors ir atitinkančiose pareigų skirtumus, vis dėl to kai kada yra naudingos tos pačios pareigos, o kai kada jos skiriasi (nes, nors ir būdamos tos pačios, kai kur jos turėtų būti plačios, o kai kur — siauros)? 8. Vis dėlto esama ir kai kurių [tam tikroms santvarkoms] būdingų pareigų, pavyzdžiui, patarėjų. Pastarosios nėra demokratinės (nors taryba[24] — demokratijos bruožas), tačiau reikia, kad būtų kas nors panašaus, kas rūpintųsi parengti tautai pasiūlymus, idant ji turėtų ką spręsti. Jeigu tokių nedaug, tai jau yra oligarchiškas bruožas; tačiau patarėjų neišvengiamai turi būti nedaug, taigi tai yra oligarchiška. O ten, kur yra abejos šios pareigos, patarėjai yra viršesni už tarybos narius, nes tarybos narys yra demokratinis pradas, o patarėjai — oligarchinis. 9. O tose demokratijose, kur tauta susirinkusi pati rūpinasi viskuo, sumenksta pati tary-
1300a bos galia. Tai paprastai atsitinka, kai susirinkimo dalyviams numatoma didelė alga, nes, turėdami laisvo laiko, jie dažnai susirenka ir viską sprendžia patys. O vai-

kų arba moterų prižiūrėtojas, arba koks nors kitas tokios rūšies pareigūnas, jeigu jis yra, yra aristokratinis pradas, o ne demokratinis (nes kaipgi įmanoma sukliudyti neturtingųjų moterims išeiti [iš namų]?[25]) ir ne oligarchinis (juk oligarchų moterys gyvena prabangoje).

Tačiau apie tuos dalykus šiuo metu tebūnie pasakyta tiek, 10. o valdžios pareigūnų skyrimą reikėtų pamėginti apžvelgti nuo pradžių. Skirtumus čia lemia trys veiksniai, iš kurių derinių neišvengiamai kyla visi būdai. Iš šių trijų [veiksnių] vienas yra tai, kas skiria pareigūnus, antrasis — ką skiria ir pagaliau — kokiu būdu. Kiekvieno iš šių trijų dalykų yra trys variantai: arba [pareigūnus] skiria visi piliečiai, arba kai kurie, ir arba iš visų, arba iš tam tikro apibrėžto sluoksnio (pavyzdžiui, arba pagal turto cenzą, arba pagal kilmę, arba pagal dorybę, arba pagal ką nors kita, kaip Megaroje — iš kartu sugrįžusių iš tremties ir bendrai kovojusių prieš liaudį[26]), ir juos arba renka, arba parenka burtais. 11. Šiuos dalykus vėl galima jungti po du — kai kuriuos [pareigūnus skiria] kai kurie, o kai kuriuos — visi, ir vienais [gali būti skiriami] visi, o kai kuriais — kai kurie, ir vieni renkami, o kiti parenkami burtais. Kiekvienas toks variantas turi keturis būdus: arba visi renka iš visų, arba visi parenka iš visų burtais, ir arba iš visų bendrai, arba suskirsčius dalimis, pavyzdžiui, pagal files, demus ir fratrijas, įtraukiant visus piliečius, arba visada iš visų bendrai, arba kai ką vienaip, o kai ką — kitaip. Be to, jeigu skiriantieji bus tik kai kurie, jie galės arba rinkti iš visų, arba parinkti iš visų burtais, arba iš kai kurių rinkti, o iš kai kurių parinkti burtais, arba kai ką

vienaip, o kai ką — kitaip, t.y. kai ką <iš visų>[27] rinkti, o kai ką parinkti burtais. Taigi, be dviejų derinių, susidaro dvylika būdų. 12. Iš jų du skyrimo būdai yra demokratiniai — kai visi renka iš visų arba parenka burtais, arba abejaip (kai kuriuos pareigūnus parenka burtais, o kai kuriuos renka). Bet jeigu skiria ne visi kartu, tačiau iš visų arba iš kai kurių, ir arba burtais, arba balsuodami, arba abejaip, arba vienus iš visų, o kitus — iš kai kurių abiem būdais (vienus parenka burtais, o kitus renka), tai yra būdinga politėjai. O jeigu kai kurie [skiria pareigūnus] iš visų, tačiau vienus renka, o kitus parenka burtais arba abejaip (vienus parenka burtais, kitus renka), tai yra oligarchiška; dar oligarchiškiau — abejaip. 13. Vienus [pareigūnus] rinkti iš visų, o kitus — iš kai kurių yra būdinga aristokratinei
1300b politėjai; taip pat vienus rinkti, o kitus parinkti burtais. O jeigu kai kurie <renka>[28] kai kuriuos, tai yra oligarchiška, taip pat jeigu kai kurie parenka kai kuriuos burtais (nors taip ir nedaroma), taip pat jeigu kai kurie skiria kai kuriuos abiem būdais. Jeigu kai kas atrenka iš visų, o tada jau visi kai kuriuos iš jų renka, tai būdinga aristokratijai.

Taigi tiek yra pareigūnų skyrimo būdų, ir jie yra šitaip pasiskirstę pagal santvarkas; dabar jau bus aišku, kuris kurioms [santvarkoms] yra naudingas ir kaip turi būti skiriami pareigūnai, kokių jų yra ir kokie jų įgaliojimai. Pareigūnų įgaliojimais vadinu tai, kad, pavyzdžiui, kai kurie tvarko pajamų arba sargybos reikalus, o, sakysime, karo vado arba to, kuris rūpinasi prekybos sutartimis, įgaliojimai yra kitos rūšies.

XIII. 1. Pagaliau iš tų trijų dalių liko aptarti teisminę; šių reikalų [tvarkymo] būdus irgi reikėtų suvokti remiantis ta pačia prielaida. Teismų skirtumus lemia trys juos apibrėžiantys veiksniai — iš ko [jie susideda], kokius [reikalus sprendžia] ir kaip [jie sudaromi]. Sakydamas „iš ko" turiu galvoje, ar iš visų [piliečių], ar iš kai kurių; sakydamas „kokius" turiu galvoje, kiek yra teismų rūšių, o sakydamas „kaip" turiu galvoje, ar burtais, ar renkami. Taigi pirmiausia nuspręskime, kiek yra teismų rūšių. Jų yra aštuonios: viena susijusi su [pareigūnų] atsakomybe, kita — jeigu kas nors kaip nors pažeidžia bendrus interesus, dar kita sprendžia su santvarka susijusius reikalus, ketvirtoji sprendžia tiek pareigūnų, tiek privačių asmenų ginčus dėl baudų, penktoji sprendžia labai svarbių privačių sandorių reikalus, be to, dar yra sprendžianti nužudymo bylas ir ta, kuri tvarko svetimšalių reikalus.

2. Nužudymo bylas tiriantys teismai yra kelių rūšių, nesvarbu, ar jas sprendžia tie patys, ar skirtingi teisėjai, — nagrinėjantys iš anksto apgalvotus nužudymus, netyčinius nužudymus, toliau tuos, kai pripažįstamas [nužudymo faktas], tačiau ginčijamasi dėl jo teisėtumo, ir ketvirtoji [rūšis], nagrinėjanti tuos atvejus, kai kaltinamieji nužudymu buvo pasitraukę į tremtį ir sugrįžę kaltinami [vėl], — pavyzdžiui, sakoma Atėnuose tokį teismą buvus Freatoje[29]; tačiau per visą istoriją tokių atvejų būna nedaug, net ir didelėse valstybėse. O svetimšalių reikalų teismo viena [rūšis] sprendžia svetimšalių bylas prieš svetimšalius, kita — svetimšalių prieš piliečius. Be viso to, dar yra [aštuntoji teismų rūšis], sprendžianti

smulkių sandorių klausimus, pavyzdžiui, vienos drachmos, penkių drachmų ir šiek tiek didesnių sumų, nes ir tokios bylos turi būti išspręstos, nors tam ir nereikia daug teisėjų. 3. Tačiau šiuos, taip pat nužudymus tiriančius bei svetimšalių teismus praleiskime ir aptarkime politinius. Juk dėl pastarųjų, jeigu jie blogai tvarkomi, kyla nesantaika ir santvarkų pasikeitimai. Neišvengiamai arba visais nurodytais atvejais teisia visi, išrinkti arba parinkti burtais, arba visi visais atvejais, tačiau kai kurie parinkti burtais, o kai kurie — išrinkti, arba kai kuriais
1301a atvejais vieni parinkti burtais, o kiti — išrinkti tuo pačiu atveju. Tokie yra keturi būdai, ir tiek pat jų bus tada, jei [teis ne visi, o] dalis. Juk teisėjai, sprendžiantys visas bylas, gali būti renkami iš kai kurių [piliečių] arba sprendžiantys visas bylas parenkami burtais iš kai kurių [piliečių], arba kai kurias bylas [spręs] parinktieji burtais, o kai kurias — išrinkti, arba kai kurie teismai, sudaryti iš išrinktų ir parinktų burtais teisėjų, spręs visas bylas. Tokie, kaip sakyta, yra būdai, atitinkantys minėtuosius. 4. Be to, tie patys [teismai] būna mišrūs: vieni sudaromi iš visų [piliečių], kiti — iš kai kurių, dar kiti — abejaip, pavyzdžiui, jeigu to paties teismo [teisėjai] vieni būtų [parinkti] iš visų, o kiti — iš kai kurių, ir arba burtais, arba išrinkti, arba abejaip.

Taigi, kiek yra būdų, kuriais gali būti sudaromi teismai, jau pasakyta; iš jų pirmieji, sudaryti iš visų [piliečių] ir sprendžiantys visas bylas, yra demokratiniai, antrieji, sudaryti iš kai kurių ir sprendžiantys visas bylas, — oligarchiniai, o tretieji, sudaryti iš dalies iš visų, o iš dalies — iš kai kurių, yra aristokratiniai ir politėjiniai.

PENKTA KNYGA

I. 1. Taigi jau kalbėjome beveik apie viską, ką buvome užsibrėžę aptarti. O dėl kurių [priežasčių] santvarkos pasikeičia, kiek jų ir kokios jos, ir kas kiekvieną santvarką griauna, ir iš kokių į kokias jos dažniausiai pasikeičia, be to, kas jas, tiek visas bendrai, tiek kiekvieną atskirai, išgelbsti ir kokiomis priemonėmis labiausiai galima kiekvieną santvarką išsaugoti, — tai reikėtų ištirti po to, kas jau pasakyta.

2. Pirmiausia reikia pradėti nuo prielaidos, kad daugelis santvarkų yra susidariusios visiems sutinkant dėl to, kas yra teisinga ir kokia yra proporcinga lygybė, tačiau klystant, kaip minėta ir anksčiau. Demokratijos susidarymą lėmė požiūris, kad jeigu visi yra lygūs kuo nors, tai jie yra lygūs absoliučiai (nes visi, būdami vienodai laisvi, mano esą absoliučiai lygūs), o oligarchijos — požiūris, kad jeigu visi yra nelygūs pagal kokį nors vieną požymį, tai jie yra visais atžvilgiais nelygūs (nes, būdami nelygūs turto atžvilgiu, mano esą absoliučiai nelygūs). 3. Pirmieji, remdamiesi tuo, kad yra lygūs, mano esą verti visur dalyvauti lygiomis, o antrieji, remdamie-

si tuo, kad nėra lygūs, siekia gauti daugiau [už kitus], nes daugiau ir yra nelygu. Taigi visos [santvarkos] iš dalies yra teisingos, tačiau absoliučia prasme jos yra klaidingos; ir dėl šios priežasties, jei tik ta vieta, kurią tiek vieni, tiek kiti užima santvarkoje, neatitinka jų turimos
1301b išankstinės prielaidos, jie sukyla. Iš visų sukilimų labiausiai teisėtas būtų tas, jei sukiltų tie, kurie pranoksta kitus dorybe (tiktai jie visų rečiausiai tai daro), nes tik jie visiškai pagrįstai gali būti laikomi absoliučiai nelygiais. Dar yra tokių, kurie, pranokdami kitus kilme, dėl šios nelygybės laiko save vertais nelygių [teisių]; kilmingais laikomi tie, kurių protėviams priklausė dorybė ir turtas.

4. Tokia tad, jei taip galima pasakyti, yra sukilimus lemiančių nesutarimų kilmė ir ištakos. Dėl to perversmai irgi vyksta dvejopai: kai kada [jie nukreipti] prieš pačią santvarką, siekiant galiojančią pakeisti kita, pavyzdžiui, demokratiją oligarchija arba oligarchiją demokratija, arba pastarąsias politėja ir aristokratija, arba šias anomis, o kai kada — ne prieš galiojančią santvarką, bet, laikantis esamos tvarkos, siekiama ją, pavyzdžiui, oligarchiją arba monarchiją, paimti į savo rankas. 5. Be to, [gali būti siekiama tik to, kas yra] daugiau arba mažiau, pavyzdžiui, pakeisti oligarchiją labiau arba mažiau oligarchiška arba demokratiją — labiau arba mažiau demokratiška, panašiai ir su kitomis santvarkomis — arba jas sugriežtinti, arba sušvelninti. Be to, [kartais siekiama] pakeisti tik tam tikrą santvarkos dalį, pavyzdžiui, įsteigti arba panaikinti tam tikras pareigas, kaip Lakedaimone, pasak kai kurių, Lisandras mėginęs panaikinti karaliaus valdžią, o karalius Pausanijas — eforatą[1]. 6. Ir Epidam-

ne santvarka buvo pakeista iš dalies, nes vietoj filių vyresniųjų buvo įsteigta taryba, bet, kai balsuojama dėl paskyrimo į tam tikras pareigas, į balsavimo vietą tebėra privaloma atvykti [tik] valdančiojo sluoksnio pareigūnams; o tai, kad toje santvarkoje buvo vienas valdovas, irgi yra oligarchiškas bruožas.

Neramumai visur kyla dėl nelygybės, kai tie, kurie nėra lygūs, neturi atitinkamos [valdžios] (karaliaus valdžia iki gyvos galvos yra nelygybės požymis, jeigu ji egzistuoja tarp lygiųjų); apskritai sukyla tie, kurie siekia lygybės. 7. Betgi lygybė būna dvejopa — arba pagal skaičių, arba pagal vertę: pagal skaičių — kai kas nors yra lygus ir toks pat gausumu arba dydžiu, o pagal vertę — santykio požiūriu; antai pagal skaičių trejetas dvejetą ir dvejetas vienetą viršija po lygiai, o pagal santykį — ketvertas dvejetą, o šis vienetą, nes du ir vienas yra lygios keturių ir dviejų dalys — abu sudaro pusę. Bet nors visi supranta, kad absoliučiai teisinga yra [lygybė] pagal vertę, tačiau jie nesutaria (kaip minėta anksčiau) ta prasme, kad vieni, būdami lygūs kuo nors, mano esą lygūs visais atžvilgiais, o kiti, būdami kuo nors nelygūs, laiko save vertais visokeriopos nelygybės. 8. Kaip tik dėl to dažniausiai susidaro dvi santvarkos — demokratija ir oligarchija, nes kilmingumas ir dorybė
būdingi nedaugeliui, o tie dalykai — daugeliui: juk kil- 1302a
mingųjų ir gerųjų niekur nėra šimtai, o turtingųjų — daug kur. Betgi negerai visur absoliučiai ir visiškai įvesti kurią nors iš šių lygybių. Tai akivaizdu iš to, kas vyksta: nė viena iš tokių santvarkų nėra ilgaamžė. O priežastis čia ta, kad iš pirminės ir pradinės klaidos ne-

gali galų gale nekilti kokia nors blogybė. Dėl to kai kada reikia žiūrėti aritmetinės lygybės, o kai kada — lygybės pagal vertę. 9. Bet vis dėlto demokratija yra patvaresnė ir laisvesnė nuo prieštaravimų už oligarchiją, nes oligarchijoms būdingi dvejopi prieštaravimai — tarpusavio ir tarp oligarchijos ir liaudies, o demokratijoms — tik tarp liaudies ir oligarchijos; liaudžiai tarpusavio prieštaravimai, kuriuos būtų verta paminėti, nebūdingi. Be to, tų, kurie laikosi vidurio, santvarka yra artimesnė liaudžiai negu nedaugeliui, ir būtent ji yra patvariausia iš visų šių santvarkų.

II. 1. Kadangi tiriame, dėl ko kyla sukilimai ir santvarkų pasikeitimai, pirmiausia turime suvokti jų bendrąsias ištakas ir priežastis. Jų, galima sakyti, yra trys; jas pirmiausia reikia apibrėžti atskirai, pagal kiekvienos iš jų pobūdį, nes reikia suvokti, dėl kokios būklės sukylama, kokiu tikslu ir, trečia, nuo ko prasideda politiniai neramumai ir tarpusavio kovos.

Svarbiausia priežastimi, dėl kurios [piliečiai] tam tikra prasme yra nusiteikę pakeisti [santvarką], apskritai reikia laikyti tą, apie kurią jau esame kalbėję. Siekiantieji lygybės sukyla tada, kai mano, kad turi per mažai, būdami lygūs tiems, kurie turi daug, o siekiantieji nelygybės ir pertekliaus — tada, kai mano, kad, būdami nelygūs, turi ne daugiau arba tiek pat, arba mažiau [už kitus]. 2. Šių dalykų troškimas kai kada yra teisėtas, o kai kada — neteisėtas: juk žemesnieji sukyla tam, kad taptų lygūs, o lygieji — idant taptų aukštesni. Taigi pasakyta, dėl kokios būklės sukylama.

Tai, dėl ko sukylama, yra nauda ir garbė, ir joms priešingi dalykai, nes valstybėse sukylama dar ir dėl to, kad būtų išvengta pažeminimo ir skriaudos arba sau, arba savo draugams.

3. Neramumų priežastys ir ištakos, sukeliančios minėtąjį nusiteikimą ir paskatinančios siekti minėtojo tikslo, yra, ko gero, septynios, tačiau galbūt jų yra ir daugiau. Dvi iš jų yra tokios, kaip sakyta, tačiau [jos veikia] ne taip pat: dėl naudos ir dėl garbės [piliečiai] puola vieni kitus ne vien tam, kad patys tai įgytų, kaip minė- 1302b
ta anksčiau, bet ir matydami kitus kai kada teisėtai, o kai kada neteisėtai gausiai tuo naudojantis. Juos kursto ir įžūlumas, baimė, pranašumas, panieka, neproporcingas išaugimas, taip pat kiti dalykai — ginčai, abejingumas, smulkmenos, skirtumai.

4. Kokią reikšmę turi įžūlumas ir nauda ir kaip tai tampa [sukilimo] priežastimi, maždaug aišku: jeigu valdžios pareigūnai yra įžūlūs ir siekia turėti per daug, sukylama ir prieš juos pačius, ir prieš tas santvarkas, kurios tai leidžia; siekimas turėti per daug kai kada kėsinasi į privatų turtą, o kai kada — į bendrąjį. Taip pat akivaizdu ir tai, kas yra garbė ir kaip ji tampa sukilimo priežastimi: [piliečiai] sukyla ir tada, kai patys yra niekinami, ir tada, kai mato, kad gerbiami ne jie; tai yra neteisinga, kai gerbiama arba niekinama ne pagal vertę, ir teisinga, kai pagal vertę. O pranašumas [tampa sukilimo priežastimi] tada, kai kas nors, arba vienas, arba keletas, pranoksta galia valstybę ir valdžios galią; dėl tokių [žmonių] paprastai susidaro monarchija arba dinastija. 5. Todėl kai kur įprasta [tokiais atvejais] imtis ost-

rakizmo, kaip, pavyzdžiui, Arge ir Atėnuose; betgi geriau iš pat pradžių žiūrėti, kad nebūtų šitaip pranokstančių kitus, negu, iš pradžių leidus jiems atsirasti, vėliau imtis ieškoti vaisto.

Iš baimės sukyla tie, kurie yra nusikaltę ir bijo būti patraukti atsakomybėn, bei tie, kurie bijo būti nuskriausti ir siekia iš anksto užkirsti skriaudai kelią, kaip, pavyzdžiui, Rode diduomenė susivienijo prieš liaudį dėl prieš ją nukreiptų teismų[2]. 6. Ir iš paniekos sukylama ir puolama — pavyzdžiui, oligarchijose, kai nedalyvaujančių valdyme yra daugiau (nes jie mano esą stipresni), ir demokratijose sukyla turtingieji, pajutę panieką netvarkai ir anarchijai: antai Tebuose žlugo demokratija, kai po Oinofitų mūšio buvo blogai tvarkomi valstybės reikalai[3], ir megariečių demokratija, kai jie pralaimėjo dėl netvarkos ir anarchijos[4], ir Sirakūzuose prieš Gelono tironiją[5], ir Rode liaudis [užsitraukė panieką] prieš [diduomenės] sukilimą.

7. Santvarkų pasikeitimai vyksta ir dėl neproporcingo išaugimo, nes kaip kūnas susideda iš dalių ir jos turi augti proporcingai, idant išliktų simetrija (priešingu atveju jis sužalojamas, pavyzdžiui, kai koja yra keturių uolekčių, o visas kitas kūnas — dviejų sprindžių dydžio; kai kada, jeigu [viena dalis] neproporcingai išauga ne tik kiekybės, bet ir kokybės atžvilgiu, jis netgi gali įgyti ki-
1303a to gyvio pavidalą), taip ir valstybė susideda iš dalių, ir dažnai kuri nors iš jų nepastebimai išauga, kaip, pavyzdžiui, demokratijose ir politėjose neturtingųjų aibė. 8. Kai kada tai įvyksta ir dėl atsitiktinumų, kaip, pavyzdžiui, Tarante, kur, kai netrukus po karų su Persija japigai nu-

galėjo ir išžudė daug diduomenės, politėją pakeitė demokratija[6], ir Arge, kur, lakoniečiui Kleomenui išžudžius septintosios [dienos mūšyje][7] žmones, [argiečiai] buvo priversti priimti kai kuriuos perioikus, ir Atėnuose, kur, patyrus nesėkmes sausumoje, diduomenės sumažėjo, nes kare prieš lakoniečius kariuomenė buvo sudaroma pagal sąrašą[8]. Tai atsitinka ir demokratijose, tik mažesniu mastu — kai atsiranda daugiau turtingųjų arba padidėja turtas, jos virsta oligarchijomis ir dinastijomis.

9. Būna, kad santvarkos pasikeičia ir be sukilimo, dėl rinkimų gudrybių, kaip įvyko Herajoje (ten renkami [pareigūnai] buvo pakeisti parenkamais burtais, nes rinkimus laimėdavo tie, kurie būdavo įsivėlę į rinkimų gudrybes), taip pat dėl abejingumo, kai svarbiausias pareigas leidžiama eiti santvarkos priešams — antai Orėjuje oligarchija žlugo, kai vienu iš pareigūnų tapo Herakleodoras, kuris oligarchiją pavertė politėja ir demokratija[9]. Be to, tai atsitinka ir dėl smulkmenų — sakydamas „dėl smulkmenų" turiu galvoje tai, kad neretai didelis įstatymų pakitimas įvyksta nepastebėtas, jeigu laiku neatkreipiamas dėmesys į smulkmeną; pavyzdžiui, Ambrakijoje turto cenzas buvo mažas, o galų gale pareigas pradėta eiti be jokio cenzo, nes mažas beveik arba visai nesiskiria nuo nieko.

10. Suirutė gresia ir tada, kai [piliečiai] yra ne tos pačios kilmės ir dar nepasiekę vienovės — kaip valstybė susidaro ne iš bet kokios [žmonių] aibės, taip ir ne per bet kokį laiko tarpą. Dėl to dauguma tų, kurie priėmė į savo tarpą kartu gyvenusius ir atkilėlius svetimgenčius, jau patyrė sukrėtimus; antai Sibaryje achajai gyveno kar-

tu su troizeniečiais, o vėliau, kai achajai tapo dauguma, jie išvarė troizeniečius; iš to ir kilo sibariečių nelaimė[10]. Ir Turijuje sibariečiai [nesutarė] su tais, kurie apsigyveno kartu su jais, — laikydami šalį sava, jie manė esą verti daugiau ir buvo išvaryti. Ir iš Bizantijo atkilėliai buvo išvaryti ginklu, atskleidus sąmokslą; antisiečiai irgi, priėmę tremtinius iš Chijo, [vėliau] juos ginklu išvarė[11]. 11. Zankliečiai, priėmę samiečius, patys buvo išvaryti[12]. Apolonijoje prie Euksino taip pat buvo kilę neramumai
1303b priėmus naujus atkilėlius[13]; ir kai sirakūziečiai žlugus tironijai suteikė pilietybę svetimšaliams bei samdytiems kariams, kilo nesantaika ir prasidėjo kova[14]; ir kai amfipoliečiai priėmė atkilėlius iš Chalkidės, dauguma jų buvo pastarųjų išvaryti[15].

(Oligarchijose sukyla tie, kurie sudaro daugumą, manydami esą skriaudžiami, nes, būdami lygūs, nedalyvauja lygiai [valdyme], kaip minėta anksčiau, o demokratijose sukyla aristokratai, nes jie lygiai dalyvauja [valdyme] nebūdami lygūs.)[16]

12. Kai kada valstybėse kyla neramumai ir dėl vietovės, kai šalis nėra tinkama tam, kad joje egzistuotų tik viena valstybė, — antai Klazomenuose Chitro gyventojai vaidijosi su salos gyventojais[17], ir kolofoniečiai su notijiečiais[18]. Ir Atėnuose ne visi yra nusiteikę vienodai, tačiau Pirėjo gyventojai yra demokratiškesni už miesto gyventojus[19]. Kaip karuose brastos, kad ir labai mažos, perėjimas atskiria falangas, taip ir kiekvienas skirtumas atrodo sukeliąs nesantaiką. Taigi didžiausią nesantaiką sukelia dorybė ir yda, paskui — turtas ir skurdas, o toliau — įvairiu mastu ir kiti [skirtumai], vienas iš kurių yra minėtasis.

III. 1. Taigi sukilimai kyla ne dėl smulkmenų, bet iš smulkmenų, o sukylama vis dėlto dėl svarbių dalykų. Net menki nesutarimai tampa labai svarbūs, kai jie kyla tarp valdančiųjų, kaip senovėje atsitiko Sirakūzuose. Ten santvarkos pasikeitimą sukėlė dviejų jaunuolių, ėjusių svarbias pareigas, vaidas dėl meilės reikalų: kai vienas iš jų išvyko, kitas, kuris buvo jo draugas, suviliojo jo mylimąjį; tada pirmasis, supykęs dėl to, įkalbėjo ano žmoną pereiti pas jį; paskui, susiradę šalininkų valdžioje, jie įtraukė į vaidą visus[20]. 2. Kaip tik todėl reikia saugotis tokių dalykų, vos tik jie prasideda, ir užgniaužti valdovų bei įtakingųjų nesutarimus: klaida juk slypi jau pačioje pradžioje, o sakoma, kad pradžia yra pusė visumos, tad ir maža klaida pradžioje prilygsta klaidoms kitose dalyse[21]. Ir apskritai kilmingųjų nesantaika turi įtakos visai valstybei, kaip atsitiko Hestiajoje po karų su Persija, dviem broliams susiginčijus dėl tėvonijos: vienas jų, neturtingesnis, manydamas, kad antrasis nuslėpė nuo jo [tikrąjį] turto dydį ir lobį, kurį buvo radęs tėvas, patraukė į savo pusę liaudį, o kitas, kuris turėjo didelį turtą, — turtinguosius[22]. 3. Delfuose visos tolesnės nesantaikos pradžia buvo nesutarimas per vestuves: jaunikis, 1304a
atėjęs nuotakos, pastebėjo kažkokį nepalankų ženklą ir išėjo be jos; tada jos giminės, pasijutę įžeisti, kai jis aukojo, įmetė [į ugnį] kai ką iš šventų daiktų ir po to jį nužudė kaip šventenybių išniekintoją[23]. Mitilenėje paveldėtojų ginčas irgi buvo daugelio blogybių pradžia, taip pat ir karo su atėniečiais, per kurį Pachetas užėmė jų miestą: vienas iš turtingųjų, Timofanas, paliko dvi dukteris; atstumtas ir negavęs jų savo sūnums Doksandras

pradėjo sukilimą ir kurstė atėniečius, kurių valstybės pasiuntinys jis buvo[24]. 4. Ir Fokidėje kivirčas dėl įpėdinės, kilęs tarp Mnasono tėvo Mnasėjo ir Onomarcho tėvo Eutikrato, fokidiečiams tapo Šventojo karo pradžia[25]. Ir Epidamne santvarka pasikeitė dėl vedybinių reikalų[26]: kažkas, pažadėjęs savo dukterį, turėjo sumokėti baudą, priteistą sužadėtinio tėvo, kuris buvo vienas iš pareigūnų, ir, pasijutęs įžeistas, patraukė į savo pusę tuos, kurie nedalyvavo valdyme.

5. Santvarkos pasikeičia į oligarchiją, į demokratiją ir į politėją ir tada, kai kokia nors valdžios įstaiga arba valstybės dalis įgyja tam tikrą populiarumą arba išauga; antai buvo manoma, kad Areopago taryba, įgijusi populiarumą karuose su Persija, sugriežtino santvarką, o jūrų laivyno minia, nulėmusi Salamino pergalę ir kartu [Atėnų] hegemoniją dėl jų galios jūroje, vėl sustiprino demokratiją[27]. Ir Arge diduomenė, įgijusi populiarumą per Mantinėjos mūšį su lakedaimoniečiais, pasikėsino nuversti demokratiją[28]. 6. Ir Sirakūzuose liaudis, nulėmusi pergalę kare su atėniečiais, pakeitė santvarką iš politėjos į demokratiją[29], ir Chalkidėje liaudis, kartu su diduomene nuvertusi tironą Foksą, iškart perėmė valdžią[30]; ir Ambrakijoje liaudis, išvariusi tironą Periandrą su jo priešininkų pagalba, santvarką pakreipė savo naudai[31]. 7. Ir apskritai nereikia pamiršti, kad tie, kurie tampa [valstybės] galybės priežastimi, tiek privatūs asmenys, tiek pareigūnai, tiek giminės, tiek apskritai tam tikra dalis ir bet kokia grupė, duoda pradžią sukilimui, nes arba sukyla pavydintys jiems garbės, arba jie patys dėl savo pranašumo nebenori tenkintis lygia dalimi. Santvarkos patiria

neramumus ir tada, kai priešingomis laikomos valstybės dalys susilygina tarpusavyje, pavyzdžiui, turtingieji ir 1304b
liaudis, o vidurio arba nėra jokio, arba jis labai negausus, nes jeigu kuri nors iš dalių yra gerokai pranašesnė, kita nenori rizikuoti priešintis akivaizdžiai stipresniam. Todėl ir tie, kurie pranoksta kitus dorybe, taip sakant, nepradeda sukilimo, nes jie yra negausūs, palyginti su dauguma. Tokios tad yra bendros visas santvarkas ištinkančių sukilimų ir perversmų ištakos ir priežastys.

8. Santvarkos keičiamos kai kada jėga, o kai kada klasta. Jėga — kai arba iš pat pradžių, arba vėliau [sukilusieji] griebiasi prievartos; klasta taip pat būna dvejopa: kai kada [sukilusieji] griebiasi klastos pradžioje ir pakeičia santvarką su [piliečių] pritarimu, o vėliau išlaiko valdžią jau be jų pritarimo, kaip Keturių šimtų laikais[32] jie apgavo liaudį sakydami, kad [Persijos] karalius suteiks lėšų karui su lakedaimoniečiais, o pamelavę mėgino išlaikyti valdžią savo rankose; kai kada [sukilusieji] iš pradžių įtikina ir vėliau valdo įtikintiems [piliečiams] pritariant.

Taigi iš esmės visose santvarkose perversmai paprastai įvyksta dėl minėtųjų priežasčių.

IV. 1. Tačiau tai, kas atsitinka dėl šių [priežasčių], būtina ištirti atskirai kiekvienos santvarkos rūšies atžvilgiu. Demokratijos dažniausiai pakeičiamos dėl demagogų nenuosaikumo, nes jie nuteikia prieš save turto savininkus, iš dalies persekiodami juos po vieną asmeniškai (juk ir didžiausius priešus sujungia bendra baimė), o kai kada sukurstydami daugumą prieš juos visus. Ir daugeliu atvejų tai galima pamatyti vykstant būtent šitaip. 2. Juk

ir Kose demokratija žlugo, kai atsirado nedorų demagogų, nes sukilo diduomenė[33], ir Rode, nes demagogai mokėjo algas [liaudies atstovams] ir kartu kliudė grąžinti skolas trierarchams, o šie dėl jiems iškeltų bylų buvo priversti sukilti ir nuversti demokratiją[34]. Heraklėjoje irgi iš karto po kolonijos įkūrimo buvo nuversta demokratija dėl demagogų kaltės, nes jų skriaudžiami didikai palikdavo šalį, o vėliau tremtyje susivieniję grįžo ir nuvertė demokratiją[35]. 3. Labai panašiai demokratija žlugo ir Megaroje: demagogai, siekdami nusavinti liaudies naudai didikų pinigus, nemažai jų ištremdavo, kol atsirado tiek daug tremtinių, kad sugrįžę jie nugalėjo liaudį mūšyje
1305a ir įvedė oligarchiją[36]. Tas pat ir Kimėje ištiko demokratiją, kur ją panaikino Trasimachas[37], ir kitur stebint galima įsitikinti, kad permainos vyksta maždaug tokiu pačiu būdu. Kai kada [demagogai], siekdami liaudies palankumo, elgiasi su didikais neteisingai ir šitaip priverčia juos vienytis arba reikalaudami perdalyti jų nuosavybę, arba jų pajamas paskirdami viešosioms prievolėms[38], arba kai kada ištremdami, kad galėtų nusavinti liaudies naudai turtingųjų pinigus.

4. Senovės laikais, kai tas pats asmuo tapdavo ir demagogu, ir karvedžiu, [santvarka] būdavo keičiama į tironiją: juk beveik visi senovės tironai buvo kilę iš demagogų. Priežastis, kodėl tada vykdavo taip, o dabar ne, yra ta, kad tuomet demagogais tapdavo karvedžiai, kurie nebuvo labai įgudę kalbėti, o dabar, suklestėjus retorikai, tie, kurie sugeba kalbėti, tampa demagogais, tačiau dėl nepatyrimo karinių reikalų nesiima, nebent jei kur nors atsitinka kas nors nereikšminga.

5. Anksčiau tironijos atsirasdavo dažniau nei dabar dar ir dėl to, kad tada didelė valdžia būdavo atiduodama atskiriems asmenims; antai Milete [tironija atsirado] iš pritano valdžios[39], nes ji apėmė daug svarbių dalykų. Be to, kadangi miestai tada buvo nedideli, žmonės gyveno laukuose be poilsio dirbdami, tai liaudies vadovai, kai tik įgydavo karinių dalykų patirties, mėgindavo įvesti tironiją. Jie visi tai darydavo įgiję liaudies pasitikėjimą, o tas pasitikėjimas buvo priešiškumas turtingiesiems — antai ir Peisistratui Atėnuose, pradėjusiam kovą prieš lygumų gyventojus, ir Teagenui Megaroje, papjovusiam turtingųjų galvijus, kuriuos sugavo besiganančius prie upės, ir Dionisijui, apkaltinusiam Dafnają ir turtinguosius, buvo atiduota tirono valdžia, nes dėl priešiškumo buvo patikėta juos esant liaudies šalininkus[40].

6. Ir tradicinė demokratija keičiama naujesne, nes ten, kur valdžios pareigūnai yra renkami, tačiau ne pagal turto cenzą, o renka liaudis, valdžios trokštantys žmonės, elgdamiesi kaip demagogai, įveda tokią tvarką, kad liaudis tampa viršesnė net už įstatymus. Tai būtų galima sukliudyti arba bent apriboti, jeigu pareigūnus rinktų filės, o ne visa liaudis.

Taigi beveik visi perversmai demokratijose vyksta dėl šių priežasčių.

V. 1. Akivaizdžiausi būdai, kuriais dažniausiai įvyksta perversmai oligarchijose, yra du; vienas iš jų — kai skriaudžiama dauguma. Tokiu atveju bet kas gali tapti pakankamai geru vadu, ypač kai vadovas pats kilęs iš oligarchijos, kaip Ligdamidas Nakse, kuris vėliau ir tapo naksiečių tironu[41]. 2. Kiti [sluoksniai] taip pat įvai-

1305b riai gali sukelti neramumus. Kai kada [oligarchijos] žlugimą lemia patys turtingieji, nedalyvaujantys valdyme, kai tik labai nedaugelis gali eiti garbingas pareigas, kaip atsitiko Masalijoje, Istre, Heraklėjoje ir kitose valstybėse. Tie, kurie nedalyvavo valdyme, nuolat stengėsi pakeisti [esamą tvarką], kol pirmiausia buvo leista dalyvauti vyresniesiems broliams, o vėliau ir jaunesniesiems (mat kai kur neleidžiama valdyti tėvui kartu su sūnumi, o kai kur — vyresniam ir jaunesniam broliams), ir Masalijoje oligarchija tapo artimesnė politėjai, Istre ji galų gale virto demokratija, o Heraklėjoje [valdžią] iš nedaugelio perėmė šeši šimtai. 3. Knide taip pat buvo nuversta oligarchija, kai didikai sukilo vieni prieš kitus dėl to, kad [valdyme] buvo leidžiama dalyvauti tik nedaugeliui ir, kaip sakyta, jei dalyvavo tėvas, nebuvo leidžiama sūnui, o jei buvo keli broliai, buvo leidžiama tik vyriausiajam; jų tarpusavio kova pasinaudojo liaudis ir, pasirinkusi vadovu vieną iš didikų, puolė juos ir nugalėjo; juk kas ima vaidytis [tarpusavyje], tampa bejėgiai. 4. Ir Eritruose senovėje, Basilidų oligarchijos laikais, liaudis, nepatenkinta tuo, kad valdė nedaugelis, pakeitė santvarką, nors buvę valdžioje ir gerai rūpinosi reikalais[42].

Oligarchijos griaunamos iš vidaus ir dėl demagogų tarpusavio nepakantumo (demagogija esti dvejopa: viena — tarp pačių oligarchų, nes demagogas gali atsirasti net ir visai siaurame rate; antai Atėnuose Trisdešimčiai [tironų] įgijo galią Chariklio šalininkai, demagogiškai darydami įtaką Trisdešimčiai, o Keturių šimtų [taryboje] — Frinicho šalininkai tokiu pat būdu[43]; 5. kita — kai oli-

garchai demagogiškai daro įtaką miniai: antai Larisoje valstybės sargybiniai griebėsi demagogijos minios atžvilgiu, nes ji juos rinko, ir [taip būna] visose kitose oligarchijose, kur valdžios pareigūnus renka ne tas pats sluoksnis, iš kurio renkami pareigūnai, bet jais tampa turintys didelį turto cenzą arba priklausantys tam tikroms draugijoms[44], o renka sunkiai ginkluotieji kariai arba liaudis, kaip buvo Abide, ir kur teismai susideda ne iš valdančiojo sluoksnio narių, nes pastarieji stengiasi demagogiškai daryti įtaką teismams ir taip pakeičia santvarką, kaip atsitiko Ponto Heraklėjoje. 6. Dar [tai atsitinka] tada, kai oligarchijoje stengiamasi sutelkti valdžią mažesnio žmonių skaičiaus rankose, nes tie, kurie siekia lygios dalies, būna priversti į pagalbą pasitelkti liaudį.) Oligarchijos žlunga ir tada, kai, išlaidžiai gyvendami, jie iššvaisto savo asmeninį turtą, nes tokie žmonės siekia nau- 1306a
jos tvarkos ir arba patys kėsinasi įvesti tironiją, arba paremia ką nors kitą (antai Hiparinas parėmė Dionisiją Sirakūzuose[45], o Amfipolyje vienas žmogus, vardu Kleotimas, atsiviliojo iš Chalkidės kolonistų ir, kai šie atvyko, sukurstė juos prieš turtinguosius[46]; ir Aiginoje tas žmogus, kuris buvo sudaręs sandėrį su Charetu, pasikėsino pakeisti santvarką dėl tokios priežasties[47]. 7. Taigi kai kada [tokie žmonės] mėgina kai ką pakeisti, o kai kada užgrobia bendruosius išteklius, ir dėl to arba jie patys, arba tie, kurie priešinasi grobikams, pradeda sukilimą, kaip atsitiko Ponto Apolonijoje. Tačiau jei oligarchijoje vyrauja santarvė, ji taip lengvai savęs negriauna; pavyzdys čia yra Farsalo santvarka[48], kur nedaugelis valdo daugumą, nes jie gerai elgiasi vieni su kitais.

8. [Oligarchijos] žlunga ir tada, kai įsteigia kitą oligarchiją oligarchijoje. Taip yra tada, kai, pačiam valdančiajam sluoksniui esant mažam, svarbiausias valdžios pareigas gali eiti ne visi mažumos nariai, kaip kartą atsitiko Elidėje, kur valdžią turėjo mažuma, tačiau seniūnais galėjo tapti tiktai visiškai nedaugelis, nes jų buvo devyniasdešimt, ir jie ėjo savo pareigas iki gyvos galvos, o jų rinkimai buvo dinastiniai ir panašūs į Lakedaimono seniūnų rinkimus.

9. Perversmai oligarchijose gali įvykti ir karo, ir taikos metu. Karo metu — kai nepasitikėdami liaudimi [oligarchai] būna priversti pasitelkti samdomus karius (tas, kuriam jie patikimi, dažnai tampa tironu, kaip Timofanas Korinte[49], o jei jie patikimi keletui, šie susikuria dinastiją); kai kada, bijodami tokių dalykų, [oligarchai] leidžia daugumai dalyvauti valdyme, nes būna priversti pasitelkti liaudį į pagalbą. Taikos metu nepasitikėdami vieni kitais jie patiki savo apsaugą samdomiems kariams ir neutraliam pareigūnui, kuris kai kada tampa ir vienų, ir kitų valdovu, kaip atsitiko Larisoje Simo ir jo šalininkų Aleuadų valdymo laikais ir Abide [politinių] draugijų, iš kurių viena buvo Ifiado, laikais[50]. 10. Sukilimai vyksta ir tada, kai vieni oligarchai išstumiami kitų ir susikivirčijama dėl vedybų ar teismų; pavyzdys čia yra anksčiau minėtieji sukilimai dėl vedybinių reikalų. Panašiai ir Eretrijos raitininkų oligarchiją sugriovė Diagoras, su kuriuo buvo neteisingai pasielgta vedybų reika-
1306b lu[51], o Heraklėjoje ir Tebuose sukilimai įvyko dėl teismo sprendimo, kai Heraklėjoje Euritionas, o Tebuose Archijas pelnytai, tačiau skandalingai buvo nubausti už sve-

timavimą: jų priešininkai įpykę pririšo juos turgaus aikštėje prie gėdos stulpo. 11. Nemažai oligarchijų buvo nuverstos dėl to, kad buvo pernelyg despotiškos, ir tai padarė kai kurie pasipiktinę paties valdančiojo sluoksnio nariai; taip atsitiko su Knido ir Chijo oligarchijomis[52]. Perversmus sukelia ir atsitiktinumas — tiek vadinamojoje politėjoje, tiek oligarchijose, kur tarybos nariais, teisėjais ir kitų sričių pareigūnais tampama pagal turto cenzą. Juk dažnai iš pradžių nustatytas turto cenzas tinka tik esamomis aplinkybėmis — kad oligarchijoje [valdyme] dalyvautų nedaugelis, politėjoje — viduriniėji; o kai dėl taikos ar dėl kokios kitos sėkmės atsiranda išteklius, atsitinka taip, kad ta pati nuosavybė daug kartų viršija nustatytą cenzą, taigi visi [piliečiai] dalyvauja visur; kai kada ta permaina vyksta palaipsniui, po truputį ir nepastebimai, o kai kada ir greičiau.

12. Taigi perversmai ir sukilimai oligarchijose vyksta dėl šių priežasčių (apskritai tiek demokratijos, tiek oligarchijos kai kada keičiamos ne priešingomis, bet tos pačios rūšies santvarkomis, pavyzdžiui, įstatymais grindžiamos demokratijos bei oligarchijos virsta neribotomis, o pastarosios — pirmosiomis).

VI. 1. Aristokratijose sukilimai kai kada vyksta dėl to, kad garbingas pareigas gali eiti nedaugelis (tai, kaip minėta, griauna ir oligarchijas, nes aristokratija taip pat tam tikra prasme yra oligarchija — jose abiejose valdo mažuma, ir nors taip yra ne dėl tos pačios priežasties, tačiau jau vien dėl to aristokratija atrodo esanti oligarchija). Sunkiausia to išvengti tada, kai yra tam tikras skaičius [piliečių] su didelėmis pretenzijomis, pagrįstomis

tuo, kad jie jaučiasi esą panašūs dorybės atžvilgiu, kaip Lakedaimone vadinamieji mergelių sūnūs (juk jie buvo kilę iš lygiųjų), kurie buvo užklupti ruošiant sąmokslą ir išsiųsti apgyventi Taranto[53]. 2. Arba kai dideli žmonės, nė kiek nenusileidžiantys dorybe tiems, kurie yra labiau pagerbti, jų paniekinami (pavyzdžiui, Lisandras buvo paniekintas karalių[54]); arba kai kas nors, būdamas narsus, neturi garbingų pareigų (kaip, pavyzdžiui, Kinadonas, Agesilajo laikais surengęs antpuolį prieš spartiatus[55]). Taip pat tada, kai vieni pernelyg skursta, o kiti yra itin turtingi (ir dažniausiai taip atsitinka per karus — taip buvo ir Lakedaimone Mesėnijos karo metu; tai ma-
1307a tyti iš Tirtajo poemos, pavadintos *Gera tvarka:* kai kurie [piliečiai], dėl karo patyrę sunkumų, pasiūlė perdalyti žemę[56]). Be to, kai koks nors žmogus yra svarbus ir sugeba tapti dar svarbesnis, ir tokiu būdu stengiasi pasidaryti monarchu (atrodo, taip bus padaręs Lakedaimone Pausanijas, vadovavęs kariuomenei kare su Persija, ir Hanonas Kartaginoje[57]).

3. O labiausiai ir politėjas, ir aristokratines santvarkas žlugdo nukrypimas nuo teisingumo, slypintis pačioje santvarkoje. Politėjoje taip atsitinka dėl gero demokratijos ir oligarchijos sumaišymo stokos, o aristokratinėje santvarkoje — tų pačių dalykų ir dar dorybės, bet ypač tų dviejų (turiu galvoje demokratiją ir oligarchiją), nes šiuos dalykus mėgina sumaišyti ir politėjos, ir daugelis vadinamųjų aristokratijų. 4. Juk būtent tuo aristokratijos skiriasi nuo vadinamųjų politėjų, ir kaip tik dėl to vienos iš jų yra labiau, o kitos mažiau patvarios. Juk tos [santvarkos], kurios labiau krypsta į oligarchiją, vadinamos aris-

tokratijomis, o tos, kurios į daugumos [valdžią], — politėjomis, ir kaip tik dėl to pastarosios yra saugesnės už kitas, nes stipresnis tas, kuris gausesnis, žmonės labiau mėgsta tokią [santvarką], kuriai esant jie turi po lygiai, o tie, kurie yra turtingi, jeigu santvarka suteikia jiems perteklių, trokšta būti išaukštinti ir siekia prabangos. 5. Apskritai, kad ir į kurią pusę kryptų santvarka, ji keičiasi priklausomai nuo to, kuris sluoksnis sustiprina [savo galią], pavyzdžiui, politėja keičiasi į demokratiją, o aristokratija — į oligarchiją, arba priešingai — aristokratija į demokratiją (nes neturtingesnieji, jausdamiesi skriaudžiami, pakreipia [santvarką] į priešingą pusę), o politėjos — į oligarchiją (pastovumas yra tik tada, kai visi yra lygūs pagal vertę ir kai visi turi tai, kas jiems priklauso). 6. Minėtas pasikeitimas įvyko Turijuose[58]: kadangi valdžios pareigoms eiti buvo nustatytas didelis turto cenzas, buvo pereita prie mažesnio ir prie didesnio pareigūnų skaičiaus, dėl to didikai, nusižengdami įstatymui, supirko visą žemę (santvarka buvo tokia oligarchinė, kad jie galėjo įsigyti perteklių) <...>[59]. Tačiau liaudis, turėdama karo patirtį, pranoko savo galia sargybinius, ir tie, kurie turėjo daugiau žemės, patys ją atidavė.

7. Be to, kadangi visos aristokratinės santvarkos yra oligarchiškos, didesnį perteklių įgyja diduomenė (kaip Lakedaimone, kur nuosavybę perima mažuma); kita vertus, diduomenė labiau gali daryti tai, ką nori, ir susigiminiuoti su kuo nori (taip ir lokrų valstybė žlugo dėl santuokos su Dionisiju[60], o to nei demokratijoje, nei gerai sumaišytoje aristokratijoje nebūtų galėję įvykti). Aris- 1307b
tokratijos, keisdamosi palaipsniui, žlunga ypač nepastebi-

mai, kaip jau minėta ankstesniuose samprotavimuose, kur buvo kalbama apie visas santvarkas bendrai, — permainų priežastimi gali būti ir smulkmena, nes kai tik atsisakoma kokio nors vieno santvarkos bruožo, po to koks nors kitas, truputį svarbesnis, išjudinamas jau lengviau, kol pakeičiama visa tvarka. 8. Taip atsitiko ir Turijų santvarkoje. Ten buvo įstatymas, leidžiantis eiti stratego pareigas kas penkeri metai; kai kurie iš jaunesnių vyrų, karingi ir pelnę sargybinių daugumos palankumą, niekindami tuos, kurie tuo metu tvarkė [valstybės] reikalus, ir manydami lengvai paimsią juos į savo rankas, pirmiausia pamėgino panaikinti minėtąjį įstatymą, taigi pasiekti, kad būtų leista tiems patiems eiti stratego pareigas visą laiką, nes matė, kad liaudis mielai už juos balsuos. O tie pareigūnai, kurie buvo už tai atsakingi, vadinamieji tarėjai, iš pradžių sujudę priešintis, vis dėlto leidosi įtikinami manydami, kad anie, pakeitę šį įstatymą, kitas santvarkos nuostatas paliks ramybėje; tačiau vėliau, kai norėjo sukliudyti jiems griauti kitus įstatymus, nieko nebegalėjo padaryti, ir visa valstybės tvarka pavirto naujoves pradėjusiųjų dinastija.

9. Visų santvarkų žlugimą lemia kai kada vidinės, o kai kada išorinės priežastys — jeigu netoliese egzistuoja priešinga santvarka arba nors ir toli, tačiau galinga, kaip būdavo atėniečių ir spartiečių laikais — atėniečiai visur sugriaudavo oligarchijas, o lakoniečiai — demokratijas[61].

Taigi jau beveik ir pasakyta, dėl ko kyla santvarkų pasikeitimai ir sukilimai.

VII. 1. Toliau reikėtų aptarti tai, kas santvarkas išsaugo, tiek visas bendrai, tiek kiekvieną atskirai. Pirmiau-

sia akivaizdu, kad jei žinome, kas santvarkas žlugdo, tai žinome ir kas jas išsaugo, nes priešingybės kuria priešingybes, o žlugimas yra priešingas išlikimui. Tad jeigu gerai sumaišytose santvarkose reikia žiūrėti, kad nebūtų kur nors nusižengta įstatymui, tai visų labiausiai šito reikėtų saugotis mažuose dalykuose, — 2. mat toks nukrypimas nuo įstatymo įsismelkia nepastebimai, kaip ir mažos išlaidos sunaikina turtus, jeigu jos pasitaiko dažnai. Juk tokios išlaidos, padaromos ne vienu kartu, lieka nepastebėtos ir suklaidina protą, kaip ir sofistinis samprotavimas „jei kiekviena dalis maža, tai ir visuma maža"[62]. Iš dalies taip ir yra, o iš dalies — ne, nes visuma ir visetas nėra kažkas maža, bet susideda iš mažų [dalių]. Taigi pirmiausia reikia saugotis tokios pradžios, be to, nereikia pasitikėti sofistiniais išvedžiojimais, skir- 1308a
tais [apgauti] daugumai, nes juos paneigia darbai (o ką vadiname su santvarkomis susijusiais sofizmais, minėta anksčiau). 3. Be to, reikia atsižvelgti į tai, kad ne tik kai kurios aristokratijos, bet ir kai kurios oligarchijos išlieka ne dėl to, kad pačios santvarkos yra patvarios, o dėl to, kad tie, kurie eina valdžios pareigas, gerai elgiasi ir su tais, kurie nepriklauso valdančiajam sluoksniui, ir su tais, kurie jam priklauso, pirmųjų neskriaudžia ir tiems iš jų, kurie pajėgūs valdyti, leidžia dalyvauti valdyme, garbės trokštančiųjų nepaniekina, daugumos neskriaudžia materialiai, o tarpusavyje ir su valdančiojo sluoksnio nariais elgiasi demokratiškai. Juk ta lygybė, kurios demokratai siekia daugumai, panašiems žmonėms yra ne tik teisinga, bet ir naudinga. 4. Todėl, jeigu valdančiajam sluoksniui priklauso daugiau žmonių, daugelis demokratinių

nuostatų yra naudingos, pavyzdžiui, eiti valdžios pareigas šešis mėnesius, idant visi panašūs jose dalyvautų, nes panašūs čia yra tarsi liaudis — dėl to tarp jų dažnai atsiranda ir demagogų, kaip jau minėta anksčiau, taip pat dėl to oligarchijos bei aristokratijos rečiau virsta dinastijomis, nes trumpą laiką valdantiems ne taip lengva blogai elgtis, kaip valdantiems ilgą laiką; juk dėl to oligarchijose bei demokratijose ir atsiranda tironijos, nes ir vienose, ir kitose tironijos ima siekti arba įtakingiausieji žmonės (vienur demagogai, o kitur dinastai), arba tie, kurie eina svarbiausias pareigas, kai valdo ilgą laiką.

5. Santvarkos išlieka ne tik dėl to, kad jų griovėjai yra toli, bet kai kada ir dėl to, kad jie yra arti, nes bijodami [piliečiai] tvirčiau laikosi santvarkos. Dėl to tie, kurie rūpinasi santvarka, turi skatinti baimę, idant [piliečiai] gintų ir saugotų santvarką budriai kaip naktinė sargyba, ir tolima padaryti artima. Be to, reikia stengtis ir įstatymais užkirsti kelią didikų kivirčams bei sukilimams ir kartu saugoti tuos, kurie nedalyvauja kivirče, kol neįsitraukė ir jie: iš pat pradžių atpažinti gimstantį blogį yra ne atsitiktinio žmogaus, bet valstybės vyro darbas.

6. Dėl turto cenzo sukeliamų perversmų oligarchijoje ir politėjoje, tai, kai cenzas lieka tas pats, o pinigų kiekis išauga, naudinga bendrąjį gyventojų turto lygį palyginti su ankstesniuoju (tose valstybėse, kur jis apskaičiuojamas kasmet, — su šio laikotarpio, o didesnėse —
1308b su buvusiu prieš trejus arba penkerius metus) ir, jeigu jis pasirodo esąs daug kartų didesnis arba mažesnis už ankstesnįjį, kuriuo remiantis valstybėje buvo nustatytas turto cenzas, įstatymu pastarąjį sugriežtinti arba sušvel-

ninti: jei turtas padidėjo, atitinkamai sugriežtinti, o jei sumažėjo — sušvelninti ir nustatyti mažesnį turto cenzą. 7. Jeigu oligarchijose ir politėjose to nedaroma, vienu atveju atsitinka taip, kad pastarojoje susidaro oligarchija, o pirmojoje — dinastija, kitu atveju iš politėjos susidaro demokratija, o iš oligarchijos — politėja arba demokratija. Ir demokratijai, ir oligarchijai, <ir monarchijai>[63], ir bet kuriai santvarkai bendra yra tai, kad niekas pernelyg neiškeliamas pažeidžiant pusiausvyrą, bet veikiau stengiamasi teikti arba smulkias ir ilgalaikes garbingas pareigas, arba trumpalaikes ir svarbias (nes [pareigūnai] sugenda, ir ne kiekvienam vyrui lemta pakelti sėkmę), o jei ne, tai bent stengiamasi neduoti ir neatimti visų pareigų iškart, bet palaipsniui. 8. Geriausia pasistengti taip viską įstatymais sutvarkyti, kad neatsirastų nė vieno žmogaus, kuris pernelyg viršytų kitus galia, teikiama draugų ar turtų, o jei nepasisektų, tai padaryti taip, kad tokie, kai neina pareigų, atsidurtų už šalies ribų[64]. Kadangi [žmonės] sukelia permainas ir savo asmeniniu gyvenimu, reikia įkurti tam tikrą pareigybę stebėti tiems, kurių gyvenimo būdas nedera santvarkai: demokratijoje — demokratijai, oligarchijoje — oligarchijai, ir panašiai kiekvienoje kitoje santvarkoje. Dėl tų pačių priežasčių reikia saugotis ir to, kad nesuklestėtų kuri nors valstybės dalis. Siekiant to išvengti, reikalus ir valdžią visuomet reikia patikėti priešingoms dalims (turiu galvoje, kad kilnieji yra priešingi daugumai ir neturtingieji — turtingiesiems) ir mėginti arba sumaišyti neturtingųjų ir turtingųjų aibes, arba sustiprinti viduriniuosius — jie sužlugdo sukilimus dėl nelygybės.

9. Svarbiausia kiekvienoje santvarkoje — įstatymais ir kitais valdymo būdais sutvarkyti taip, kad iš valdžios būtų neįmanoma pasipelnyti. To labiausiai reikia saugotis oligarchinėse santvarkose: juk dauguma, kuriai neleidžiama valdyti, ne taip jau ir piktinasi (net džiaugiasi, jeigu paliekama laisvo laiko rūpintis savo reikalais), jeigu nemano, kad pareigūnai vagia bendruosius išteklius; priešingu atveju ją skaudina abu dalykai — atskyrimas nuo valdžios ir nuo naudos. 10. Atrodo, kad tai būtų vienintelis būdas egzistuoti kartu demokratijai ir aristok-
1309a ratijai, jei kas nors sutvarkytų būtent taip. Tuomet ir diduomenė, ir dauguma galėtų turėti tai, ko trokšta. Juk visiems suteikti galimybę valdyti yra demokratijos bruožas, o parinkti pareigūnus iš diduomenės — aristokratijos; taip bus, kai nebus įmanoma pelnytis iš valdžios, nes neturtingieji nenorės valdyti, negalėdami gauti iš to naudos, ir pasirinks rūpintis savais reikalais, o turtingieji galės valdyti, nes jiems nieko nereikės iš bendrųjų išteklių; tad atsitiks taip, kad neturtingieji taps turtingi dirbdami savo darbus, o diduomenės nevaldys atsitiktiniai asmenys. 11. Taigi, kad bendrieji ištekliai nebūtų vagiami, lėšos tebūnie perduodamos dalyvaujant visiems piliečiams, o įrašų kopijos tebūnie atiduodamos visoms fratrijoms, būriams[65] ir filėms; o kad iš valdžios nebūtų pelnomasi, įstatymai turi nustatyti atpildą gerą vardą turintiems piliečiams. Demokratijose reikia neužgauti turtingųjų ir neperdalyti ne tik jų turtų, bet ir pajamų (daugelyje santvarkų tai vyksta nepastebimai), ir geriau neleisti jiems vykdyti išlaidų reikalaujančių, bet nenaudingų viešųjų prievolių, pavyzdžiui, choregijų, vadovavimo

bėgimui su fakelais ir visų kitų panašių, net jeigu jie patys to nori. 12. Kita vertus, oligarchijoje reikia labai rūpintis neturtingaisiais ir jiems skirti pareigas, iš kurių galima gauti pajamų, ir jei kas iš turtingųjų juos nuskriaustų, baudos turi būti didesnės, negu nuskriaudus kam nors iš saviškių; ir palikimai turi būti gaunami ne pagal valią, bet pagal giminę, ir tas pats žmogus neturi paveldėti daugiau negu vieno palikimo, nes tada nuosavybės būtų lygesnės, ir daugiau neturtingųjų įgytų turtą. 13. Ir demokratijoje, ir oligarchijoje naudinga tiems, kurie mažiau dalyvauja valdyme (demokratijoje — turtingiesiems, oligarchijoje — neturtingiesiems), visuose kituose dalykuose suteikti lygybę arba pirmenybę, išskyrus tas valdžios pareigas, kurios yra svarbiausios toje santvarkoje; pastarąsias reikia patikėti tiems, kurie sudaro santvarkos pagrindą, — išimtinai arba daugiausia jiems.

14. Tiems, kurie ketina eiti svarbiausias valdžios pareigas, būtinos trys [savybės]: pirmiausia, ištikimybė esamai santvarkai, toliau — puikus sugebėjimas atlikti valdžios darbus, trečia — dorybė ir teisingumas, kiekvienoje santvarkoje atitinkantis tą santvarką (nes jeigu ne tas pat yra teisinga visose santvarkose, tai neišvengiamai ir pats teisingumas būna skirtingas). Čia kyla neaiškumas, kaip reikėtų pasirinkti, kai visos šios [savybės]
nebūdingos tam pačiam žmogui, pavyzdžiui, jeigu kas 1309b
nors yra patyręs karvedys, tačiau nedoras ir nepalankus santvarkai, o kitas yra teisingas ir palankus, kaip reikia pasirinkti? 15. Atrodo, kad reikia atsižvelgti į du dalykus — kuri [savybė] labiau būdinga visiems ir kuri mažiau būdinga. Dėl to karinio vadovavimo atveju svarbiau

patirtis negu dorybė, nes karo meno išmanymas paplitęs mažiau, o kilnumas — labiau. [Turto] saugotojui ir iždininkui — priešingai, nes tai reikalauja didesnės dorybės už tą, kuri būdinga daugumai, o [šių dalykų] išmanymas yra bendras visiems. Kas nors gali paklausti taip: jei būdingas sugebėjimas ir palankumas santvarkai, kam dar reikia dorybės? Juk ir anos dvi [savybės] padarys tai, kas reikia. Ar todėl, kad tie, kurie turi anas dvi, gali būti nesusivaldantys[66], tad kaip jie nepadeda patys sau, pažindami ir mylėdami save, taip ir bendrųjų reikalų atžvilgiu kai kuriems iš jų niekas netrukdo šitaip elgtis?

16. Paprastai tariant, visa tai, ką įstatymuose sakome esant santvarkoms naudinga, išsaugo tas santvarkas, taip pat ir dažnai minėtas svarbiausias principas — žiūrėti, kad santvarkos pageidaujanti dauguma būtų stipresnė už nepageidaujančią. Be visų šių dalykų, dar reikia nepamiršti to, ką dabar pamiršta nukrypusios santvarkos, — viduriniojo sluoksnio; juk daugelis iš pažiūros demokratiškų [nuostatų] sugriauna demokratijas, o oligarchiškų — oligarchijas. 17. Tie, kurie mano, kad tai yra vienintelė dorybė, stumia santvarką į kraštutinumą nesuprasdami, kad kaip nosis, nors ir nukrypusi nuo gražiausiojo tiesumo į kumpumą ar riestumą, vis dėlto gali būti graži ir maloni pažiūrėti, bet jeigu koks nors [skulptorius] tai dar labiau išryškins pasiekdamas kraštutinumą, jis pirmiausia suardys dalies proporcingumą ir galų gale padarys taip, kad ji iš viso atrodys jau nebe nosis dėl to kraštutinumo ir priešingybių nebuvimo (taip pat yra ir su kitomis [kūno] dalimis), tas pat atsitinka ir santvar-

koms. 18. Juk ir oligarchija, ir demokratija gali būti patenkinamos, nors ir nutolusios nuo geriausios tvarkos, bet jeigu kas nors ir vieną, ir kitą dar labiau stiprintų, tai pirmiausia santvarką padarytų blogesnę, o galų gale iš viso nebe santvarka. Todėl įstatymų leidėjui ir valstybės vyrui būtina suprasti, kokios demokratinės [nuostatos] demokratiją išsaugo ir kokios ją griauna, ir kokios oligarchinės — oligarchiją. Juk nė viena iš šių santvarkų negali gyvuoti ir išlikti be turtingųjų ir be daugumos, tačiau kai tiktai turtas sulyginamas, tokia santvarka neišvengiamai tampa kita, taigi tie, kurie kraštutiniais įstatymais panaikina [turto skirtumus], sunaikina santvarkas.

19. Klystama ir demokratijose, ir oligarchijose — de- 1310a
mokratijose, kur dauguma viršesnė už įstatymus, klysta demagogai, nes, nuolat kovodami su turtingaisiais, jie suskaldo valstybę į dvi, o turėtų būti priešingai — jie turėtų nuolat sudaryti įspūdį, kad kalba turtingųjų labui, o oligarchai oligarchijose — liaudies labui, ir oligarchų priesaikos turėtų būti priešingos toms, kaip jie prisiekia dabar, — dabar kai kur jie prisiekia taip: „Ir liaudžiai būsiu nepalankus, ir regsiu prieš ją blogybes, kokias tik sugebėsiu", o reikia laikytis ar dėtis, kad laikomasi, priešingo požiūrio ir skelbti priesaikose: „Nėskriausiu liaudies"

20. Tačiau svarbiausias dalykas iš visų minėtųjų, padedantis santvarkoms išlikti, kuriuo dabar niekas nesirūpina, yra santvarką atitinkantis auklėjimas. Juk nėra jokios naudos iš pačių naudingiausių įstatymų, vienbalsiai priimtų visų piliečių, jeigu piliečiai nebus pripratinti prie santvarkos ir tinkamai išauklėti: jei įstatymai demokra-

tiški — demokratiškai, o jei oligarchiški — oligarchiškai, nes jeigu susivaldymas būtinas atskiram žmogui, jis būtinas ir valstybei. 21. Būti tinkamai išauklėtam santvarkai reiškia daryti ne tai, kas teiktų malonumą oligarchams arba demokratijos šalininkams, bet tai, kas leistų pirmiesiems tvarkytis oligarchiškai, o antriesiems — demokratiškai. Betgi šiuo metu oligarchijose pareigūnų sūnūs gyvena prabangoje, o neturtingųjų sūnūs išmankština kūną ir užsigrūdina, tad labiau ir nori, ir gali siekti permainų, 22. o tose demokratijose, kurios atrodo labiausiai demokratiškos, susiklostė padėtis, priešinga tam, kas būtų naudinga. Taip atsitiko dėl to, kad jie neteisingai suvokia laisvę (nes yra du dalykai, kuriais, kaip manoma, apibrėžiama demokratija, — daugumos viešpatavimas ir laisvė). Juk teisingumu laikoma lygybė, lygybe — kai galioja tai, ką nusprendžia dauguma, o laisve ir lygybe — kai kiekvienas elgiasi pagal savo valią; taigi tokiose demokratijose kiekvienas gyvena taip, kaip nori, ir [pagal tai,] „ko siekia“, kaip sako Euripidas[67]. Betgi tai yra blogai, nes reikėtų manyti, kad gyventi pagal santvarką nėra vergija, o yra saugu.

Taigi tokios, apskritai tariant, yra [priežastys], dėl kurių santvarkos pasikeičia ir žlunga ir dėl kurių jos išlieka ir gyvuoja.

VIII. 1. Dar lieka aptarti monarchiją — dėl kokių prie-
1310b žasčių ji natūraliai žlunga ir dėl kokių išlieka. Beveik viskas, kas pasakyta apie politėjas, galioja ir karaliaus valdžiai bei tironijoms. Juk karaliaus valdžia atitinka aristokratinę santvarką, o tironija susideda iš kraštutinės oligarchijos ir demokratijos, ir dėl to ji yra pati žalingiau-

sia valdiniams, nes susideda iš dviejų blogybių ir jai būdingi abiejų šių santvarkų nukrypimai ir klaidos. 2. Abiejų šių monarchijos [rūšių] kilmė yra visiškai priešinga: karaliaus valdžia susidarė tam, kad padėtų kilniesiems prieš liaudį, ir karaliais tampa kilnieji pagal pranašumą dorybės arba dorybės paskatintų darbų atžvilgiu, arba pagal atitinkamą giminės pranašumą, o tironas [kyla] iš liaudies ar daugumos, [idant paremtų ją] prieš didikus, kad liaudis iš pastarųjų nepatirtų skriaudos. 3. Tai akivaizdu iš [istorijos] įvykių: juk dauguma tironų yra kilę, jei taip galima pasakyti, iš demagogų, įgiję pasitikėjimą šmeiždami diduomenę. Taigi vienos iš tironijų susidarė tokiu būdu valstybėms jau išaugus, o kitos — anksčiau už šias, kai karaliai nusižengė tradicinėms nuostatoms, siekdami despotiškesnės valdžios, dar kitos — iš išrinktųjų į aukščiausiąją valdžią (nes senovėje bendruomenės skirdavo pareigūnus ir šventuosius pasiuntinius[68] daugeliui metų), dar kitos — iš oligarchijų, renkančių vieną asmenį į aukščiausiąją valdžią. 4. Visi jie šiais būdais galėjo nesunkiai pasiekti savo, jei tiktai panorėdavo, nes jau turėjo galią, suteiktą arba karaliaus valdžios, arba garbingų pareigų, pavyzdžiui, Feidonas Arge ir kiti tapo tironais jau turėdami karaliaus valdžią, o Jonijos [tironai] ir Falaridas — eidami garbingas pareigas[69]; Panaitijas Leontinuose, Kipselas Korinte, Peisistratas Atėnuose, Dionisijas Sirakūzuose ir kiti — tuo pačiu būdu, būdami demagogais[70]. 5. Tad, kaip jau sakyta, karaliaus valdžia atitinka aristokratinę santvarką, nes ji grindžiama [valdančiojo asmens] verte — arba jo asmenine dorybe, arba jo giminės dorybe, arba nuopelnais, arba vi-

su tuo ir dar galia. Juk visi, kurie sulaukė šios garbės, nusipelnė arba galėjo nusipelnyti savo valstybėms arba gentims[71] — vieni kare išgelbėjo jas nuo vergijos, kaip Kodras, kiti jas išlaisvino, kaip Kiras, arba įkūrė [valstybę], arba įgijo teritorijas, kaip Lakedaimono, Makedonijos ir Molosijos karaliai[72].

1311a 6. Karalius stengiasi sergėti, kad turintys nuosavybę nepatirtų jokios neteisybės, o liaudis niekur nebūtų skriaudžiama, tuo tarpu tironija, kaip jau daug kartų sakyta, visiškai nesirūpina bendra [gerove] ir žiūri tik savo interesų; tirono tikslas yra malonumas, o karaliaus — kilnumas. Todėl tironas labiau siekia pinigų, o karalius — garbės, ir karaliaus asmens sargyba susideda iš piliečių, o tirono — iš svetimšalių. 7. Kad tironijai būdingos ir demokratijos, ir oligarchijos blogybės, akivaizdu: su oligarchija bendra tai, kad jos tikslas yra turtas (nes tik taip įmanoma išlaikyti asmens sargybą ir gyventi prabangoje) ir kad visiškai nepasitikima dauguma (dėl to ir atimami ginklai, ir dėl to abiem — tiek oligarchijai, tiek tironijai — būdinga blogai elgtis su minia ir tremti ją iš miesto bei apgyvendinti kolonijose), o su demokratija — karas su didikais, ir slaptas, ir atviras jų naikinimas bei trėmimas ta dingstimi, kad jie rezga [sąmokslus] ir kliudo valdžiai. Juk jie ir rengia sąmokslus, kai vieni trokšta patys valdyti, o kiti nenori vergauti. Iš to ir kilo Periandro patarimas Trasibului — nupjauti išsikišusias varpas, taigi kad visada reikia pašalinti kuo nors iš kitų išsiskiriančius piliečius.

8. Kaip jau iš esmės ir pasakyta, reikia manyti, kad politėjose ir monarchijose perversmų ištakos yra tos pa-

čios, nes ir monarchijose daugelis valdinių sukyla dėl neteisingo elgesio, iš baimės ir dėl paniekos, o neteisingo elgesio atveju dažniausiai dėl įžūlumo, kai kada ir dėl nuosavybės atėmimo. Jų tikslai šiuo atveju yra tokie patys, kaip ir tironijose bei karalystėse, nes monarchams atitenka labai daug turto ir garbės, o tų dalykų trokšta visi. 9. Vieni sukilimai būna nukreipti prieš valdančiojo asmenį, o kiti — prieš pačią jo valdžią. Tie, kurie kyla dėl įžūlumo, [nukreipti] prieš asmenį. Įžūlumas esti įvairus, ir kiekviena jo apraiška sužadina pyktį; tie, kurie pyksta, beveik visada sukyla iš keršto, o ne siekdami iškilti. Pavyzdžiui, [sukilimas] prieš Peisistratidus įvyko dėl Harmodijo sesers išniekinimo ir paties Harmodijo pažeminimo (Harmodijas [pakilo prieš juos] dėl sesers, o Aristogeitonas — dėl Harmodijo[73]; panašiai ir prieš Pe- 1311b
riandrą, Ambrakijos tironą, buvo sudarytas sąmokslas[74], nes Periandras, gerdamas su savo meilužiu, paklausė, ar tas nuo jo jau pastojo). 10. Pausanijas sukilo prieš Pilypą dėl to, kad šis leido Atalo draugams su juo įžūliai pasielgti, o Derdas prieš Amintą Mažąjį — dėl to, kad Amintas pasigyrė intymiais ryšiais su juo[75]; eunuchas [pasikėsino] prieš Euagorą iš Kipro dėl to, kad pasijuto įžeistas, kai pastarojo sūnus atėmė iš jo žmoną[76]. 11. Daugelis sukilimų įvyko dėl to, kad kai kurie monarchai gėdingai įžeidė kitus žmones, pavyzdžiui, Kratajo [sąmokslas] prieš Archelają[77]: jis visada bodėjosi jų ryšiu, tad užteko ir menkos dingsties — gal kad jam nedavė [į žmonas] nė vienos dukters, nors ir buvo sutarta, bet vyresniąją, slegiamas karo su Siru ir Arabaju, atidavė Elimėjos karaliui, o jaunesniąją — jo sūnui Amintui manydamas,

kad tada Amintas nebenorės vaidytis su jo sūnumi iš Kleopatros; tačiau nesantaikos pradžia buvo apmaudas dėl meilės reikalų. 12. Helanokratas iš Larisos prisijungė prie sąmokslo dėl tos pačios priežasties, nes Archelajas naudojosi jo jaunystės žavesiu, tačiau negrąžino jo namo, nors ir buvo žadėjęs, ir jis pamanė, kad jų ryšys užsimezgė dėl Archelajo įžūlumo, o ne dėl meilės aistros. Ainiečiai Pitonas bei Herakleidas nužudė Kotisą[78] keršydami už tėvą, o Adamantas atsimetė nuo Kotiso, nes dar būdamas vaikas buvo jo nuskriaustas ir jautėsi įžeistas.

13. Daugelis, pagauti pykčio dėl kūniško pažeminimo ir jausdamiesi įžeisti, nužudė arba kėsinosi nužudyti [savo skriaudėjus], net jeigu šie buvo pareigūnai arba priklausė karalių dinastijoms; pavyzdžiui, Mitilenėje Megaklis su draugais užpuolė ir nužudė Pentilidus[79], kai šie vaikštinėdami mušė žmones lazdomis, o vėliau Smerdidas nužudė Pentilą už tai, kad buvo sumuštas, atplėštas nuo savo žmonos ir išvestas. Ir Dekamnichas, pirmasis sukurstęs sąmokslininkus, tapo pasikėsinimo prieš Archelają vadovu, o jo pykčio priežastis buvo tai, kad Archelajas atidavė jį išplakti poetui Euripidui[80]; mat Euripidas pyko ant Dekamnicho už tai, kad šis buvo jam kažką pasakęs apie blogą jo burnos kvapą. 14. Ir daugelis kitų arba buvo nužudyti, arba patyrė sąmokslus dėl tokių priežasčių.

Taip pat [sukylama] iš baimės: tai juk buvo viena iš priežasčių ir politėjose, ir monarchijose. Pavyzdžiui, Artapanas [nužudė] Kserksą bijodamas būti apkaltintas dėl
1312a Darėjo, kurį pakorė, nors Kserksas liepė to nedaryti[81], ti-

kėdamasis, kad šis jam atleis užmiršęs, nes [tuo metu] puotavo. Kai kuriuos [pasikėsinimus lėmė] panieka, pavyzdžiui, kažkas [nužudė] Sardanapalą[82], pamatęs jį verpiantį kartu su moterimis (jei tik pasakotojai[83] sako tiesą, o jei tai atsitiko ne jam, tai visai galėjo būti teisybė apie ką nors kitą), ir Dionas pasikėsino į Dionisiją Jaunesnįjį[84] iš paniekos, matydamas, kad ir piliečiai taip nusiteikę, o pats Dionisijas nuolat girtas. 15. Iš paniekos [į monarchus] kėsinasi netgi kai kurie jų draugai, nes jie jaučia panieką dėl jiems rodomo pasitikėjimo ir mano, kad jiems pavyks nuslėpti [savo dalyvavimą sąmoksle]. Ir tie, kurie mano, kad jiems pavyks užimti valdžią, sukyla tam tikra prasme iš paniekos: manydami esą pajėgūs tai padaryti ir dėl savo galios niekindami pavojų, jie imasi šito daug negalvodami; taip prieš monarchus sukyla karvedžiai, kaip, pavyzdžiui, Kiras sukilo prieš Astiagą[85], niekindamas tiek jo gyvenimo būdą, tiek jo galią, nes Astiago galia sumenko, o gyveno jis prabangoje; ir Seutas Trakietis sukilo prieš Amadoką[86], būdamas jo karvedžiu. Be to, kai kas kėsinasi [nuversti monarchą] dėl keleto priežasčių, pavyzdžiui, ir iš paniekos, ir dėl naudos, kaip Mitridatas — Ariobarzaną[87]. Dažniausiai dėl šios priežasties kėsinasi tie, kurie iš prigimties yra narsūs ir iš monarcho yra gavę aukštas karines pareigas, nes narsumas, turintis galią, yra drąsa, ir abiejų šių dalykų skatinami jie kėsinasi [nuversti valdovą], tikėdamiesi lengvai nugalėti.

16. Tačiau tų, kurie kėsinasi trokšdami garbės, motyvas yra kitoks nei tų, apie kuriuos kalbėta anksčiau. Kai kas kėsinasi į tironus dėl to, kad mato jiems atiten-

ŠEŠTA KNYGA

I. 1. Taigi, kiek ir kokių esama santvarkos sprendžiančiosios bei viešpataujančiosios dalies ir valdžios pareigų bei teismų sutvarkymo skirtumų, ir kuris būdas tinka kiekvienai iš santvarkų, be to, apie santvarkų žlugimą ir išsaugojimą, kas ir kokios priežastys tai lemia, jau pasakyta anksčiau. Tačiau, kadangi yra susidariusi ne viena demokratijos, taip pat kitų santvarkų rūšis, neblogai būtų aptarti tai, kas dar galbūt liko apie jas nepasakyta, ir paminėti kiekvienai iš jų tinkamą ir naudingą [sutvarkymo] būdą. 2. Be to, reikėtų išnagrinėti visų
1317a minėtųjų būdų derinius[1], nes kai jie jungiami, susidaro mišrios santvarkos, pavyzdžiui, oligarchiškos aristokratijos ir demokratijai artimesnės politėjos. Kalbėdamas apie derinius, kuriuos reikia ištirti ir kurie dar nėra ištirti, turiu galvoje tokius atvejus: jeigu sprendžiančioji dalis ir rinkimai į valdžios pareigas būtų sutvarkyti oligarchiškai, o tai, kas susiję su teismais, — aristokratiškai, arba pastarieji bei sprendžiančioji dalis — oligarchiškai, o rinkimai į valdžios pareigas — aristokratiškai arba kaip nors kitaip, tai ne visos dalys bus sutvarkytos santvarką atitinkančiu būdu.

3. Taigi, kokia demokratija kokiai valstybei tinka, taip pat kokia iš oligarchijų — kokiai daugumai, ir iš kitų santvarkų kam kokia yra naudinga, jau minėta anksčiau; tačiau kadangi turime išsiaiškinti ne tik tai, kuri iš šių santvarkų yra valstybėms geriausia, bet ir tai, kaip tiek šias, tiek kitas reikia kurti, trumpai tai ir apžvelkime. Pirmiausia aptarkime demokratiją, nes taip kartu paaiškės ir jai priešingos santvarkos — tos, kurią kai kas vadina oligarchija[2], — reikalai.

4. Šis tyrimas turi aprėpti visa tai, kas susiję su liaudimi, ir visa tai, kas, kaip manoma, būdinga demokratijoms, nes jungiant šiuos dalykus ir susidaro demokratijos rūšys, ir yra ne viena, bet daugiau ir įvairių demokratijų. Tai, kad yra ne viena demokratija, lemia dvi priežastys: pirmoji — anksčiau minėtoji (nes yra žemdirbių dauguma, kita — amatininkų, dar kita — samdinių, ir kai pirmoji iš jų pridedama prie antrosios, o trečioji — prie abiejų pirmųjų, tai susidariusi demokratija skiriasi ne tik tuo, kad ji tampa geresnė ar blogesnė, bet dar ir tuo, kad tai nėra ta pati demokratija), o antroji — ta, apie kurią kalbame dabar. 5. Juk tie dalykai, kurie susiję su demokratija ir, kaip atrodo, yra būdingi šiai santvarkos rūšiai, derinami demokratijas padaro skirtingas, nes vienai bus būdinga mažiau jų, kitai — daugiau, o dar kitai — visi. Naudinga pažinti kiekvieną iš jų — ir tam, kad būtų galima sukurti būtent tokią, kokios norima, ir tam, kad būtų galima pataisyti [esamas]. Juk tie, kurie steigia santvarkas, siekia sutelkti jose visa, kas atitinka jų sumanymą, tačiau tai darydami neišvengia klaidų, kaip jau minėta anksčiau, kalbant apie santvarkų

žlugimo ir išsaugojimo būdus. O dabar aptarkime [įvairių demokratijos rūšių] principus, pobūdį ir tai, ko jos siekia.

6. Taigi pagrindinis demokratinės santvarkos princi-
1317b pas yra laisvė. Įprasta teigti, kad tik šioje santvarkoje [visi] dalijasi laisve, nes, kaip sakoma, to siekia kiekviena demokratija. O vienas iš laisvės bruožų — pakaitomis būti valdomam ir valdyti pačiam, nes demokratiškai suprantamas teisingumas yra lygybė skaičiaus, bet ne vertės atžvilgiu; taip suprantant teisingumą, dauguma privalo viešpatauti, ir kad ir ką nuspręstų dauguma, tai turėtų būti galutinis ir teisingas sprendimas, nes sakoma, kad kiekvienas iš piliečių turi turėti po lygiai; tad demokratijose neturtingieji tampa galingesni už turtinguosius, nes jų yra daugiau, o lemiamą galią turi tai, ką nusprendžia dauguma. 7. Taigi tai yra vienas laisvės požymis, kurį visi demokratai laiko santvarkos principu; kitas — gyventi kaip kas nori, nes sakoma, kad tai ir yra laisvės reiškimasis, o gyventi ne taip, kaip nori, reiškia būti vergu. Tai yra antrasis demokratijos principas, ir iš jo kyla [siekimas] arba apskritai nebūti valdomam, arba, jei tai neįmanoma, bent jau pakaitomis [valdyti ir būti valdomam]. Šitaip jis prisideda prie lygybe grindžiamos laisvės[3]. 8. Remiantis tokiais principais ir tokia valdymo esme, demokratinės bus tokios [nuostatos]: į visas valdžios pareigas rinkti iš visų [piliečių]; valdyti visiems kiekvieną ir kiekvienam pakaitomis valdyti visus; į valdžios pareigas parinkti burtais — arba į visas, arba į tas, kurios nereikalauja patyrimo ir įgūdžių; netaikyti jokio turto cenzo arba tik patį mažiausią, tam pačiam as-

meniui neleisti eiti valdžios pareigų du kartus arba leisti labai retai, arba tik kai kurias pareigas, išskyrus karines; valdžios pareigas padaryti trumpalaikes — arba visas, arba kurias įmanoma; leisti teisti visiems ir iš visų [sluoksnių], ir dėl visų reikalų arba dėl daugumos — didžiausių bei svarbiausių, pavyzdžiui, ataskaitų, santvarkos ir privačių sandorių; tautos susirinkimui patikėti spręsti visus reikalus, o pareigūnams — jokių arba tik labai nedaugelį, arba svarbiausius reikalus patikėti spręsti tarybai (9. taryba yra demokratiškiausia iš visų valdžios įstaigų ten, kur neužtenka lėšų mokėti algas visiems, — ten, kur jų užtenka, net ir iš šios valdžios įstaigos atimama galia, nes tauta, turėdama išteklių algoms, visų [reikalų] sprendimą suima į savo rankas, kaip jau minėta ankstesniajame tyrime). Toliau, geriausia algas mokėti visiems — [dalyvaujantiems] tautos susirinkime, teismuose ir valdymo įstaigose, o jei ne, tai [dalyvaujantiems] aukščiausiąją galią turinčiose valdymo įstaigose, teismuose, taryboje ir tautos susirinkime, arba tiems pareigūnams, kurie privalo rengti bendruosius pietus[4]. Be to, oligarchiją apibūdina kilmė, turtas ir išsilavinimas, o demokratiškumas, kaip atrodo, turėtų būti šių dalykų priešingybė: žema kilmė, skurdas, prasčiokiškumas; dėl valdžios pareigų, tai nė vienos iš jų neturi būti iki gy- 1318a
vos galvos, o jeigu kokios užsiliko nuo senų laikų perversmo, reikia atimti jų galią ir [pareigūnus] nebe rinkti, o parinkti burtais.

10. Taigi tokie yra bendri demokratijų bruožai; o iš to, kas visuotinai laikoma demokratiniu teisingumu (visų lygybė pagal skaičių), kyla ta demokratija ir liaudies

[valdžia], kuri labiausiai laikoma tokia. Juk lygybė yra tada, kai neturtingieji turi ne daugiau valdžios už turtinguosius ir ne jie vieninteliai viešpatauja, bet visi turi po lygiai <pagal skaičių>[5], nes tokiu atveju jie sutiktų, kad santvarkoje esama ir lygybės, ir laisvės. 11. Tačiau čia kyla klausimas, kaipgi jie pasieks lygybę? Ar reikia penkiems šimtams taikomą turto cenzą padalyti tūkstančiui, ir kad tas tūkstantis turėtų tokią pačią galią, kaip anie penki šimtai? Ar tokio pobūdžio lygybės reikia siekti ne taip, bet, padalijus minėtuoju būdu, po to iš penkių šimtų ir iš tūkstančio reikia paimti po lygiai žmonių, ir tegul jie tvarko rinkimus ir teismus? Taigi, ar būtent tokia santvarka yra teisingiausia demokratinio teisingumo požiūriu, ar teisingesnė ta, kuri grindžiama dauguma? Juk pasak demokratijos šalininkų teisinga yra tai, ką nutaria didesnis skaičius, o pasak oligarchijos šalininkų — tai, ką nutaria turintieji didesnį turtą, nes jie teigia, kad sprendimai turi priklausyti nuo turto dydžio. 12. Tačiau abiem atvejais esama nelygybės ir neteisingumo: juk jeigu [sprendžia] mažuma, tai yra tironija, nes jei vienas žmogus turi daugiau negu kiti turtingieji, tai pagal oligarchinį teisingumą jis turi teisę valdyti vienas; o jeigu [sprendžia] tie, kurie yra gausesni, tai jie elgsis neteisingai atimdami liaudies labui iš turtingųjų mažumos [nuosavybę], kaip minėta anksčiau. Koks tad turi būti teisingumas, su kuriuo sutiktų ir vieni, ir kiti, reikia nuspręsti remiantis tuo, kaip apibrėžia teisingumą vieni ir kiti. Mat jie teigia, kad lemti turi tai, ką nusprendžia piliečių dauguma. 13. Tebūnie taip, nors ir ne be išlygų: mat jeigu esama dviejų valstybės dalių, turtingųjų

ir skurdžių, tegul galioja tai, su kuo sutinka ir vieni, ir kiti arba jų dauguma, o jei jie nuspręstų priešingai [vieni kitiems] — tegul galioja tai, ką nusprendė dauguma ir tie, kurių didesnis turto cenzas; pavyzdžiui, jeigu pirmųjų yra dešimt, o antrųjų — dvidešimt, ir šeši turtingieji balsavo priešingai negu penkiolika neturtingųjų, ir keturi turtingieji prisidėjo prie neturtingųjų, o penki neturtingieji — prie turtingųjų, tai kurios pusės turto cenzas, sudėjus vienų ir kitų, viršija kitos pusės turto cenzą, tos [sprendimas] ir turi įsigalioti. 14. Bet jeigu sumos bus lygios, tai reikia laikyti neišsprendžiamu atveju, pasitaikančiu ir dabar, jeigu, sakysime, tautos susirinkime 1318b
arba teisme balsai [pasiskirsto] po lygiai, nes tokiu atveju tenka spręsti burtais arba daryti ką nors panašaus. Tačiau nors ir labai sunku rasti tiesą lygybės ir teisingumo atžvilgiu, vis dėlto lengviau ją surasti negu įtikinti tuos, kurie įstengia būti pranašesni. Juk lygybės ir teisingumo visuomet siekia silpnesnieji, o tie, kurie yra stiprūs, apie tai visai negalvoja.

II. 1. Iš keturių egzistuojančių demokratijų geriausia yra ta, kuri yra pirmoji pagal sandarą, kaip minėta ankstesniuose samprotavimuose; ji yra ir seniausia iš visų, tačiau pirmąja aš ją vadinu todėl, kad būtent tokia tvarka būtų galima suskirstyti liaudį. Geriausioji liaudis juk yra žemdirbiai, ir todėl visur, kur dauguma gyvena iš žemdirbystės arba gyvulininkystės, galima sukurti demokratiją. Neturėdama didelio turto, ji neturi laisvo laiko, taigi nedažnai susirenka į tautos susirinkimus; neturėdama būtinų išteklių, ji yra užsiėmusi savo darbais ir negeidžia to, kas svetima; jai maloniau dirbti negu dalyvauti

politikoje ir valdyti, jei iš to negalima gerai pasipelnyti; juk daugelis labiau siekia naudos negu garbės. 2. Šitai įrodo tai, kad [piliečiai] pakęsdavo senovės tironijas ir pakenčia dabartines oligarchijas, jei tik niekas jiems netrukdo dirbti ir nieko iš jų neatima, nes tada kai kurie iš jų greitai praturtėja, o ir kiti neskursta. Be to, jeigu jie bent kiek trokšta garbės, tai galimybė dalyvauti rinkimuose ir gauti ataskaitas patenkina jų poreikius; mat jeigu kai kuriose demokratijose jie ir nedalyvauja valdžios pareigūnų rinkimuose, bet tam paeiliui iš visų atrenkami tam tikri asmenys, kaip kitados buvo Mantinėjoje[6], daugelis pasitenkina galėdami dalyvauti svarstymuose. (Tą santvarką, kuri kadaise gyvavo Mantinėjoje, taip pat reikia laikyti viena iš demokratijos rūšių.) 3. Kaip tik dėl to tai naudinga anksčiau minėtajai demokratijai, ir paprastai taip ir būna — valdžios pareigūnų rinkimuose dalyvauja, išklauso ataskaitas ir teisia visi, tačiau svarbiausieji pareigūnai yra išrinkti, ir išrinkti pagal turto cenzą — tuo didesnį, kuo didesnė valdžia, arba visi renkami ne pagal turto cenzą, bet pagal sugebėjimus. Šitaip tvarkoma valstybė būtinai bus valdoma gerai (nes valdžios pareigūnais visada taps geriausieji, ir tai vyks su liaudies, kuri nepavydės kilniesiems, pritarimu), ir kilniuosius bei diduomenę patenkins tokia tvarka, nes jie nebus valdomi kitų, žemesnių už save, ir jie valdys teisingai, nes privalės atsiskaityti kitiems. 4. Juk kai esama suvaržymų ir leidžiama daryti ne viską, kas suma-
1319a noma, tai yra naudinga, nes galimybė daryti viską, ką nori, negali apsaugoti nuo kiekviename žmoguje slypinčio niekingumo. Dėl to neišvengiamai pasidaro taip, kaip

ir yra naudingiausia santvarkoms, — valdo kilnieji, nedarydami klaidų, o dauguma nepažeminama. Taigi akivaizdu, kad ši yra geriausia iš demokratijų ir dėl kokios priežasties — nes liaudis čia yra tam tikros rūšies.

5. Siekiant sukurti žemdirbių liaudį, labai naudingi kai kurie senovėje daugelyje valstybių galioję įstatymai, arba apskritai draudžiantys įsigyti daugiau žemės negu nustatyta, arba draudžiantys jos įsigyti nuo tam tikros vietos iki tvirtovės bei miesto. Be to, senovėje daugelyje valstybių būta ir įstatymo, neleidžiančio parduoti pradinį sklypą; yra dar ir panašią galią turintis įstatymas, įvestas, kaip sakoma, Oksilo[7], draudžiantis gauti paskolą užstačius tam tikrą kiekvienam priklausančios žemės dalį. 6. Šiuo metu [padėtį] galima taisyti dar ir afitiečių įstatymu[8], nes jis naudingas tam reikalui, apie kurį kalbame: juk pastarieji, nors ir būdami gausūs, o žemės turėdami nedaug, vis dėlto visi verčiasi žemdirbyste, nes jų turtas vertinamas ne pagal visą turimos žemės nuosavybės dydį, bet padalijus ją į tokias dalis, kad netgi skurdžiai gali viršyti nustatytą turto cenzą[9].

7. Po žemdirbių bendrijos geriausia liaudis yra ta, kuri turi bandas ir gyvena iš gyvulininkystės, nes tai daugeliu atžvilgių labai artima žemdirbystei, ir karinei tarnybai tokie žmonės yra geriausiai išlavinę [reikiamas] savybes ir tinkami savo kūnais, be to, jie gali gyventi po atviru dangumi. Beveik visos kitos bendrijos, iš kurių susidaro kitos demokratijos, yra daug niekingesnės už šias, nes jų gyvenimas yra niekingas, ir joks darbas, kuriuo verčiasi amatininkų, prekiautojų ir samdinių minia, nesusijęs su dorybe; be to, kadangi jie sukiojasi aplink tur-

gaus aikštę ir po miestą, visa ši padermė, jei taip galima pasakyti, noriai dalyvauja tautos susirinkimuose, o žemdirbiai, gyvendami išsisklaidę po laukus, nei susitinka, nei jiems labai reikia tokio susibūrimo. 8. Ten, kur atsitinka taip, kad dėl šalies išsidėstymo [dirbama] žemė yra labai nutolusi nuo miesto, nesunku įsteigti gerą demokratiją ir politėją, nes dauguma priversta įsikurti savo ūkiuose laukuose. Taigi demokratinėse santvarkose nereikia rengti tautos susirinkimų be po laukus išsisklaidžiusios daugumos, net jei ir yra turgaus minia.

Taigi pasakyta, kaip reikia įkurti geriausiąją ir pirmąją demokratiją; akivaizdu ir tai, kaip įkurti kitas: jos tu-
1319b ri atitinkamai nukrypti [nuo geriausiosios], ir visuomet reikia nušalinti blogesniąją daugumą. 9. Paskutiniąją [demokratijos rūšį] dėl visų dalyvavimo ne kiekviena valstybė gali atlaikyti; jai pačiai taip pat nėra lengva išsilaikyti, nebent jeigu ji gerai sutvarkyta įstatymų bei papročių atžvilgiu (o tai, kas sukelia ir šios, ir kitų santvarkų žlugimą, jau anksčiau beveik viskas paminėta). Siekdami įkurti tokią demokratiją ir liaudį padaryti stiprią, vadovai paprastai pasitelkia kaip galima daugiau šalininkų ir suteikia pilietybę ne tik teisėtiems, bet ir neteisėtiems vaikams, ir tiems, kurių tik vienas iš tėvų — tėvas arba motina — yra pilietis, nes visi jie tinka šiai demokratijos rūšiai. 10. Taigi demagogai paprastai sutvarko šitaip. Vis dėlto [minėtų asmenų] reikia priimti į piliečius tik tiek, kad dauguma neviršytų skaičiumi diduomenės ir viduriniojo sluoksnio, ir šios ribos neperžengti, nes jeigu jų per daug, jie santvarkoje sukelia netvarką ir skatina vis didesnį diduomenės nepalankumą de-

mokratijai — tai atsitiko ir tapo sukilimo priežastimi Kirenėje[10]; mat negausūs niekingieji lieka nepastebimi, o tapę gausūs jie labiau krenta į akis. 11. Be to, tokiai demokratijai yra naudingos ir tos nuostatos, kurias Atėnuose taikė Kleistenis[11], norėdamas išplėsti demokratiją, ir demokratijos įkūrėjai Kirenėje[12]: reikia sukurti daugiau ir naujų filių bei fratrijų, privačius aukojimus sujungti į nedaugelį bendrų, ir viską reikia tvarkyti taip, kad visi kuo labiau susimaišytų vieni su kitais, o ankstesnės bendrijos iširtų. 12. Kita vertus, ir tironijų nuostatos visos atrodo esančios demokratinės — turiu galvoje, pavyzdžiui, vergų laisvumą (kuris tam tikru mastu tikrai gali būti naudingas), taip pat moterų ir vaikų, ir valią kiekvienam gyventi kaip kas nori. Tokia santvarka turės daug šalininkų, nes daugumai maloniau gyventi palaidai negu nuosaikiai.

III. 1. Tačiau įstatymų leidėjui ir tiems, kurie norėtų sukurti tokios rūšies santvarką, ją įsteigti nėra svarbiausia ir vienintelė užduotis, daug svarbiau ją išsaugoti; juk vieną ar dvi, ar tris dienas nesunkiai gali išsilaikyti bet koks valdymas. Todėl remiantis tuo, kas aptarta anksčiau — kas santvarkas išsaugo ir kas sužlugdo, — reikia mėginti sukurti saugumą vengiant to, kas jas žlugdo, ir įvedant tokius įstatymus, tiek nerašytus[13], tiek rašytus, kurie geriausiai įdiegtų tai, kas santvarkas išsaugo, ir ne tai manyti esant demokratiška ar oligarchiška, 1320a
kas įgalina valdyti valstybę kuo demokratiškiau ar oligarchiškiau, bet tai, kas įgalina taip valdyti kuo ilgesnį laiką. 2. Tačiau dabartiniai demagogai, siekdami liaudies palankumo, dažnai per teismus nusavina turtą. Todėl tie,

kuriems rūpi išsaugoti santvarką, privalo priešintis tam išleisdami įstatymus, nustatančius, kad jokia nuteistųjų nuosavybė negali būti nusavinta ir atiduota į bendrą iždą, bet tik į šventąjį; juk piktadariai bus ne mažiau atsargūs (nes baudžiami bus taip pat), o minia rečiau balsuos už kaltinamųjų nuteisimą, nes nesitikės iš to nieko laimėti. Be to, reikia padaryti taip, kad viešieji teismai vyktų kuo rečiau, didelėmis bausmėmis atbaidyti tuos, kurie nepagrįstai pateikia kaltinimus: juk jie linkę patraukti į teismą ne liaudies atstovus, bet didikus, tuo tarpu reikia, kad visi piliečiai būtų kuo palankiausi šiai santvarkai, o jei ne, tai bent jau valdančiųjų nelaikytų priešais. 3. Kadangi kraštutinėse demokratijose yra labai daug gyventojų ir jiems sunku be užmokesčio dalyvauti tautos susirinkimuose, tai tokia [padėtis], kai nėra pajamų šaltinių, nepalanki diduomenei (nes pajamų tegalima gauti iš mokesčių, turto nusavinimo ir paperkamų teismų, o tai jau sugriovė daugelį demokratijų); taigi ten, kur nėra pajamų šaltinių, reikia retai rengti tautos susirinkimus, o teismai turi susidėti iš daugelio [teisėjų] bei posėdžiauti nedaug dienų (nes tokiu atveju turtingieji nebijo išlaidų, net jei pasiturintys negauna teisėjo užmokesčio, o gauna tik neturtingieji, ir bylos sprendžiamos daug geriau, nes pasiturintys [piliečiai] nenori daugeliui dienų atsitraukti nuo asmeninių reikalų, o trumpam laikui mielai sutinka). 4. Ten, kur yra pajamų, reikia daryti ne taip, kaip dabar daro demagogai (jie išdalija perteklių, taigi liaudis paima ir vėl reikalauja to paties; tokia pagalba neturtingiesiems yra tarsi kiauras puodas[14]); tikras demokratas turi ieškoti būdų, kad dauguma pernelyg

neskurstų, nes būtent tai yra priežastis, lemianti demokratijos ydingumą. Taigi reikia surasti tokį būdą, kuris laiduotų ilgalaikį klestėjimą. O kadangi tai naudinga ir turtingiesiems, reikia sukaupti pajamų likutį ir išdalyti neturtingiesiems: geriausia, jei būtų galima sukaupti tiek, kad užtektų įsigyti žemės sklypeliui, o jei tai neįmano- 1320b
ma, kad būtų galima imtis prekybos ir ūkininkavimo, ir jei tai neįmanoma visiems, pakaitomis išdalyti pinigus pagal files arba kokį kitą suskirstymą; kartu turtingieji turi mokėti mokesčius, iš kurių būtų skiriamos algos už dalyvavimą būtinuose susirinkimuose, o patys būti atleisti nuo nereikalingų pareigų. 5. Tvarkydamiesi maždaug šitaip, kartaginiečiai pelnė liaudies draugiškumą; mat jie, nuolat kai ką iš liaudies išsiųsdami į kolonijas, padaro juos turtingus, o išprusę ir apdairūs didikai, tarpusavyje pasiskirstę neturtinguosius, duoda jiems pinigų pradžiai ir taip paskatina dirbti. Naudinga pakartoti ir tai, ką daro tarantiečiai: jie pelnė daugumos palankumą, įvedę bendrą žemės nuosavybę, kad ja galėtų naudotis neturtingieji; be to, jie visus pareigūnus suskirstė į dvi grupes — į renkamus ir parenkamus burtais: burtais parenkami — tam, kad galėtų dalyvauti liaudis, o renkami — kad valstybė būtų geriau tvarkoma. (Tai galima pasiekti ir tas pačias pareigas paskirstant ir skiriamiems burtais, ir renkamiems pareigūnams.)

Taigi pasakyta, kaip reikia kurti demokratijas.

IV 1. Iš šių samprotavimų beveik aišku ir tai, kaip reikia kurti oligarchijas. Jas mat reikia kurti priešingai, kiekvieną oligarchijos rūšį laikant atitinkamos demokratijos priešingybe, pradedant nuo geriausiai sumaišytos ir

pirmosios oligarchijos — ji yra labai artima vadinamajai politėjai; joje reikia nustatyti skirtingą turto cenzą, vieną mažesnį, o kitą — didesnį; mažesnį — tiems, kurie eis būtinas pareigas, o didesnį — tiems, kurie eis svarbesnes. Turinčiam cenzo nustatytą turtą turi būti leidžiama dalyvauti valdyme, taip pagal turto cenzą bus įtraukta tokia liaudies dalis, su kuria kartu [valdantieji] bus stipresni už [valdyme] nedalyvaujančiuosius; be to, jie visuomet turi priimti į savo tarpą to liaudies sluoksnio atstovus, kuris mūsų buvo apibrėžtas kaip geresnis. 2. Panašiai reikia kurti ir kitą oligarchijos rūšį, truputį sugriežtinus turto cenzą. Tačiau tai oligarchijai, kuri atitinka kraštutinę demokratiją ir yra labiausiai dinastinė bei tironiškiausia iš oligarchijų, reikia tiek kartų didesnės apsaugos, kiek ji yra blogesnė, nes kaip sveiki kūnai ir laivai, gerai parengti plaukiojimui, gali pakelti daugiau negandų ir nežūti dėl jų, o ligoti kūnai ir sukiužę laivai su prastais jūreiviais negali atlaikyti net ir nedidelių negandų, taip ir blogiausios santvarkos reikalauja didžiau-
1321a sios apsaugos. 3. Taigi demokratijas, apskritai kalbant, išgelbsti didelis gyventojų skaičius, o tai yra priešingybė to teisingumo, kuris grindžiamas verte; tačiau akivaizdu, kad oligarchiją, priešingai, tegali išgelbėti gera tvarka.

Kadangi iš esmės yra keturios liaudies dalys — žemdirbiai, amatininkai, prekiautojai ir samdiniai — ir keturios dalys, naudingos kare, — raitininkai, sunkiai ginkluoti pėstininkai, lengvai ginkluoti pėstininkai ir jūreiviai, tai ten, kur šalis tinkama jodinėti raitininkams, pati gamta sudaro geras sąlygas įkurti stiprią oligarchiją (nes gyventojų saugumas priklauso būtent nuo šios rū-

šies galios, o arklius gali auginti tik turintys didelę nuosavybę); ten, kur sąlygos tinkamos sunkiai ginkluotų pėstininkų kariuomenei, galima įkurti kitą oligarchijos rūšį (nes sunkiai ginkluoti pėstininkai susideda daugiausia iš pasiturinčiųjų, o ne iš neturtingųjų), o lengvai ginkluotos pajėgos ir laivynas yra visiškai demokratiniai. 4. Taigi ten, kur šiuo metu yra labai gausios tokios pajėgos, kilus susidūrimams [oligarchijos šalininkai] dažnai pralaimi kovą; čia galėtų padėti kare patyrę karvedžiai, kurie prie raitininkų ir sunkiai ginkluotų pėstininkų pajėgų prijungia ir lengvai ginkluotus pėstininkus. Susidūrimuose liaudis įveikia turtinguosius dėl to, kad, būdama lengvai ginkluota, nesunkiai nugali raitininkus ir sunkiai ginkluotus pėstininkus. 5. Taigi sukurti tokias pajėgas vien iš jų reiškia sukurti jas prieš save pačius. O reikėtų [jaunimą] suskirstyti pagal amžių į vyresniuosius ir jaunesniuosius ir nuo pat jaunumės mokyti savo sūnus nesudėtingų lengvai ginkluotų pėstininkų pratimų, o kai kuriuos iš jų, atrinktus nuo pat vaikystės, rengti šių dalykų žinovais. Suteikti daugumai teisę dalyvauti valdžioje reikėtų arba anksčiau minėtuoju būdu — įsigijusiems cenzo nustatytą turtą arba, kaip Tebuose, tam tikrą laiką susilaikiusiems nuo prastų darbų, arba, kaip Masalijoje, atrinkus, kas to vertas, tiek iš valdančiojo sluoksnio, tiek iš kitų sluoksnių. 6. Be to, svarbiausioms valdžios pareigoms, kurias turi eiti dalyvaujantys valdyme, reikia priskirti ir viešąsias prievoles, kad liaudis pati nenorėtų jų eiti ir užjaustų valdančiuosius, mokančius didelį mokestį už valdžią. Pradedantiems eiti pareigas dera atlikti didingus aukojimus ir pastatyti ką nors bendram

labui, kad liaudis, dalyvaudama šventės renginiuose ir matydama miestą papuoštą dovanomis dievams ir pastatais, džiaugtųsi matydama santvarką gyvuojant, o ir didikams tai bus paminklai, primenantys jų išlaidas. Tačiau dabar oligarchijose taip nedaroma, o daroma kaip tik priešingai — oligarchai pasipelnyti siekia ne mažiau nei garbės; dėl to apie tokias oligarchijas puikiausiai ga-
1321b lima sakyti, kad jos yra „mažos demokratijos"

Taigi, kaip reikia kurti demokratijas bei oligarchijas, tebūnie apibrėžta šitaip.

V. 1. Po to, kas pasakyta, reikia teisingai nustatyti viską, kas susiję su valdžios pareigomis — kiek ir kokių jų reikia, ir kokiems [reikalams tvarkyti], kaip jau minėta ir anksčiau. Juk be būtinųjų pareigų valstybė negali egzistuoti, o be tų, kurios skirtos palaikyti tvarkai ir darnai, neįmanoma gerai tvarkytis. Be to, mažose valstybėse valdžios pareigų turi būti mažiau, o didelėse — daugiau, kaip jau esame minėję anksčiau; taigi būtina žinoti, kurias iš jų tinka sujungti, o kurias — atskirti. 2. Pirmasis iš būtinų rūpesčių — turgus; jame turi būti kokia nors valdžia, prižiūrinti tiek sandorius, tiek gerą tvarką; juk beveik visose valstybėse būtina kai ką parduoti ir kai ką pirkti, siekiant patenkinti vienas kito būtinus poreikius, ir tai yra tiesiausias kelias į sau pakankamumą, dėl kurio, kaip matyti, [žmonės] ir susijungė į vieną valstybę. 3. Kitas rūpestis, susijęs su pirmuoju ir labai jam artimas, — rūpintis bendrąja ir privačia [nuosavybe] mieste, kad būtų palaikoma tvarka, saugomi bei remontuojami griūvantys pastatai ir gatvės, prižiūrimos [sklypų] ribos, idant dėl jų nekiltų ginčų, ir visa kita, kas

artima šiam rūpesčiui. Dauguma [valstybių] tokias pareigas vadina miesto priežiūra, tačiau jos susideda iš daugiau sričių, kurioms daugiau gyventojų turinčiose valstybėse skiriami atskiri pareigūnai, pavyzdžiui, sienų statytojai, šaltinių prižiūrėtojai ir uostų sargybiniai. 4. Yra ir kitos pareigos, taip pat būtinos ir labai artimos minėtosioms; šie pareigūnai rūpinasi tais pačiais reikalais, tačiau visoje teritorijoje ir už miesto ribų; tokius pareigūnus kai kur vadina laukų prižiūrėtojais, o kai kur — miškų. Taigi šiais dalykais rūpinasi trys pareigūnai, o dar kitiems patikimos bendruomenės pajamos; šie [pareigūnai] jas saugo ir skirsto atskiroms valdymo sritims; juos vadina priėmėjais ir iždininkais. Yra atskiras pareigūnas, kuris turi įregistruoti privačius sandorius ir teismų sprendimus. Šiems pareigūnams taip pat pateikiami kaltinamieji aktai ir sprendimai pradėti teismo procesą. Kai kur ir šios pareigos yra suskirstytos į keletą, tačiau yra ir tokių [valstybių], kur visus šiuos reikalus tvarko vienas pareigūnas, vadinamas šventuoju atminties saugotoju, prižiūrėtoju, atminties saugotoju ir kitais labai panašiais vardais. 5. Toliau eina su šiomis susijusios ir turbūt reikalingiausios bei sunkiausios pareigos — tos, kurioms pridera imtis veiksmų prieš nuteistuosius bei
įtrauktuosius į [skolininkų] sąrašus ir saugoti kalinius. 1322a
Tai sunkios [pareigos], nes labai nepopuliarios, taigi, jeigu iš jų negalima gerai pasipelnyti, [piliečiai] nenori jų imtis, o jeigu jau imasi, nenori veikti pagal įstatymus; tačiau jos būtinos, nes nėra jokio tikslo ieškoti teisybės teismuose, jeigu [jų sprendimai] nevykdomi; tad kaip [piliečių] tarpusavio bendravimas neįmanomas, jei nevyks-

ta teismai, jis taip pat neįmanomas ir tada, kai nevykdomi nuosprendžiai. 6. Todėl geriau, kad šias pareigas eitų ne vienas, bet vieni pareigūnai būtų paskirti iš vienų, o kiti — iš kitų teismų, taip pat reikėtų mėginti paskirstyti ir tai, kas susiję su įtraukimu į [skolininkų] sąrašus, be to, kai ką turėtų vykdyti kiti pareigūnai, ir geriau išrinkti nauji, o ne tie, kurie paskelbė nuosprendį, bet jau baigia savo kadenciją; jei tai daro tie, kurie eina šias pareigas, tai skelbti nuosprendį ir jį vykdyti turi skirtingi pareigūnai, pavyzdžiui, miesto prižiūrėtojai turėtų vykdyti turgaus prižiūrėtojų nuosprendžius, o jų pačių — vėl kiti. Juk kuo mažiau neapykantos bus jaučiama vykdytojams, tuo geriau bus vykdomi nuosprendžiai; taigi, jeigu tie patys ir skelbs nuosprendžius, ir juos vykdys, jie užsitrauks dvigubą neapykantą, o jeigu tie patys vykdys visus nuosprendžius, tai jie taps visų priešais. 7. Daug kur ir [kalinius] saugo ne tie patys pareigūnai, kurie vykdo [nuosprendžius], pavyzdžiui, Atėnuose vadinamieji Vienuolika[15]. Taigi geriau ir juos atskirti ir ieškoti protingos išeities. Šios pareigos ne mažiau būtinos už anksčiau minėtąsias, o yra taip, kad kilnieji labai vengia šios valdžios, o patikėti ją niekingiems žmonėms nesaugu — juk juos pačius reikia saugoti, užuot patikėjus jiems saugoti kitus. Todėl tais reikalais turi rūpintis ne vienas pareigūnas ir ne tas pats visą laiką, tačiau reikia patikėti tai jaunuoliams ten, kur yra kokios nors efebų[16] arba sargybinių pajėgos, ir [kitiems] pareigūnams, kurie tas pareigas eitų paeiliui.

8. Taigi šioms pareigoms reikia skirti pirmąją vietą pagal būtinumą, o po jų eina tos, kurios ne mažiau bū-

tinos, tačiau laikomos aukštesnėmis, mat reikalauja didelės patirties ir patikimumo; tokios pareigos būtų tos, kurios susijusios su miesto apsauga, ir tos, kurios įsteigiamos karo reikalui. Tiek taikos, tiek karo metu vienodai reikia, kad būtų kas rūpinasi vartų ir sienų saugojimu, taip pat piliečių [karinio pasirengimo] tikrinimu ir būrių formavimu. 9. Kai kur visiems šiems reikalams yra daugiau pareigūnų, o kai kur — mažiau, pavyzdžiui, mažose valstybėse visais šiais reikalais rūpinasi tas pats pareigūnas. Tokie pareigūnai vadinami strategais ir karvedžiais. Be to, jeigu yra raitininkų arba lengvai ginkluo- 1322b
tų pėstininkų, arba šaulių, arba laivynas, kai kada įsteigiamos pareigos ir kiekvienai iš šių [kariuomenės rūšių], ir jos vadinamos laivyno vadovybe, raitininkų vadovybe ir būrio vadovybe, o joms priklausančių padalinių — trierarchijomis, lochagijomis, filarchijomis ir taip toliau, kiek tik yra jų padalinių. Tačiau visos šios pareigos sudaro tam tikrą vieną rūšį, ir jų paskirtis — rūpintis kariniais reikalais.

10. Taigi tokia yra šių pareigų padėtis; kadangi kai kurie pareigūnai, nors ir ne visi, turi savo rankose daug bendruomenės lėšų, privalo būti atskiras pareigūnas, kuriam būtų pateikiamos ataskaitos ir kuris jas tikrintų, o pats nesiimtų jokios kitos veiklos; šiuos pareigūnus vieni vadina ataskaitų tikrintojais, kiti — sąskaitininkais, dar kiti — tikrintojais, o dar kiti — patarėjais. Be šių visų pareigų, yra aukščiausioji valdžia visų reikalų atžvilgiu; ji dažnai priima galutinį [sprendimą] ir duoda pradžią [visiems valstybės veiksmams] arba vadovauja daugumai ten, kur liaudis turi viršenybę, nes turi būti

kas nors, kas sušauktų tuos, kurie viešpatauja valstybėje. Kai kur jie vadinami patarėjais, nes iš anksto apsvarsto sprendimus, o ten, kur yra demokratija, tai dažniau vadinama taryba. Taigi maždaug tiek ir tokių yra politinės valdžios pareigų.

11. Kita pareigų rūšis yra susijusi su dievų garbinimu; tai žyniai ir šventyklų prižiūrėtojai, kurie rūpinasi išsaugoti esamus ir remontuoti griūvančius pastatus, ir visais kitais dievų garbinimo reikalais, kiek tik jų yra. Kai kur šias pareigas atlieka vienas pareigūnas (taip yra mažose valstybėse), o kai kur jų yra daug, ir jie nepriklauso žynių luomui, pavyzdžiui, aukotojai, šventyklų sargai ir šventųjų išteklių iždininkai. Po jų eina pareigūnai, turintys rengti visus viešuosius aukojimus, kurie įstatymų nėra patikėti žyniams; jiems suteikta garbė aukoti ant viešojo [valstybės] aukuro; kai kas juos vadina archontais, kai kas — karaliais, o kai kas — pritanais. 12. Taigi būtinosios pareigos, kalbant apskritai, apima rūpinimąsi dievų garbinimo, karo reikalais, pajamomis bei išlaidomis, turgaus, miesto, uostų ir žemės reikalais, taip pat teismais ir sandorių registravimu, bausmėmis, [kalinių] saugojimu, sąskaitomis ir jų tikrinimu, pareigūnų ataskaitomis ir pagaliau pareigas, priklausančias sprendžiantiems bendruosius reikalus. 13. O tose valstybėse, kuriose [piliečiai] turi daugiau laisvo laiko ir kurios labiau klesti, be to, rūpinasi gera tvarka, yra tokios pareigos kaip moterų priežiūra, įstatymų sargyba, vaikų priežiūra, kūno pratybų priežiūra, be to, dar pareigos, susijusios su gimnastikos varžybomis, Dioniso garbei rengiamomis varžybomis[17] ir kitais panašiais renginiais, kokių

1323a

tik pasitaiko. Kai kurios iš šių pareigų yra akivaizdžiai nedemokratinės, pavyzdžiui, moterų priežiūra ir vaikų priežiūra, nes neturtingieji, neturėdami vergų, priversti išnaudoti moteris ir vaikus kaip tarnus. Yra trejos pareigos, kurias einantys kai kuriose [valstybėse] prižiūri aukščiausiųjų pareigūnų rinkimus, — įstatymų sergėtojai, patarėjai ir taryba; įstatymų sergėtojai yra aristokratinis pradas, patarėjai — oligarchinis, o taryba — demokratinis. Taigi valdžios pareigas apibendrintai jau aptarėme beveik visas.

SEPTINTA KNYGA

I. 1. Tas, kuris ketina tinkamai ištirti geriausiąją santvarką, pirmiausia turi nuspręsti, kokį gyvenimo būdą labiausiai verta pasirinkti, nes jei neaišku tai, neišvengiamai neaišku ir tai, kas yra geriausioji santvarka, – juk paprastai geriausiai gyvena tie, kurie yra geriausiai sutvarkę valstybės valdymą esamomis sąlygomis, jei tik neatsitinka nieko netikėto. Dėl to pirmiausia reikia susitarti, koks gyvenimas, taip sakant, visiems būtų labiausiai vertas pasirinkti, o po to – ar visai bendrijai kartu ir kiekvienam atskirai jis yra tas pats, ar ne. 2. Sutikdami, kad ir populiariuose samprotavimuose[1] daug kas apie geriausią gyvenimo būdą pasakyta pakankamai teisingai, pasinaudokime jais ir dabar. Iš tiesų bent jau vieno suskirstymo niekas neužginčys – kad yra trys gėrybių rūšys: išorinės, kūno ir sielos, ir laimingieji turi turėti jas visas. Niekas juk nepavadins laimingu to, kas neturi nė trupučio narsumo, nuosaikumo, teisingumo, išminties, bijo praskrendančių musių, nesusilaiko nuo jokio kraštutinumo, jei tik nori pavalgyti ar išgerti, dėl ketvirčio obolo nužudo savo ge-

riausius draugus ir panašiai, ir supratimo atžvilgiu yra toks pat neprotingas ir klystantis, kaip mažas vaikas ar beprotis. 3. Tačiau nors visi sutiktų su tuo, kas čia pasakyta, vis dėlto nesutariama dėl [gėrybių] kiekio ir vertingumo. Juk manoma, kad dorybės kiek turi, tiek ir pakanka, tačiau turto, pinigų, galios, garbės ir visų kitų panašių dalykų trokštama pertekliaus be jokių ribų. Tačiau mes jiems pasakysime, kad nesunku tuo įsitikinti ir iš faktų matant, kad ne išorinės gėrybės padeda įgyti ir išsaugoti dorybes, bet pas- *1323b*
tarosios pirmąsias, ir kad laimingai gyvena – nesvarbu, ar laimę žmonėms teikia pasitenkinimas, ar dorybė, ar abu šie dalykai – veikiau tie, kurie gausiai pasipuošę gerais papročiais ir protu, tačiau saikingai turi išorinių gėrybių, o ne tie, kurie pastarųjų turi daugiau negu reikia, tačiau stokoja pirmųjų. 4. Tai labai akivaizdu ir tiriantiems samprotavimo būdu. Juk išorinės gėrybės, kaip tam tikra priemonė, turi ribą (mat viskas yra naudinga tam tikram [tikslui]), ir jų perteklius neišvengiamai kenkia arba bent neduoda jokios naudos jų savininkams; tačiau bet kuri iš sielos gėrybių yra tuo naudingesnė, kuo didesnis yra jos perteklius, jeigu ir pastarosioms derėtų priskirti ne vien kilnumą, bet ir naudingumą. Apskritai, aišku, mes sutiksime, kad geriausia kiekvieno dalyko būklė pranašumo atžvilgiu nutolusi nuo kito [dalyko geriausios būklės] proporcingai atstumui, kuriuo nutolę vienas nuo kito patys tie dalykai, apie kurių būkles kalbame. Taigi, jei tik siela tiek apskritai, tiek mums patiems yra labiau gerbtina ir už nuo-

savybę, ir už kūną, tai neišvengiamai ir šių dalykų geriausių būklių santykis bus tas pats. Be to, būtent sielos labui šie dalykai iš prigimties yra verti pasirinkti, ir visi išmintingi žmonės turi pasirinkti juos [sielos labui], o ne sielą jų labui. 5. Taigi sakykime, kad kiekvienam tenka tiek pat laimės, kiek dorybės bei supratingumo ir šias savybes atitinkančio elgesio, pasitelkdami kaip liudytoją dievą, kuris yra laimingas ir kupinas palaimos, tačiau ne dėl kokios nors išorinės gėrybės, o dėl savęs paties ir dėl to, koks jis yra iš prigimties. Dėl to sėkmė ir laimė neišvengiamai yra skirtingi dalykai, nes tų gėrybių, kurios yra išorinės sielos atžvilgiu, priežastis yra savaimingumas ir atsitiktinumas, tačiau niekas nėra teisingas ar nuosaikus atsitiktinai ar dėl atsitiktinumo. Su pastaruoju susijęs ir tų pačių įrodymų reikalauja [teiginys], kad geriausioji valstybė yra laiminga ir gerai gyvuoja. Tačiau neįmanoma gerai gyvuoti nedarant gerų darbų, o joks geras darbas, nei žmogaus, nei valstybės, neįmanomas be dorybės ir supratingumo; be to, valstybės narsumas, teisingumas ir supratingumas turi tą pačią galią ir pavidalą, kaip ir kiekvieno žmogaus, kuris dėl jų yra vadinamas teisingu, supratingu ir nuosaikiu.

6. Tai, kas čia pasakyta, tebūnie mūsų samprotavimo įžanga, nes neįmanoma nei susilaikyti šių dalykų nepalietus, nei pateikti visus su jais susijusius samprotavimus – tai kitų studijų užduotis. Kol kas pagrindas tebūnie tai, kad geriausias gy-
1324a venimo būdas tiek kiekvienam atskirai, tiek visai

valstybei yra tas, kuris susijęs su dorybe, o jai suteikta tiek [galios], kad būtų galima dalyvauti dorybę atitinkančiuose darbuose. Su tais, kurie abejoja, šiame samprotavime nesileisime į kalbas, tačiau išsiaiškinsime vėliau, jeigu pasirodys, kad kas nors liko neįtikintas to, kas pasakyta.

II. 1. Belieka tik nutarti, ar reikia teigti, kad kiekvieno atskiro žmogaus ir valstybės laimė yra ta pati, ar kad ne ta pati. Tačiau aišku ir tai; juk visi sutiks, kad ji yra ta pati, nes tie, kurie mano, kad atskiro žmogaus gerą gyvenimą nulemia turtas, ir visą valstybę sutiks esant laimingą, jeigu ji turtinga; tie, kurie labiausiai gerbia tironišką gyvenimo būdą, pasakys, kad ir valstybė laimingiausia yra ta, kuri valdo daugiausiai žmonių; o jei kas nors atskirą žmogų laiko laimingu dėl dorybės, tai ir valstybę laimingesne pavadins tą, kuri dorybingesnė. 2. Tačiau čia jau reikia išsiaiškinti du dalykus; pirmasis – kuris gyvenimo būdas labiau vertas pasirinkti: ar būti piliečių bendrijos nariu ir dalyvauti valstybės reikaluose, ar geriau gyventi kaip svetimšaliui ir atsiskyrus nuo piliečių bendrijos; antrasis – kokia santvarka ir koks valstybės pobūdis laikytini geriausiais, nesvarbu, ar visi pasirinktų dalyvavimą valstybės reikaluose, ar tik dauguma, o kai kurie – ne. Kadangi šis [klausimas] yra politinių apmąstymų ir teorijos užduotis, o ne tas, ką pasirinktų atskiras žmogus, ir kadangi mes dabar nusprendėme apsiriboti šiuo tyrimu, tai pirmasis [klausimas] mums yra šalutinis, o šio tyrimo užduotis – pastarasis.

3. Taigi akivaizdu, jog geriausioje santvarkoje privalo būti tokia tvarka, kad kiekvienas galėtų geriausiai elgtis ir laimingai gyventi; vis dėlto ir kai kas iš pritariančiųjų tam, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, abejoja, ar reikia pasirinkti pilietinį bei veiklų gyvenimo būdą, ar verčiau atsiriboti nuo visko, kas išoriška, ir gyventi mąstytojo gyvenimą, kurį vienintelį kai kas sako esant filosofinį. Juk matome, kad vieną iš šių dviejų gyvenimo būdų renkasi tie žmonės – tiek anksčiau gyvenę, tiek dabar gyvenantys, – kurie labiausiai trokšta pelnyti garbę savo dorybe; sakydamas „du“, turiu galvoje pilietinį ir filosofinį. 4. Ir anaiptol nėra nesvarbu, kur slypi tiesa, nes tas, kuris išmintingai mąsto, būtinai stengiasi viską sutvarkyti geresnio tikslo labui, tiek atskirų žmonių, tiek visos santvarkos požiūriu. Kai kas mano, kad valdžia savo artimiesiems, jeigu ji despotiška, yra susijusi su didžiausia neteisybe, o jeigu ji pilietiška, ji nėra neteisinga, bet vis dėlto suvaržo asmeninę gerovę; kiti yra visiškai priešingos nuomonės – kad vienintelis vyrui tinkamas gyvenimo būdas yra veiklus ir pilietinis[2], nes nė viena do-
1324b rybė privačių asmenų darbais negali pasireikšti geriau negu darbais tų, kurie rūpinasi bendrais reikalais ir dalyvauja politikoje. 5. Taigi kai kas laikosi tokio požiūrio; dar kiti teigia, kad tik despotiška ir tironiška santvarkos forma teikia laimę, be to, kai kur santvarkos ir įstatymų tikslas yra despotiškai valdyti kaimynus. Todėl nors dauguma įstatymų daugumoje [valstybių] veikia, jei taip galima pasakyti, padrikai, vis dėlto jei tik kur nors įstatymai

krypsta kokia nors viena linkme, visų jų tikslas yra viešpatauti, kaip Lakedaimone ir Kretoje, kur beveik visas auklėjimas ir daugelis įstatymų pajungti karui. Ir visų genčių, kurios įstengia įgyti pranašumą, tokia galia yra gerbiama, pavyzdžiui, skitų, persų, trakų ir keltų. 6. Kai kur esama netgi tam tikrų įstatymų, skatinančių šią dorybę, antai sakoma, kad Kartaginoje [kariai] gauna kaip papuošalus apyrankes už kiekvieną karo žygį, kuriame dalyvauja. Kadaise ir Makedonijoje buvo įstatymas, kad vyras, kuris nėra nužudęs jokio priešo, turi susijuosti pančiu vietoj diržo, o skitui, nenužudžiusiam nė vieno priešo, per tam tikrą šventę nebuvo leidžiama gerti iš ratu leidžiamos taurės. O iberai, karinga gentis, aplink kapą prismaigsto tiek kuolelių, kiek [mirusysis] nužudė priešų, ir kitose [gentyse] yra daug kitų panašių dalykų; kai kurie iš jų įtvirtinti įstatymų, o kai kurie – papročių.

7. Norintiems ištirti [šį klausimą] gali pasirodyti itin keista, kad politiko užduotis – sugebėti rasti būdų valdyti, ir despotiškai valdyti, kaimynus, nesvarbu, ar jie to nori, ar nenori. Kaipgi tai gali būti politiko arba įstatymų leidėjo darbas, jeigu tai net nėra teisėta? Toks valdymas yra neteisėtas net tada, kai jis vykdomas teisingai, o ką jau sakyti, kai neteisingai, – juk viešpatauti remiantis jėga galima ir neteisingai. 8. Be to, tokių dalykų mes nematome ir kituose moksluose – juk nei gydytojo, nei vairininko darbas nėra įtikinti arba priversti [paklusti] vienu atveju ligonius, o kitu – keleivius. Vis dėlto atrodo, jog daugelis linkę manyti, kad politika yra despotizmas, ir nesigėdija su kitais elgtis

taip, kaip savo pačių atžvilgiu mano esant neteisinga ir nenaudinga, – sau patiems jie reikalauja teisingo valdymo, o kitų atžvilgiu visai nesirūpina teisingumu. 9. Būtų keista, jeigu neegzistuotų iš prigimties despotiškam valdymui tinkami ir netinkami žmonės, taigi jeigu jau jie egzistuoja, tai negalima mėginti despotiškai valdyti visus, tačiau tik tuos, kurie yra tam tinkami, kaip negalima maistui arba aukojimui medžioti žmonių, bet tik tuos
1325a [padarus], kurie tinkami medžioti šiam tikslui, o medžioti yra tinkamas laukinis valgomas gyvūnas. Betgi valstybė galėtų būti laiminga ir viena pati savaime – ta, kuri yra gerai valdoma (jei tik įmanoma, kad kur nors gyvuotų visiškai izoliuota valstybė, turinti gerus įstatymus); tokios valstybės santvarka nebus pritaikyta nei karo, nei priešų pavergimo reikmėms, nes viso to nebus. 10. Taigi akivaizdu, kad visokią karo reikalams skirtą veiklą reikia laikyti kilnia, bet ne kaip viso ko aukščiausiąjį tikslą, o kaip priemonę jam pasiekti. Rimto įstatymų leidėjo užduotis yra ištirti, kokiu būdu valstybė, žmonių giminė ir bet kokia kita bendrija galėtų pasiekti gerą gyvenimą ir joms įmanomą laimę. Žinoma, kai kurie iš įvedamų įstatymų turės skirtis, ir jeigu esama kaimyninių [valstybių], įstatymų leidybos užduotis yra nuspręsti, kokių [priemonių] kokių kaimynų atžvilgiu imtis arba kaip taikyti atitinkamas priemones kiekvienai iš jų.

Tačiau šis [klausimas] – kokio tikslo turi siekti geriausioji santvarka – galbūt vėliau sulauks deramo tyrimo.

III. 1. Tiems, kurie sutinka, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, tačiau nesutaria, koks jis turi būti praktiškai, mes turime pasakyti ir vieniems, ir kitiems (nes vieni nepritaria [dalyvavimui] politinėje valdžioje manydami, kad laisvo žmogaus gyvenimo būdas yra ne toks pat, kaip valstybės vyro, ir labiausiai vertas pasirinkti, o kiti geriausiu laiko kaip tik pastarąjį, nes esą nieko neveikiančiam neįmanoma gerai gyvuoti, o kilni veikla[3] ir laimė yra tas pat), kad ir vieni, ir kiti kai ką sako teisingai, o kai ką – neteisingai. Vieni [yra teisūs sakydami], kad laisvo žmogaus gyvenimas yra geresnis už šeimininko; tai yra teisybė, nes naudotis vergu kaip vergu visai nėra garbinga – paliepimai dėl būtinų dalykų neturi nieko bendro su kilnumu. 2. Tačiau bet kokį valdymą laikyti despotija irgi, žinoma, neteisinga, nes laisvųjų ir vergų valdymas skiriasi ne mažiau, negu [skiriasi] tas, kuris iš prigimties yra laisvas, ir tas, kuris iš prigimties yra vergas. Bet šie dalykai buvo pakankamai apibrėžti pirmuosiuose samprotavimuose. Labiau girti neveiklumą negu veiklumą nėra teisinga, nes laimė yra veikla, ir teisingų bei nuosaikių žmonių veiklos padarinys yra daugelis kilnių dalykų. 3. Kai šitaip apibrėžėme tuos dalykus, kai kas gali tarti, kad didžiausias gėris yra būti visų viešpačiu, nes tada galima turėti savo valioje daugiausiai ir kilniausių darbų, taigi tas, kuris sugeba valdyti, neturi perleisti [valdžios] savo artimui, bet greičiau turi ją atimti, ir tėvas turi nepaisyti vaikų, vaikai – tėvo ar apskritai draugas draugo ir negal-

voti apie juos, kai kalbama apie valdžią, nes labiausiai verta pasirinkti tai, kas geriausia, o užsiimti gera veikla ir yra geriausia 4. Čia galbūt jie kalba teisingai, jei tik tie, kurie atiminėja ir nau-
1325b doja prievartą, turi tai, ką iš visų esamų dalykų labiausiai verta pasirinkti. Tačiau turbūt neįmanoma, kad jie tai turėtų, ir tokia prielaida yra klaidinga. Juk to, kuris nepranoksta kitų tiek, kiek vyras pranoksta žmoną arba tėvas vaikus, arba šeimininkas vergus, veikla nebegali būti kilni; taigi tas, kuris nusižengia, vėliau nebegali padaryti nieko tokio, kas atitaisytų ankstesnį nukrypimą nuo dorybės. Juk panašiems kilnumas ir teisingumas yra [valdymas] pakaitomis, nes tai ir yra lygybė ir panašumas; lygiųjų nelygybė ir panašiųjų nepanašumas yra priešingi prigimčiai, o tai, kas priešinga prigimčiai, nėra kilnu. Todėl jeigu yra koks nors kitas žmogus, pranašesnis dorybe ir sugebėjimu atlikti geriausius darbus, kilnu sekti jį ir teisinga jam paklusti, tačiau jis turi pasižymėti ne tik dorybe, bet ir sugebėjimu, kad galėtų veikti. 5. Bet jeigu tai, kas čia pasakyta, teisinga ir laime reikia laikyti kilnią veiklą, tai visai valstybei apskritai ir kiekvienam žmogui atskirai geriausias gyvenimo būdas būtų veiklus. Tačiau veiklumas nebūtinai turi būti kitų atžvilgiu, kaip kai kas mano, ir veiklūs yra ne tik tie svarstymai, kurie skirti veiklos padariniams, bet juo labiau tie samprotavimai ir apmąstymai, kurių tikslas slypi juose pačiuose ir kurių priežastis yra jie patys, nes tikslas yra kilni veikla, taigi tam tikras veiksmas. Be to, net ir kalbėdami apie išorinius veiksmus dažniausiai vei-

kiančiais vadiname tuos, kurie planuoja veiksmą savo mintyse. 6. Tačiau ir valstybės, kurios dėl savo padėties yra izoliuotos ir pasirinkusios būtent tokį gyvenimą, nebūtinai turi būti neveiklios, nes [veikla] gali vykti tarp valstybės dalių – juk valstybės dalys nemažai bendrauja. Panašiai tai įmanoma ir kiekvienam atskiram žmogui, nes kitaip vargu ar dievas ir visa visata, kuriems nebūdingi jokie išoriniai veiksmai, išskyrus tuos, kurie susiję su jais pačiais, galėtų gerai gyvuoti. Taigi aišku, kad tas pats gyvenimo būdas yra geriausias tiek kiekvienam žmogui atskirai, tiek valstybėms ir visiems žmonėms kartu.

IV. 1. Kadangi tuo, ką dabar pasakėme apie šiuos dalykus, jau padarėme įžangą, o kitas santvarkas esame aptarę anksčiau, kitus klausimus pradėsime aiškintis nuo to, kokios turi būti būsimos pageidautinos valstybės prielaidos. Geriausioji santvarka negali atsirasti, jei nėra tam tikrų sąlygų. Dėl to daugelį dalykų reikia žinoti iš anksto, kaip ir ko nors prašant dievų, ir kad nė vienas iš jų nebūtų neįgyvendinamas. Taip sakydamas turiu galvoje, pavyzdžiui, piliečių skaičių ir šalies dydį. 2. Kaip visi kiti meistrai, pavyzdžiui, audėjas ar laivų statytojas, turi turėti medžiagą,
tinkamą jų darbui (nes kuo ji bus geriau paruoš- *1326a*
ta, tuo ir jų darbo vaisius būtinai bus geresnis), taip ir politikas bei įstatymų leidėjas turi turėti atitinkamą deramos kokybės medžiagą. Pirmoji valstybės gyvavimo sąlyga yra žmonių kiekis – kiek jų turi būti ir kokios prigimties, ir panašiai

dėl žemės – kiek jos turi būti ir kokios. 3. Daugelis mano, kad klestinti valstybė turi būti didelė, bet jei tai ir teisybė, jie nežino, kokia valstybė yra didelė ir kokia – maža, nes apie valstybės dydį jie sprendžia pagal gyventojų skaičių, o reikėtų labiau atsižvelgti ne į skaičių, bet į sugebėjimus. Juk valstybė irgi turi tam tikrą užduotį, todėl didžiausia laikytina ta, kuri geriausiai sugeba ją atlikti, lygiai kaip galima pasakyti, kad Hipokratas yra didesnis už ką nors, pranokstantį jį ūgiu, tik ne kaip žmogus, bet kaip gydytojas. 4. O jei ir reikia spręsti pagal kiekį, tai darytina ne pagal bet kokią daugumą (juk valstybėse būtinai turi būti daug vergų, taip pat atkilėlių bei svetimšalių), tačiau pagal tuos, kurie valstybėje turi savo vietą ir iš kurių, kaip iš reikalingų dalių, valstybė susideda, – juk būtent pastarųjų gausumas ir yra didelės valstybės požymis. Ta [valstybė], kuri pasiunčia [į karą] daug prasčiokų, bet mažai sunkiai ginkluotų pėstininkų, negali būti didelė, nes didelė ir daug gyventojų turinti valstybė – ne tas pat. 5. Betgi iš patyrimo aišku, kad pernelyg gausiai valstybei sunku, o galbūt ir neįmanoma gerai tvarkytis. Juk tarp tų, kurios, kaip atrodo, gerai tvarkosi, nematome nė vienos, kurioje piliečių skaičius nebūtų ribojamas. Tai aiškiai matyti ir iš samprotaujant gautų įrodymų. Juk įstatymas yra tam tikra tvarka, ir gera tvarka būtinai reiškia griežtą tvarką, o pernelyg didelis skaičius negali būti pajungtas tvarkai, nes tai pagal jėgas tik dieviškai galiai, kuri ir palaiko visos visatos vienybę. 6. [Tačiau pernelyg mažas

skaičius taip pat netinka geriausiajai valstybei[4]], nes puikumui būdinga pasireikšti kiekybe ir dydžiu. Todėl puikiausia būtinai bus ta valstybė, kurioje dydis derinasi su minėtuoju apribojimu[5]. Betgi ir valstybėms yra tam tikras dydžio saikas, kaip ir visam kitam – gyvūnams, augalams, įrankiams, nes kiekvienas iš jų, būdamas arba pernelyg mažas, arba pernelyg išsiskirdamas dydžiu, nebeteks savo galios ir tam tikrais atvejais visiškai praras savo prigimtį, o tam tikrais atvejais bus netikęs, antai sprindžio dydžio laivas apskritai nebebus laivas, kaip ir dviejų stadijų, – pasiekęs tam tikrą dydį, laivas bus netikęs plaukioti vienu atveju dėl mažumo, o kitu – dėl pernelyg didelio *1326b*
dydžio. 7. Panašiai ir valstybė – susidėdama iš pernelyg mažai žmonių ji nebus sau pakankama (o valstybė yra sau pakankamas dalykas), o susidėdama iš pernelyg daug žmonių ji bus sau pakankama būtinųjų reikmių patenkinimo požiūriu, tačiau kaip gentis[6], o ne kaip valstybė, nes joje vargiai galės egzistuoti santvarka – kas bus tos beribės gausybės karvedys, kas bus šauklys, neturėdamas Stentoro[7] plaučių? Dėl to pirmoji valstybė turi susidėti iš tokio kiekio žmonių, kuris būtų pirmasis sau pakankamas kiekis gero gyvenimo pilietinėje bendrijoje požiūriu. Valstybė, pranokstanti šią dydžiu, gali egzistuoti kaip didesnė valstybė, tačiau šis didėjimas, kaip sakėme, nėra beribis, o kokia yra šio plėtimosi riba, nesunku įžvelgti iš to, kaip viskas klostosi. Valstybės veiksmai susideda iš valdančiųjų ir valdinių veiksmų; valdančiojo užduotis yra duoti nurodymus ir

spręsti; tačiau kad galėtų spręsti apie teisingumą ir skirstyti pareigas pagal nuopelnus, piliečiai privalo pažinti vieni kitus ir žinoti, kas ko vertas, nes jeigu taip nėra, neišvengiamai valdžios pareigūnų ir teismų reikalai einasi prastai; neleistina neapgalvotai elgtis nei vienu, nei kitu atveju, tačiau kai gyventojų yra pernelyg daug, akivaizdžiai kaip tik taip ir būna. 8. Be to, ir svetimšaliams bei atkilėliams nesunku užimti tam tikrą vietą valstybės santvarkoje, nes dėl gyventojų pertekliaus jiems nesunku nuslėpti [savo kilmę]. Taigi matome, kad geriausias valstybės [dydžio] apibrėžimas yra toks: didžiausias įmanomas aprėpti gyventojų gausumas, [įgalinantis] pasiekti sau pakankamą gyvenimą.

Taigi apie valstybės dydį tebūnie nuspręsta taip.

V. 1. Panašiai yra ir su teritorija. Dėl to, kokia ji turėtų būti, akivaizdu, kad kiekvienas įvertins labiausiai sau pakankamą (tokia, be abejo, yra ta, kuri išaugina visų rūšių vaisių, nes pakankamumas sau ir reiškia visko turėti ir nieko nestokoti), o pagal plotą ir dydį ji turi būti tokia, kad gyventojai galėtų gyventi turėdami laisvo nuo darbo laiko, kaip dera laisviems žmonėms, tačiau nuosaikiai. Ar šis mūsų pateiktas apibrėžimas teisingas, ar neteisingas, nuodugniau reikės ištirti vėliau[8], kai kalbėsime apskritai apie nuosavybę ir apie išteklių pakankamumą – kokiu būdu reikia juos tvarkyti ir kaip žiūrėti į jų naudojimą. Šis klausimas kelia nemažai ginčų, nes esame kreipiami į vieną arba į kitą gyvenimo būdo kraštutinumą: vieni kreipia į skurdą, kiti – į prabangą. 2. Teritorijos pobūdį nusakyti ne-

sunku (dėl kai kurių dalykų čia reikia pasikliauti tais, kurie išmano karo meną) – ji turi būti sunkiai 1327a
įžengiama priešams, tačiau patogi pasitraukti patiems; be to, kaip gyventojų kiekį sakėme turint būti aprėpiamą, taip yra ir su teritorija, nes jeigu ji nesunkiai aprėpiama, tai nesunkiai ir apginama. O jei reikia rasti vietą miestui, kuri atitiktų geriausius norus, tai ji turėtų būti patogi ir jūros, ir žemės atžvilgiu. Vienas iš principų yra jau minėtasis – miestas gynybos sumetimais turi būti vienodai pasiekiamas iš visų [šalies] vietų, o antrasis – miestas turi būti patogioje vietoje, kad į jį būtų galima atgabenti išaugintą derlių, medieną ir kitas panašias medžiagas, kokių tik šalis turi.

3. Dėl priėjimo prie jūros daug ginčijamasi, ar jis naudingas gerai tvarkomoms valstybėms, ar žalingas; mat kai kas sako, jog tai, kad valstybėje gyvena svetimšalių, išauklėtų kitų įstatymų, kenkia gerai tvarkai, kaip ir gyventojų gausa, susidaranti jūros keliu išvykstant ir atvykstant daugybei pirklių, yra priešinga tam, kas laikoma geru valstybės valdymu. 4. Taigi matome, kad, jeigu šito išvengiama, miestui bei teritorijai geriau turėti priėjimą prie jūros tiek saugumo, tiek patogaus būtinųjų prekių tiekimo sumetimais. Juk, kad lengviau pakeltų priešų antpuolius, [valstybės] turi būti patogios abejopai gynybai – ir žemėje, ir jūroje, jeigu nori išlikti; ir kad galėtų duoti atkirtį užpuolikams – jei tai neįmanoma iš abiejų pusių, vis dėlto iš kurios nors vienos tai padaryti bus lengviau tiems, kuriems prieinamos abi. Be to, [valstybei] būtina įsivežti tai, ko ji neturi pati, ir išvežti tai, ko atsiran-

da perteklius, tačiau ji turi prekiauti savo pačios, o ne kitų naudai. 5. Tie, kurie savo valstybę padaro visiems atviru turgumi, daro tai dėl pelno, tačiau tai valstybei, kuriai nereikia imtis tokio verslo, nereikėtų įsirengti ir tokio prekybos uosto. Bet kadangi ir dabar matome, kad daugelis šalių ir miestų turi prieplaukas ir uostus, esančius patogioje padėtyje miesto atžvilgiu, – jie nėra paties miesto dalis ir nėra pernelyg nuo jo nutolę, bet apjuosti sienomis ir kitais panašiais įtvirtinimais[9], – tai akivaizdu, kad jeigu iš uosto bei miesto ryšio rasis kas nors gera, tai valstybė galės tuo gėriu pasinaudoti, o jei kas nors žalinga, tai bus nesunku nuo to apsisaugoti įstatymais nustačius ir apibrėžus, kam su kuo negalima ir kam galima turėti reikalų. 6. O dėl laivyno pajėgų aišku, kad geriausia jų turėti
1327b tam tikrą kiekį (nes [valstybė] turi kelti baimę ir sugebėti apginti ne tik save, bet ir kai kuriuos kaimynus ir žemėje, ir jūroje); šių pajėgų skaičius ir dydis priklauso nuo valstybės gyvenimo būdo, nes jeigu ji siekia vadovauti ir gyventi politinį gyvenimą, tai šias pajėgas privalo turėti tokias, kad jos atitiktų veiklos mastą. 7. Tačiau valstybei nebūtina turėti gyventojų gausybę, kuri susidaro dėl jūreivių minios, – jie neturi būti valstybės dalis. Jūrų pėstininkai yra laisvi ir priklauso pėstininkams; jie vadovauja ir valdo laivo komandą. Taigi, jeigu yra daug perioikų ir žemdirbių, tai būtinai ir jūreivių bus užtektinai. Matome, kad jau dabar kai kur taip ir yra, pavyzdžiui, heraklėjiečių valstybėje[10]; juk jie surenka komandas daugeliui trierų, nors jų valstybė kuklesnio dydžio už kitas.

Taigi apie valstybės teritoriją, uostus, taip pat apie jūrą ir laivyno pajėgas tegul bus nuspręsta šitaip.

VI. 1. Kokios turi būti piliečių kiekio ribos, minėjome anksčiau, o dabar aptarkime, kokiomis prigimtinėmis savybėmis jie turi pasižymėti. Tai beveik galima suprasti pažvelgus į garsiąsias graikų valstybes ir į visą gyvenamą pasaulį, kaip jis pasidalytas genčių. Tos gentys, kurios gyvena šaltuose kraštuose ir Europoje, yra labai aršios, tačiau šiek tiek stokoja nuovokos ir sugebėjimų; dėl to jos gyvena laisviau, tačiau neturi valstybinės tvarkos ir nesugeba valdyti kaimynų. O Azijos gentys yra nuovokios ir išradingos sielos, tačiau nepasižymi aršumu ir dėl to nuolat gyvena pajungtos ir vergaudamos; o graikų giminė, gyvendama per vidurį, turi abiejų bruožų – ji yra ir arši, ir nuovoki, todėl gyvena laisva ir geriausiai politiškai tvarkosi, ir įstengtų valdyti visus, jei tik įsigalėtų politinė vienybė. 2. Ir graikų gentys pasižymi tais pačiais skirtumais: vienos turi vienpusišką prigimtį, o kitoms būdingi abu šie sugebėjimai. Taigi akivaizdu, kad tie, kuriuos įstatymų leidėjui būtų nesunku paskatinti dorybei, iš prigimties turi būti ir nuovokūs, ir aršūs. Tai, kuo, kaip kai kas sako, turi pasižymėti sargybiniai[11], – draugiškumas pažįstamiems ir žiaurumas nepažįstamiems – yra aršumas, iš kurio kyla draugiškumas, nes jis yra
kaip tik ta sielos galia, kuria mes mylime. 3. Ši- *1328a*
to ženklas yra tai, kad labiau sukylama prieš artimuosius ir draugus negu prieš nepažįstamus, jei

tik atrodo, kad esi paniekintas. Dėl to ir Archilochas, skųsdamasis draugais, taip išreiškia savo nusiteikimą:

Juk tavo pyktis kilo dėl draugų[12].

Ir visų [žmonių] valdantysis bei laisvasis pradai taip pat kyla būtent iš šios galios, nes aršumas yra valdingas ir nenusileidžiantis. Tačiau neteisinga sakyti, kad jie žiaurūs nepažįstamiems, nes su niekuo nereikia taip elgtis, ir didžiadvasiai žmonės iš prigimties nėra tokie [niekam], išskyrus piktadarius, o dar labiau, kaip jau sakyta, juos pykina artimieji, jeigu jie mano, kad šie su jais elgiasi neteisingai. 4. Ir tai visai pagrįsta, nes jie yra įsitikinę turį sulaukti iš jų geradarystės, todėl mano, kad, be patirtos skriaudos, iš jų dar atimama ir tai. Dėl to ir sakoma:

Juk žiaurūs tarp brolių kylantys karai[13]

ir

Kas pernelyg mylėjo, tas pernelyg ir
Nekenčia[14].

Taigi jau beveik ir apibrėžta, kiek ir kokios prigimties žmonių turėtų dalyvauti politiniame gyvenime, taip pat teritorija – kokio dydžio ir kokia ji turi būti; mat samprotaujant mums nereikia siekti tokio pat tikslumo, kokį teikia juslinis suvokimas.

VII. 1. Kadangi, kaip ir kitų natūraliai susidariusių dalykų atveju, visumos dalys ir tai, be ko visuma negalėtų egzistuoti, yra ne tas pat[15], aišku, kad

ir valstybės dalimis laikytina ne viskas, kas valstybėse būtinai turi būti, kaip ir bet kurios kitos bendrijos, iš kurios susidaro kas nors rūšies atžvilgiu vientisa. Turi juk būti kažkas viena ir bendra visiems bendraujantiems, ar jie turėtų po lygią, ar ne po lygią dalį; tai gali būti, pavyzdžiui, maistas arba teritorija, arba kas nors kita iš panašių dalykų[16]. 2. Bet kai vienas dalykas yra antrojo labui, o antrasis yra tai, dėl ko [egzistuoja pirmasis], tarp jų nėra nieko bendro, išskyrus tai, kad vienas veikia, o kitas gauna. Taip sakydamas turiu galvoje, pavyzdžiui, bet kurio įrankio ir meistro santykį su kuriamu kūriniu; juk tarp pastato ir statytojo nėra nieko, kas būtų abiem bendra, tačiau statytojų menas egzistuoja pastato labui. Todėl valstybėms reikia nuosavybės, tačiau nuosavybė nėra valstybės dalis. Daug gyvų būtybių yra nuosavybės dalis. Valstybė yra tam tikra panašių narių bendrija, susidariusi geriausio įmanomo gyvenimo labui. 3. Kadangi laimė yra didžiausias gėris, o ji yra dorybės pasireiškimas ir tarsi jos galutinė paskirtis, bet atsitinka taip, kad kai kam ji prieinama, o kai kam – mažai arba visai ne, tai akivaizdu, jog tai ir yra priežastis, dėl kurios atsiranda valstybės rūšys ir skirtumai, ir įvairios santvarkos, nes įvairūs žmonės, *1328b*
siekdami jos įvairiais būdais ir įvairiomis priemonėmis, susikuria sau įvairius gyvenimo būdus ir santvarkas. Taip pat reikia ištirti, kiek yra tų dalykų, be kurių valstybė negalėtų egzistuoti; juk ir tai, ką mes vadiname valstybės dalimis, yra iš tų dalykų, kurie būtinai turi būti[17]. 4. Taigi reikia išsiaiškinti, kiek yra užduočių, ir tada bus aišku. Pirmiausia bū-

tini maisto ištekliai, po to – amatai (nes gyvenime reikia daug įrankių), trečia, ginklai (bendrijos nariams būtinai reikalingi ginklai ir savo tarpe paremti valdžiai, prieš nepaklusniuosius, ir prieš tuos, kurie mėgintų pulti iš išorės), taip pat tam tikri pinigų ištekliai, kad jų pakaktų ir savo pačių, ir karo reikalams; penkta ir pirmiausia – tie, kurie rūpinasi dievų garbinimo reikalais ir kuriuos vadina žyniais, o šešta iš eilės ir visų būtiniausia – tie, kurie sprendžia, kas naudinga ir teisinga jų tarpusavio santykiuose. 5. Tai ir yra tie darbai, kurie, taip sakant, būtini kiekvienai valstybei (juk valstybė yra ne atsitiktinė dauguma, bet sau pakankama gyvenimo atžvilgiu, kaip mes teigiame, o jei atsitiks taip, kad kurio nors iš šių dalykų trūks, tai tokia bendrija negalės būti visiškai sau pakankama). Taigi būtina, kad valstybė būtų sudaryta atsižvelgiant į šias užduotis: joje turi būti ir tam tikras kiekis žemdirbių, kurie parūpintų maisto išteklių, ir amatininkų, ir karių, ir turtingųjų, ir žynių, ir sprendžiančių, kas yra būtina ir naudinga.

VIII. 1. Apibrėžus šiuos [darbus] lieka ištirti, ar visi turėtų juose visuose dalyvauti (juk įmanoma, kad visi būtų kartu ir žemdirbiai, ir amatininkai, ir posėdžiautojai, ir teisėjai), ar kiekvienam darbui reikia paskirti vis kitus iš minėtųjų, ar kai kurios iš šių [pareigų] būtinai turi būti atskiros, o kai kurios – bendros. Įvairiose santvarkose tai sprendžiama įvairiai: juk, kaip jau sakėme, įmanoma, kad visi dalyvautų visuose ir kad ne visi visuose, bet tam tikri žmonės – tam tikruose darbuose. Tai ir lemia

santvarkų skirtingumą: demokratijose visi dalyvauja visur, o oligarchijose – priešingai. 2. Kadangi šiuo metu mes tiriame geriausiąją santvarką ir ji yra ta, kuriai esant valstybė būtų laimingiausia, o jau anksčiau minėta, kad laimė neįmanoma be dorybės, tai iš viso to aišku, kad geriausiai tvarkomoje ir absoliučiai, o ne pamatinio principo požiūriu teisingus žmones valdančioje valstybėje piliečiai negali gyventi nei amatininko, nei prekiautojo gyvenimo (toks gyvenimo būdas nekilnus ir priešingas dorybei); keti- *1329a*
nantys tapti [geriausiosios valstybės piliečiais] negali būti ir žemdirbiai (nes tiek dorybės ugdymui, tiek pilietinei veiklai reikalingas laisvalaikis). 3. Be to, kadangi dar yra kariai ir patariantieji, kas naudinga, bei sprendžiantieji apie teisingumą, kurie atrodo tikrai esą valstybės dalys, ar tai turi būti skirtingi, ar tie patys asmenys? Tačiau aišku ir tai, nes iš dalies jie turi būti tie patys, o iš dalies skirtingi. Kadangi kiekvienas iš šių darbų reikalauja skirtingo amžiaus, be to, vienas reikalauja supratingumo, kitas – jėgos, juos reikia paskirti skirtingiems asmenims, o kadangi neįmanoma, kad tie, kurie įstengia priversti ir atremti prievartą, amžinai leistųsi valdomi, juos reikia skirti tiems patiems, nes kieno žinioje ginklai, nuo tų priklauso ir tai, ar santvarka išliks, ar neišliks. 4. Tad belieka abejas pareigas šioje santvarkoje paskirti tiems patiems[18], tačiau ne vienu metu; kadangi iš prigimties jėga būdinga jaunesniems, o supratingumas – vyresniems, atrodo, kad naudinga ir teisinga paskirstyti šias pareigas vieniems ir kitiems; juk tai yra paskirstymas pagal vertę. 5. Be to, ir nuosavybė turi būti sutelk-

ta jų rankose, nes piliečiams būtina turėti išteklių, o jie ir yra piliečiai. Juk amatininkai nedalyvauja valstybėje, nedalyvauja ir joks kitas sluoksnis, kuris nėra „dorybės kūrėjas“[19]. Tai akivaizdu iš pamatinio principo: norint pasiekti laimę, būtina pasižymėti dorybe, o valstybę reikia laikyti laiminga atsižvelgiant ne į kurią nors vieną jos dalį, bet į visus piliečius. Akivaizdu ir tai, kad nuosavybė turi priklausyti jiems, jeigu jau žemę turi dirbti vergai arba barbarai perioikai. 6. Paskutinis iš išvardytųjų yra žynių luomas – jo sandara irgi akivaizdi. Juk nei žemdirbio, nei amatininko negalima skirti žyniu, nes dievus dera garbinti piliečiams; kadangi piliečiai yra suskirstyti į dvi dalis, t. y. į karius ir sprendžiančiuosius, ir jiems, dėl amžiaus palikusiems tarnybą, dera garbinti dievus ir sulaukti atokvėpio, tai jiems ir reikėtų patikėti šventuosius reikalus.

Taigi jau pasakyta, be ko negali susidaryti valstybė ir kiek yra valstybės dalių: žemdirbiai, amatininkai ir visokie samdiniai valstybėms yra būtini, tačiau valstybės dalys yra kariai bei sprendžiantieji, ir kiekviena iš jų yra atskirta nuo kitų – kai kurios visam laikui, o kai kurios paeiliui.

IX. 1. Atrodo, jog filosofuojantys apie santvarką ne dabar ir ne ką tik sužinojo, kad valstybė turi būti suskirstyta į luomus ir kad karių ir žem-
1329b dirbių luomai turi būti atskirti. Ir Egipte, ir Kretoje taip yra dar ir dabar; kaip sakoma, Egipte tokius įstatymus išleidęs Sesostris[20], o Kretoje – Minojas. 2. Atrodo, kad senovinė yra ir bendrųjų pietų tvarka tiek Kretoje, kur jie atsirado Mino-

jo karaliavimo laikais, tiek Italijoje, kur jie yra daug senesni. Tenykščiai istorikai[21] teigia buvus kažkokį Italą, Oinotrijos karalių, pagal kurį ir jie patys ėmė vadintis italais vietoj oinotrų, ir Italijos vardą gavęs Europos kyšulys, esantis tarp Skileto ir Lameto įlankų, kurias skiria pusė dienos kelio. 3. Sakoma, kad tas Italas klajoklius oinotrus padaręs žemdirbiais ir, be kitų įstatymų, pirmasis įvedęs jiems bendruosius pietus; dėl to dar ir dabar kai kurie jo palikuonys rengia bendruosius pietus ir laikosi kai kurių jo išleistų įstatymų. Link Tirėnijos gyveno opikai, dabar, kaip ir anksčiau, vadinami ausonų vardu, o link Japigijos ir Jonijos įlankos, vadinamajame Sirtyje, – chonai; chonai pagal kilmę taip pat buvo oinotrai. 4. Taigi bendrųjų pietų tvarka pirmiausia kilo iš ten, o piliečių bendruomenės suskirstymas į luomus – iš Egipto; juk Sesostrio karalystė buvo daug ankstesnė už Minojo karalystę. Tad reikia manyti, kad ir kiti dalykai beveik visi slenkant amžiams dažnai būdavo iš naujo atrandami, tiksliau – be galo daug kartų, nes atrodo, jog reikalingų dalykų išmoko būtinybė, o kai jie jau yra, pagrįstai galima manyti, kad tada pamažu randasi tie, kurie susiję su grožiu ir prabanga. Galima tarti, kad ir valstybės santvarkos reikalai klostosi taip pat. 5. Kad visa tai yra sena, liudija Egipto istorija: juk egiptiečiai, kaip manoma, yra seniausia tauta, tačiau jie visada turėjo įstatymus ir politinę santvarką. Dėl to reikia tinkamai pasinaudoti tuo, kas jau atrasta, ir mėginti surasti, kaip užpildyti spragas.

Anksčiau buvo pasakyta, kad žemė turi priklausyti turintiems ginklus ir dalyvaujantiems valdyme, ir kodėl žemdirbiai turi būti atskirti nuo pastarųjų, ir kiek bei kokios žemės turi būti. 6. Dabar pirmiausia reikia pasakyti, kaip ji turi būti paskirstyta, kas ir kokie turi būti žemdirbiai,
1330a nes mes teigiame, kad žemės nuosavybė neturi būti bendra, kaip kai kas tvirtino[22], tačiau ji turi būti draugiškai bendrai naudojama, ir nė vienas iš piliečių neturi stokoti maisto. Dėl bendrųjų pietų visi sutinka, kad gerai tvarkomose valstybėse jie yra naudingi; kodėl su tuo sutinkame ir mes, pasakysime vėliau[23]. Reikia, kad juose dalyvautų visi piliečiai, tačiau neturtingiesiems nelengva iš savo išteklių duoti nustatytą dalį ir kartu rūpintis savo likusiuoju ūkiu. 7. Be to, dievų garbinimo išlaidos taip pat yra bendros visai valstybei. Taigi žemę reikia padalyti į dvi dalis, iš kurių viena būtų bendra, o kita – privačių asmenų; kiekvieną iš jų reikia dar kartą padalyti į dvi dalis – bendrosios viena dalis turi būti skirta dievų garbinimo, o kita – bendrųjų pietų išlaidoms; privačių asmenų žemės viena dalis turi būti valstybės pakraščiuose, o kita – šalia miesto, kad kiekvienas dirbtų po du sklypus ir visi dalyvautų abiejų šių vietų reikaluose, 8. nes tai yra ir lygu, ir teisinga, ir karo su kaimynais atveju labiau skatina santarvę. Juk ten, kur yra ne taip, vieni į kaimynų priešiškumą žiūri lengvabūdiškai, o kiti pernelyg tuo rūpinasi, net labiau nei leidžia savigarba. Dėl to kai kur yra įstatymas, neleidžiantis pasienio gyventojams dalyvauti taryboje, sprendžiančioje karo su kaimy-

nais reikalus, nes manoma, kad dėl savų interesų jie negali teisingai spręsti. Taigi žemę būtina šitaip padalyti dėl anksčiau minėtų priežasčių.

9. Tie, kurie dirba žemę, pirmiausia – geriausiu atveju – turėtų būti vergai, ne vienos giminės ir nekaringi (tada jie būtų tinkami darbui ir nekeltų sukilimo pavojaus); antra, jie galėtų būti barbarai perioikai, prigimtimi artimi pirmiesiems; vieni iš jų, dirbantys privačius sklypus, turi būti privati savininkų nuosavybė, o kiti, dirbantys bendrą žemę, turi būti bendri. O kaip reikia naudotis vergais ir kodėl gerai, kad visiems vergams kaip atlygis būtų pažadėta laisvė, pasakysime vėliau[24].

X. 1. Kad miestas, kiek tai įmanoma, turi būti patogioje padėtyje tiek sausumos, tiek jūros, tiek visos teritorijos atžvilgiu, jau pasakyta anksčiau. Miestui vietos reikia ieškoti atsižvelgiant į keturis dalykus. Pirmiausia ir svarbiausia – sveikata (nes miestai, esantys į rytus ir atviri rytų vėjams, yra sveikesni; antroje vietoje yra miestai, apsaugoti nuo šiaurės vėjo, nes juose švelnesnės žie- 1330b
mos); 2. kiti dalykai – tai tinkamumas politiniams ir kariniams veiksmams. Kariniams tikslams [miesto padėtis] turi būti tokia, kad patiems [gyventojams] iš jo būtų lengva pasitraukti, o priešams jis būtų sunkiai prieinamas ir sunkiai apsupamas; ypač svarbu, kad pačiame mieste būtų daug vandens telkinių ir versmių, o jei ne, tai yra sugalvota pastatyti daug ir didelių lietaus vandens talpyklų, kad vandens niekada nepritrūktų, jei dėl karo gyventojai būtų atkirsti nuo visos teritorijos.

3. Kadangi reikia rūpintis gyventojų sveikata, o ji priklauso nuo to, ar vietovė šiuo atžvilgiu yra tinkama, ir, antra, nuo to, ar vartojamas sveikas vanduo, tai ir tuo reikia labai rimtai rūpintis. Juk tai, ką daugiausiai ir dažniausiai vartoja kūnas, turi didžiausią įtaką sveikatai, o būtent tokie yra vanduo ir oras. Todėl išmintingai tvarkomose valstybėse, jeigu ne visos versmės yra vienodos [kokybės] ir jeigu jų nėra itin daug, reikia atskirti geriamo vandens šaltinius nuo tų, kurie skirti kitoms reikmėms. 4. Dėl įtvirtintų vietų, tai ne visoms santvarkoms yra naudinga tas pat; pavyzdžiui, akropolis[25] naudingas oligarchijai ir monarchijai, o demokratijai – lyguma; aristokratijai nenaudinga nei viena, nei kita, jai labiau tinka daug įtvirtintų vietų. Privačių namų išdėstymas laikomas malonesniu ir naudingesniu kitiems darbams, jei yra taisyklingas ir naujoviškas, koks sumanytas Hipodamo[26], tačiau karo atveju, priešingai, saugiau yra taip, kaip buvo senovėje, nes iš tokio miesto svetimšaliams sunkiau pasitraukti ir užpuolikams sunkiau į jį įsiveržti. 5. Todėl reikia derinti abu šiuos būdus (tai įmanoma, jei daroma taip, kaip žemdirbiai vynuogynuose pasodina vadinamuosius „tankumynus“[27]) ir nepadaryti viso miesto taisyklingo, tačiau tik tam tikras dalis ir tam tikras vietas, nes taip bus gerai ir saugumo, ir grožio požiūriu.

Dėl sienų, tai tie, kurie kartoja, kad narsumu garsėjantys miestai neturi jų turėti, mąsto pernelyg senoviškai, nors ir matydami, kas iš tiesų ištiko tokias viltis puoselėjusius [miestus][28]. 6. Ga-

lima manyti, kad nėra gražu mėginti išsigelbėti už tvirtų sienų nuo panašių ir ne itin gausesnių priešų, tačiau kai atsitinka, o taip gali atsitikti, kad užpuolikų gausumas pranoksta žmogišką ir nedaugeliui būdingą narsumą, kai reikia gelbėtis ir išvengti skriaudos bei pažeminimo, saugiausią sienų 1331a
tvirtumą reikia laikyti pačiu tinkamiausiu karo atveju, ypač kai dabar taip ištobulinti svaidomieji ginklai ir miestų apgulties įrenginiai[29]. 7. Manyti, kad nereikia miestų apjuosti sienomis, – tai tas pat, kaip ieškoti miestui lengvai prieinamos vietos ir išlyginti kalnuotas vietoves; panašiai būtų, jei kas vengtų apjuosti sienomis privačius namus, nes esą dėl to jų gyventojai pasidarytų bailūs. Betgi nereikia pamiršti ir to, kad tie, kurie apjuosė sienomis savo miestą, gali elgtis dvejopai – taip, tarsi miestas turėtų sienas, ir taip, tarsi neturėtų, o tie, kurie sienų neturi, šito negali. 8. Tad jeigu taip yra, tai sienas reikia ne tik pastatyti, bet ir rūpintis jomis, kad jos būtų tinkamos ir kaip puošmena, ir karo poreikiams – ir atsiradusiems naujiems, ir kitiems. Juk kaip užpuolikai stengiasi surasti būdą įgyti persvarą, taip ir tie, kurie ginasi, kai ką jau yra atradę, o kitką turi surasti ir sugalvoti; galų gale gerai pasirengusių niekas net ir nemėgina pulti.

Kadangi visus piliečius reikia suskirstyti į bendrųjų pietų grupes, o sienose tinkamose vietose reikia įrengti sargybos būstines ir bokštus, tai akivaizdu, kad dalį bendrųjų pietų reikėtų rengti tose sargybos būstinėse. Tai būtų galima sutvarkyti šitaip.

XI. 1. Dievų garbinimui skirti pastatai ir pastatai, skirti svarbiausiųjų pareigūnų bendriesiems pietums, turėtų būti deramoje ir visi toje pačioje vietoje, išskyrus tas šventyklas, kurias įstatymas arba Pito orakulo[30] ištarmė liepia įrengti atskirai. Tokios vietos padėtis turi atitikti jos kilnią paskirtį, ji turi būti geriau įtvirtinta, palyginti su kaimyninėmis miesto dalimis. 2. Žemiau reikėtų įrengti aikštę, tokią, kuri Tesalijoje vadinama „laisvąja", – ji turi būti švari: joje neturi vykti jokia prekyba, ir joks amatininkas ar žemdirbys, ar koks kitas panašus žmogus negali į ją įžengti, nebent kviečiamas pareigūnų. Vieta bus malonesnė, jeigu čia bus rengiamos vyresniųjų gimnastikos pratybos, – juk ir šį kilnų užsiėmimą reikia suskirstyti pagal amžių, kad ir su jaunuoliais leistų laiką kas nors iš pareigūnų, ir vyresnieji – su pareigūnais, nes buvimas pareigūnų akivaizdoje labiausiai įskiepija tikrąjį kuklumą ir
1331b baimę, būdingą laisviems žmonėms. O turgaus aikštė turėtų būti atskira ir atokiai, tokioje vietoje, kuri būtų patogi atgabenti visoms prekėms ir jūra, ir sausuma. 3. Kadangi valstybės valdantysis sluoksnis skirstomas į žynius ir pareigūnus, žynių bendrieji pietūs turėtų vykti aplink šventuosius pastatus. O tuos valdžios pareigūnus, kurie rūpinasi sutartimis, apkaltinimais, šaukimais į teismą ir panašių reikalų tvarkymu, taip pat turgaus priežiūra ir vadinamąja miesto priežiūra, reikia įkurdinti šalia aikštės kokioje nors viešoje susitikimų vietoje, o tokia vieta yra netoli būtinosios aikštės – mat aukštesnioji yra skirta laisvalaikiui praleisti, o pastaroji – būtiniesiems reikalams tvarkyti.

4. Minėtoji tvarka turi būti taikoma ir visoje šalyje: ten pareigūnams, kuriuos vieni vadina miškų prižiūrėtojais, o kiti – laukų prižiūrėtojais, turi būti įrengtos sargybos būstinės, ir bendrieji pietūs jiems turi būti rengiami jų būstinėse; ir šventyklos visoje šalyje turi būti suskirstytos: vienos – dievams, o kitos – herojams. Tačiau dabar neverta gaišti laiką šių dalykų tikslinimui ir svarstymui. Nesunku visa tai žinoti, daug sunkiau įgyvendinti, nes kalba troškimai, o įvykdo aplinkybės. Dėl to šiuo metu atsisakykime platesnių samprotavimų apie tai.

XII. 1. Dabar reikia aptarti pačią santvarką, iš kokių ir kokio pobūdžio dalykų ji turi susidėti, jei tai turi būti laiminga ir gerai tvarkoma valstybė. Yra du dalykai, iš kurių randasi gėris visiems, vienas iš jų – teisingai nustatyti veiklos tikslą ir paskirtį, o kitas – surasti veiksmus tikslui pasiekti (šie dalykai gali derintis tarpusavyje ir nesiderinti; mat kai kada tikslas būna nustatytas geras, tačiau veiksmai, kuriais jo siekiama, yra klaidingi, o kai kada pakeliui į tikslą viskas sekasi, tačiau pats užsibrėžtas tikslas būna niekingas; kai kada klystama ir dėl vieno, ir dėl kito, kaip, pavyzdžiui, gydymo mene: kai kada gydytojai negali teisingai nuspręsti, koks kūnas laikytinas sveiku, ir nesugeba rasti priemonių numatytai būklei pasiekti; tačiau menuose ir moksluose būtina gerai žinoti abu šiuos dalykus – ir tikslą, ir priemones jam pasiekti). 2. Taigi akivaizdu, kad visi siekia gero gyvenimo ir laimės, tačiau vieni turi galimybę tai *1332a*

pasiekti, o kiti dėl tam tikrų aplinkybių arba prigimties – ne (nes geram gyvenimui reikia tam tikrų išteklių, esantiems geresnėje padėtyje – mažiau, blogesnėje – daugiau); dar kiti, nors ir turėdami galimybę, siekia laimės neteisingu būdu. Kadangi mūsų užduotis yra pažinti geriausiąją santvarką ir ji yra ta, kuriai esant valstybė geriausiai tvarkoma, o geriausiai būtų tvarkoma ta valstybė, kuriai labiausiai pavyktų pasiekti laimę, tai akivaizdu, kad būtina išsiaiškinti, kas yra laimė. 3. Mes teigiame (ir esame apibrėžę tai „Etikoje“[31], jei tik tie samprotavimai čia gali būti naudingi), kad laimė yra veikla tobulai taikant dorybę, be to, ne santykiškai, bet absoliučiai. Sakydamas „santykiškai“, turiu galvoje būtinybę, o sakydamas „absoliučiai“ – kilnumą; pavyzdžiui, reikaluose, susijusiuose su teisingumu, teisėtos nuobaudos ir bausmės kyla iš dorybės, tačiau yra nulemtos būtinybės, ir kilnumas joms būdingas tik iš būtinybės (juk labiau norėtume, kad niekam – nei žmogui, nei valstybei – tokių dalykų visai neprireiktų), o veiksmai, kuriais siekiama garbės ir klestėjimo, yra kilniausi absoliučiai. Juk vienas dalykas yra tam tikro blogio sunaikinimas ir visai priešingas – pastarieji veiksmai, kurie yra tam tikrų gėrybių įgyvendinimas bei kūrimas. 4. Doras žmogus gali kilniai pasinaudoti ir skurdu, ir liga, ir kitomis nelaimėmis, tačiau palaimą teikia priešingi dalykai (juk ir tai apibrėžta „Etikos“ samprotavimuose[32], kad doras yra tas, kuriam dėl jo dorybės gera tai, kas yra absoliučiai gera, ir akivaizdu, kad ir veiksmus reikia laikyti absoliučiai dorais ir kilniais tuo pačiu pagrindu); tai ir verčia

žmones manyti, kad laimė priklausanti nuo išorinių gėrybių; tai tas pat, kaip manyti, kad nepriekaištingo ir malonaus skambinimo priežastis veikiau yra lyra, o ne [atlikėjo] menas. Taigi vieni iš minėtųjų dalykų turėtų jau egzistuoti, o kitus turėtų parūpinti įstatymų leidėjas. 5. Dėl to mes linkėtume, kad valstybės sandara turėtų tai, kas priklauso nuo likimo (nes pripažįstame jį esant [išorinių gėrybių] šeimininką), bet kad valstybė būtų dora, tai jau nebe likimo, o žinojimo ir pasirinkimo reikalas. Tačiau valstybė yra dora, jeigu valdyme dalyvaujantys piliečiai yra dori, o pas mus valdyme dalyvauja visi piliečiai. Tad reikia išsiaiškinti, kaip žmogus tampa doras. Juk net jei ir įmanoma, kad visi kartu būtų dori, o kiekvienas pilietis atskirai – ne, labiau pageidautinas būtų pastarasis atvejis – juk iš „kiekvienas atskirai" išplaukia ir „visi". 6. Betgi gerais ir dorais tampama dėl trijų dalykų. Tie trys dalykai – tai prigimtis, įpročiai ir mąstymas. Visų pirma būtina žmogaus prigimtis, o ne kokio nors kito gyvūno, ir tam tikras kūnas bei siela. Tačiau iš kai kurių prigimtinių [savybių] nėra jokios nau- *1332b*
dos, nes įpročiai jas pakeičia; mat kai kurios [savybės] iš prigimties esti dvilypės ir įpročių gali būti nukreipiamos bloga arba gera linkme. 7. Kiti gyvūnai gyvena daugiausia pagal prigimtį, kai kurie maži[33] – dar ir pagal įpročius, o žmogus vadovaujasi dar ir mąstymu, nes jam vieninteliam būdingas mąstymas. Taigi šie [trys pradai] turi tarpusavyje sutarti. Juk vadovaudamiesi mąstymu žmonės daugeliu atvejų elgiasi priešingai savo įpročiams ir prigimčiai, jeigu įtikinami, kad taip geriau.

Kokia turėtų būti prigimtis tų, kurie būtų paklusnūs įstatymų leidėjui, jau esame apibrėžę anksčiau; visa kita – tai jau auklėjimo dalykas: kai ko išmokstama pratinantis, kai ko – klausantis.

XIII. 1. Kadangi kiekviena pilietinė bendrija susideda iš valdančiųjų ir valdinių, reikia ištirti, ar valdantieji ir valdiniai turi keistis vietomis, ar būti tie patys iki gyvos galvos; juk akivaizdu, kad ir jų auklėjimas turės atitikti šį suskirstymą. Jeigu vieni skirtųsi nuo kitų taip, kaip, mūsų manymu, dievai ir herojai skiriasi nuo žmonių, visų pirma smarkiai pranokdami juos kūnu, taip pat siela, ir valdančiųjų pranašumas prieš valdinius būtų neabejotinas ir akivaizdus, tai būtų aišku, kad geriau kartą pradėjus vieniems valdyti, o kitiems būti valdomiems iki gyvos galvos. 2. Tačiau kadangi nelengva tai pasiekti ir nėra taip, kaip Indijoje, kur, Skilakso[34] teigimu, karaliai šitaip pranoksta savo valdinius, tai akivaizdu, kad dėl daugelio priežasčių būtina visiems lygiai dalyvauti valdyme ir būti valdomiems pakaitomis. Juk lygybė yra tokia pati panašių asmenų [padėtis], ir santvarkai, kurios sandara prieštarauja teisingumui, sunku išsilaikyti, nes tada su valdiniais susivienija visi trokštantys perversmo, kiek tik jų yra šalyje; o kad valdančiojo sluoksnio narių būtų tiek, jog jie taptų stipresni už visus pastaruosius, yra neįmanomas dalykas. 3. Tačiau neabejotina, kad valdantieji vis dėlto turi skirtis nuo valdinių. Kaip tai bus įgyvendinta ir kaip jie dalyvaus [valdyme], tuo turi pasirūpinti įstatymų leidėjas. Tai jau anksčiau

buvo minėta. Mat pati prigimtis nustatė skirtumą, padarydama taip, kad tai, kas yra vienos rūšies, turi jaunesnę dalį ir vyresnę dalį, iš kurių pirmajai dera būti valdomai, o antrajai – valdyti. Niekas nesipiktina valdomas tam tikrame amžiuje ir nemano esąs pranašesnis, ypač žinodamas, kad pats gaus šią privilegiją sulaukęs tinkamo amžiaus. 4. Taigi tam tikra prasme galima teigti, kad
valdyti ir būti valdomi turi tie patys, o kita ver- *1333a*
tus – kad ne tie patys. Vadinasi, ir jų auklėjimas turi būti tarsi tas pats, o tarsi ir ne tas pats. Sakoma, kad tas, kuris norėtų ateityje gerai valdyti, pirmiausia pats turi patirti valdymą. (Valdžia, kaip minėta pirmuosiuose svarstymuose, tarnauja valdančiojo labui arba valdinio labui. Pirmąją iš jų vadiname despotiška, o antrąją – laisvųjų valdymu. <...>[35] 5. Kai kurie paliepimai skiriasi ne tuo, kas jais liepiama, o tuo, dėl ko liepiama. Todėl laisviems jaunuoliams yra visai kilnu atlikti daugelį darbų, kurie iš pažiūros dera tik tarnams, nes kilnumo požiūriu veiksmai skiriasi ne tiek patys savaime, kiek savo tikslais ir tuo, dėl ko jie atliekami.) Kadangi teigiame, kad piliečio ir valdančiojo dorybė yra ta pati, kaip ir geriausio žmogaus, ir kad tas pats žmogus pirma turi tapti valdiniu, o vėliau – valdančiuoju, tai įstatymų leidėjas turėtų pasirūpinti, kad žmonės būtų geri ir kokiais būdais [galima tai pasiekti], ir koks yra geriausio gyvenimo tikslas.

6. Siela yra padalyta į dvi dalis, iš kurių viena pati savaime yra mąstanti, o kita pati savaime yra nemąstanti, tačiau sugeba paklusti mąstymui. Joms

ir sakome esant būdingas tas dorybes, kurių turintis žmogus tam tikra prasme ir vadinamas geru[36]. Kurioje iš jų veikiau slypi tikslas, šitaip skirstantiems, mūsų manymu, nekils abejonių, kaip reikėtų nuspręsti. Betgi visada blogesnis pradas egzistuoja dėl geresniojo, ir tai vienodai akivaizdu tiek mene, tiek su prigimtimi susijusiuose dalykuose, o geresnis yra mąstantis pradas. 7. Jis skirstomas į dvi dalis tuo pačiu būdu, kuriuo esame įpratę skirstyti: mąstymas juk yra praktinis ir teorinis[37], tad akivaizdu, kad taip pat reikia suskirstyti ir patį šį pradą. Be to, pripažinsime, kad analogiškai yra ir su veiksmais ir kad iš prigimties geresnio prado veiksmai yra labiau verti pasirinkti tiems, kuriems prieinami arba visi, arba abeji [žemesnieji], – juk visuomet kiekvienam labiausiai verta pasirinkti tai, kas jam yra aukščiausias iš pasiekiamų dalykų. 8. Visas gyvenimas taip pat padalytas į užsiėmimą bei laisvalaikį ir karą bei taiką, ir vienais veiksmais siekiama būtinų ir naudingų dalykų, o kitais – kilnių. Čia būtinas toks pat suskirstymas, kaip ir sielos dalių ir jų sukeliamų veiksmų: karas yra dėl taikos, užsiėmimas – dėl laisvalaikio, o būtini ir naudingi dalykai – dėl kilniųjų. 9. Taigi valstybės vyras turi leisti įstatymus atsižvelgdamas į visa tai – ir į sielos dalis, ir į jų veiksmus, o juo labiau – į tai, kas geriau, ir į tikslus. Tas pat pasakytina ir apie gyvenimo būdą, ir apie veiklos pasirinkimą: reikia sugebėti užsiimti reikalais ir kariauti, bet juo
1333b labiau – gyventi taikoje ir leisti laisvalaikį; taip pat reikia sugebėti atlikti būtinus bei naudingus darbus, bet juo labiau – kilnius. Taigi atsižvelgiant į

šiuos tikslus ir reikia auklėti žmones tiek vaikystėje, tiek kitais amžiaus tarpsniais, kai reikalingas auklėjimas. 10. Betgi šiuo metu matome, kad tie iš graikų, kurie, atrodo, tvarkosi geriausiai, ir tas santvarkas sukūrusieji įstatymų leidėjai sutvarkė valstybės reikalus visai neatsižvelgdami į tobuląjį tikslą, o įstatymus ir auklėjimą – neatsižvelgdami į visas dorybes, tačiau šiurkščiai nukrypo prie tų, kurios jiems pasirodė naudingesnės ir pelningesnės. Labai panašią nuomonę išsakė ir kai kurie iš vėlesniųjų rašytojų: girdami lakedaimoniečių santvarką, jie žavisi įstatymų leidėjo sumanymu, nes visi jo išleisti įstatymai pritaikyti pavergimui ir karui. 11. Tokią nuomonę lengva paneigti samprotavimais, o dabar ją paneigia ir patys faktai. Kaip dauguma žmonių trokšta viešpatauti daugelio atžvilgiu, nes tuomet atsiranda gausybė išteklių, taip ir Tibronas[38] atrodo susižavėjęs lakoniečių įstatymų leidėju, kaip ir visi kiti, rašantys apie jų santvarką, nes, užsigrūdinę patirti pavojus, jie valdė daugelį. 12. Tačiau akivaizdu, kad dabar, kai lakoniečiai nebeturi valdžios, jie nebėra laimingi, ir įstatymų leidėjas nebėra geras. Juokinga, kad, vadovaudamiesi jo įstatymais ir nekliudomai jų laikydamiesi, jie prarado kilnų gyvenimą. Neteisingai samprotaujama ir apie valdžią, kuriai įstatymų leidėjas turėtų rodyti pagarbą: juk valdyti laisvus žmones yra kilniau ir labiau susiję su dorybe nei despotiška valdžia. 13. Be to, valstybės nedera laikyti laiminga ir įstatymų leidėjo nedera girti už tai, kad sustiprino ją, idant galėtų valdyti kaimynus, – čia juk slypi didelė žala. Akivaizdu, jog tada ir piliečiui,

kuris tai sugeba, reikia siekti, kad galėtų valdyti savo valstybę. Būtent už tai lakoniečiai kaltina karalių Pausaniją[39], nors jis ir pelnė tokią didelę šlovę. Nė vienas iš tokių samprotavimų ir įstatymų nėra nei pilietiškas, nei naudingas, nei teisingas. Juk tiek kiekvienam atskirai, tiek visiems kartu geriausi yra tie patys dalykai, ir įstatymų leidėjas privalo juos įdiegti į žmonių sielas. 14. Karinėmis pratybomis reikia rūpintis ne tam, kad [piliečiai] pavergtų to nenusipelniusius, tačiau pirmiausia tam, kad patys nevergautų kitiems, paskui – kad siektų viešpatauti pačių valdinių la-
1334a bui, o ne tam, kad despotiškai valdytų visus, ir, trečia, tam, kad despotiškai valdytų tuos, kurie verti vergauti. 15. Kad įstatymų leidėjui labiausiai reikia rūpintis karo reikalų ir kitus įstatymus pajungti laisvalaikio ir taikos labui, liudija tiek įvykiai, tiek samprotavimai – juk dauguma tokių valstybių išlieka tol, kol kariauja, o įgijusios valdžią pražūva. [Jų piliečiai,] gyvendami taikoje, praranda užsigrūdinimą kaip ir geležis, o kaltas dėl to įstatymų leidėjas, neišmokęs jų naudotis laisvalaikiu.

16. Kadangi matyti, jog tiek visų žmonių kartu, tiek kiekvieno atskirai tikslas yra tas pats ir tas pats apibrėžimas turi tikti tiek geriausiam žmogui, tiek geriausiai valstybei, akivaizdu, kad jiems būtinos su laisvalaikiu susijusios dorybės. Kaip jau daug kartų sakyta, karo tikslas yra taika, o užsiėmimo – laisvalaikis. 17. Laisvalaikiui ir pramogavimui yra naudingos ir tos dorybės, kurios tinka laisvalaikiui, ir tos, kurios tinka užsiėmimui. Juk kad galėtum turėti laisvo laiko, rei-

kia turėti daug būtinų dalykų. Todėl valstybė turi būti nuosaiki, narsi ir ištverminga, nes, kaip sako priežodis, laisvalaikis – ne vergams, ir tie, kurie nepajėgia narsiai iškęsti pavojų, yra užpuolikų vergai. 18. Taigi užsiėmimui reikia narsos ir ištvermės, laisvalaikiui – filosofijos, o nuosaikumo ir teisingumo – abiem atvejais, bet ypač gyvenant taikoje ir turint laisvo laiko. Karas juk verčia būti teisingus ir nuosaikius, o mėgavimasis sėkme ir laisvalaikis taikos metu padaro žmones greičiau įžūlius. 19. Taigi tiems, kurie atrodo geriausiai gyveną ir džiaugiąsi visomis palaimos apraiškomis, kaip, pavyzdžiui, tie – jei tik tokių yra, – kurie, pasak poetų, gyvena Palaimintųjų salose[40], reikia didelio teisingumo ir didelio nuosaikumo. Tokiems žmonėms tuo labiau reikės filosofijos, nuosaikumo ir teisingumo, kuo mažiau jie turi rūpesčių, būdami pertekę tokių gėrybių. Taigi akivaizdu, kodėl ketinančiai laimingai gyventi ir būti dorai valstybei reikalingos šios dorybės.

Nesugebėti naudotis gėrybėmis yra gėdinga, tačiau dar gėdingiau nesugebėti jomis naudotis laisvalaikiu, užsiėmimuose ir kare pasirodyti geriems, o gyvenant taikoje ir laisvalaikiu – niekingiems. 20. Todėl dorybę reikia ugdyti ne taip, kaip tai daroma lakedaimoniečių valstybėje. Lakedaimoniečiai skiriasi nuo kitų ne tuo, ką jie laiko didžiau- *1334b*
siomis gėrybėmis, bet tuo, jog tiki, kad jas padeda įgyti viena tam tikra dorybė. O kadangi ir pačios šios gėrybės, ir mėgavimasis jomis pranoksta mėgavimąsi dorybėmis <...>[41] ir kad dėl jos, akivaizdu iš šių dalykų; 21. reikia ištirti, kaip ir ko-

kiais būdais galima tai pasiekti. Mes jau anksčiau nustatėme, kad reikalinga prigimtis, įpročiai ir mąstymas. Iš šių dalykų anksčiau jau apibrėžėme, kokios prigimties turi būti [piliečiai], tad lieka ištirti, ar pirmiausia reikia ugdyti jų mąstymą, ar įpročius. Šie dalykai turi tobulai derėti tarpusavyje, nes net ir geriausia prielaida grindžiamas mąstymas gali suklysti, ir tas pat gali atsitikti dėl įpročių. 22. Pirmiausia akivaizdu, kad, kaip ir kitų dalykų atveju, gimimas yra tam tikros pradžios tikslas ir kartu kito tikslo pradžia; mąstymas ir protas yra mūsų prigimties tikslas, tad reikia rūpintis, kad gimimas ir įpročių ugdymas būtų nukreipti į šį tikslą. 23. Be to, kaip siela ir kūnas yra du pradai, taip ir sieloje matome dvi dalis: vieną – nemąstančią, o kitą – mąstančią, ir jų savybės taip pat yra dvi – troškimas ir protas, ir kaip kūnas gimimo požiūriu yra ankstesnis už sielą, taip ir nemąstantis pradas – už mąstantį. Tai irgi akivaizdu: juk potroškis ir noras, ir netgi geismas būdingi vaikams nuo pat gimimo, o supratimas ir protas natūraliai atsiranda tik jiems paaugus. Todėl kūną būtinai reikia ugdyti anksčiau už sielą, o po to reikia ugdyti troškimus, tačiau troškimų ugdymas turi tarnauti proto labui, o kūno ugdymas – sielos labui.

XIV. 1. Kadangi įstatymų leidėjas iš pat pradžių turi žiūrėti, kad palikuonių kūnas būtų kuo tobulesnis, tai pirmiausia reikia pasirūpinti santuoka – kada ir kokie žmonės turi sudaryti vedybinę sąjungą. Jis turėtų išleisti šiuos ryšius tvar-

kančius įstatymus, atsižvelgdamas į pačius žmones ir jų amžių, idant jų amžiaus tarpsniai sutaptų ir jų pajėgumas nesiskirtų – nebūtų taip, kad vyras dar gali pradėti vaikus, o žmona jau nebegali gimdyti, arba žmona dar gali, o vyras ne (nes dėl to kyla tarpusavio vaidai ir nesutarimai); po to – kada vaikai turi pakeisti tėvus: reikia, kad vaikai ne per daug skirtųsi nuo tėvų savo amžiumi (nes senesniems jau nebenaudingas vaikų rodomas dėkingumas, o vaikams – tėvų pagalba) ir nebūtų *1335a*
pernelyg jiems [amžiumi] artimi (nes dėl to atsiranda daug nepatogumų: tada ir pagarbos [tėvams] jaučiama mažiau kaip vienmečiams, ir pernelyg mažas amžiaus skirtumas gresia nesutarimais tvarkant namų ūkį); be to, – nuo to mes ir pradėjome, – [reikia pasirūpinti,] kad gimstančiųjų kūnas atitiktų įstatymų leidėjo pageidavimus. 3. Beveik visa tai priklauso nuo vienos nuostatos. Kadangi jau nubrėžta vaikams gimdyti tinkamo amžiaus riba, kuri, apskritai kalbant, vyrams yra septyniasdešimt metų, o moterims penkiasdešimt, reikia galimą santuokinio gyvenimo pradžią nustatyti taip, kad jis išsitektų šiose ribose. 4. Jaunų santuoka yra bloga vaikų gimdymo požiūriu: kadangi visų jaunų gyvūnų palikuonys yra prastai išsivystę ir dažniau moteriškos lyties, ir mažo ūgio, tai neišvengiamai taip atsitinka ir su žmonėmis. Yra ir įrodymas: tose valstybėse, kur įprasta tuoktis jaunuoliams su jaunuolėmis, [žmonės] yra prastai išsivystę ir mažo ūgio. Be to, gimdydamos jaunos moterys labiau kenčia ir dažniau miršta; todėl kai kas sako, kad būtent tai orakulas ir no-

rėjo pasakyti troizeniečiams[42] – jog daugelis miršta dėl to, kad jie ištekina pernelyg jaunas merginas, o visai ne apie derliaus nuėmimą. 5. Be to, ištekinti vyresnes merginas naudinga ir nuosaikumo požiūriu, nes atrodo, kad, labai jaunos patyrusios lytinius santykius, jos tampa gašlesnės. Be to, atrodo, kad ir vyrų kūnui augimo požiūriu kenkia lytiniai santykiai sėklos brendimo metu, nes ir tam yra nustatyta tam tikra laiko riba, kurią peržengus brendimas liaujasi. 6. Dėl to merginoms tinka tekėti maždaug aštuoniolikos metų, o vyrams vesti trisdešimt septynerių arba šiek tiek [anksčiau]. Tada jų sąjunga įvyks pačiame vieno ir kito žydėjime, ir abiejų galia duoti gyvybę taip pat baigsis tuo pačiu metu; be to, šitaip pradėjusiųjų vaikai pakeis juos būdami pačiame žydėjime, jei tik jie gims iškart po vestuvių, kaip išdėstyta, o tėvai tuo metu jau bus nugyvenę savo [geriausiąjį] amžių ir artės prie septyniasdešimties. 7. Taigi apie tai, kada reikia sudaryti santuoką, jau pasakyta, o dėl metų laiko, tai reikėtų daryti taip, kaip daugelis dabar ir daro, gerai nusprendę šią sąjungą sudaryti žiemos metu. Be to, patys [sutuoktiniai], galvodami apie vaikų gimdymą, turėtų atsižvelgti į tai, ką sako gydytojai ir gamtininkai, nes gydytojai pakankamai aiškiai ap-
1335b taria tinkamus tarpsnius kūno požiūriu, o gamtininkai – vėjus, šiaurinius laikydami palankesniais už pietinius. 8. Koks turėtų būti kūnas, kad būtų kuo naudingesnis palikuonims, tai reikia aptarti kalbant apie vaikų priežiūrą[43], o dabar užteks paminėti bendriausius dalykus. Gerai piliečių būklei,

sveikatai ir vaikams gimdyti netinka nei atletiško kūno savybės, nei pernelyg gležno ir silpno, tačiau tinka to, kuris yra per vidurį tarp jų. Reikia turėti išlavintą kūną, tačiau išlavintą ne priverstiniu darbu ir ne viena linkme, kaip atletų, o tinkamą laisvų žmonių veiklai. Tai pasakytina tiek apie vyrus, tiek apie moteris. 9. Reikia, kad ir nėščios moterys rūpintųsi savo kūnu, nedykinėtų ir nesimaitintų pernelyg įmantriu maistu. Tai įstatymų leidėjui nesunku sutvarkyti nustačius, kad kiekvieną dieną jos turėtų nueiti pagarbinti gimdymą globojančių deivių[44]. Jų protas, priešingai, labiau gali ilsėtis negu kūnas, nes nešiojamas kūdikis, kaip matyti, naudojasi savo motina panašiai, kaip augalai – žeme. 10. Dėl gimusių kūdikių parodymo[45] ir auginimo, tai tebūnie įstatymas, neleidžiantis auginti jokio luošio; o dėl vaikų skaičiaus, tai, jeigu nusistovėję papročiai nepripažįsta gimusių kūdikių parodymo, turi būti nustatyta leistino vaikų skaičiaus riba, o jeigu kuri nors pora laukiasi vaiko, peržengdama šią ribą, tada reikia daryti abortą, kol vaisius dar neturi jutimų ir gyvybės; kas šiuo atveju leistina, o kas ne, sprendžiama atsižvelgiant į jutimus ir gyvybę. 11. Kadangi jau nustatytas ir vyro, ir moters pradinis [santuokinio gyvenimo] amžius, dabar reikia nuspręsti, kiek laiko turėtų tęstis jų priedermė valstybei gimdyti palikuonis. Juk vyresnių žmonių palikuonys, kaip ir jaunesnių, gimsta netobuli tiek kūnu, tiek protu, o senių vaikai gimsta silpni. Dėl to [šis laikotarpis] turi sutapti su pačia proto branda, o ją daugelis žmonių pasiekia, kaip teigia

kai kurie poetai, matuojantys žmogaus amžių septynerių metų tarpsniais[46], maždaug penkiasdešimties metų. 12. Todėl akivaizdu, kad, ketveriais ar penkeriais metais viršijus šį amžių, jau reikia atsisakyti gimdyti vaikus ir toliau gyventi kartu tik sveikatos labui ar dėl kokios kitos panašios priežasties. O dėl svetimavimo tebūnie nustatyta, kad apskritai negražu būti užkluptam turint tokių ryšių, visada ir visais atvejais, jei esi ir vadiniesi sutuoktinis; o jei paaiškėtų, kad kas nors
1336a panašiai elgiasi vaikams gimdyti tinkamu laikotarpiu, tebūnie baudžiamas garbės atėmimu, atitinkančiu nusižengimą.

XV. 1. Negalima pamiršti, kad gimusių vaikų kūno galiai didelę įtaką turi tai, koks yra jų maistas. Kaip matome stebėdami kitus gyvūnus ir gentis, kurios rūpinasi išugdyti karines savybes, labiausiai kūnui tinka tokia mityba, kai gausiai vartojama pieno ir nedaug vyno, nes taip išvengiama ligų. 2. Be to, tokiame amžiuje naudinga daryti judesius, kurie yra pagal jėgas. Kad sąnariai dėl gležnumo neiškryptų, dar ir dabar kai kurios gentys naudoja tam tikrus mechaninius įtaisus, kurie prilaiko kūnus, kad būtų tiesūs. Taip pat patartina kūdikius iš karto pratinti prie šalčio, nes tai itin naudinga ir sveikatai, ir karo reikalams. Todėl daugelis barbarų turi paprotį panardinti ką tik gimusius kūdikius į upę arba susupti į ploną vystyklą – taip daro, pavyzdžiui, keltai. 3. Prie ko tik įmanoma pripratinti, geriau pradėti pratinti iš karto, tačiau palaipsniui; pats vaikystės amžius la-

bai palankus grūdinimui šalčiu dėl vaikams būdingos šilumos. Taigi iš pradžių naudinga pasirūpinti šiais ir panašiais dalykais. 4. Kitas amžiaus tarpsnis trunka iki penkerių metų; tada dar neverta imtis jokio mokymo ir skirti jokių būtinų darbų, kad nekliudytų augimui; tačiau reikia tiek mankštintis, kad būtų išvengta kūno neveiklumo, ir tam tinka, be kitos veiklos, ir žaidimai. Žaidimai neturi būti netinkami laisvam žmogui ar varginantys, ar padriki. 5. Pasakojimai ir mitai, kokius ir kuriuos turėtų girdėti tokio amžiaus vaikai, tebūnie tų pareigūnų, kurie vadinami vaikų prižiūrėtojais, rūpestis. Visi šie dalykai turėtų parengti būsimiems užsiėmimams, dėl to ir žaidimai daugiausia turi mėgdžioti būsimą rimtą veiklą. 6. Tie, kurie „Įstatymuose“[47] draudžia, kad vaikai rėktų ir verktų, draudžia be reikalo – juk tai padeda augti ir tam tikra prasme yra tarsi kūno mankšta: kvėpavimo sulaikymas suteikia jėgų sunkiai dirbančiam, ir tas pat pasakytina apie rėkiančius vaikus. Vaikų prižiūrėtojai privalo rūpintis tuo, kaip jie leidžia laiką, be kita ko, ir tuo, kad jie kuo mažiau būtų su vergais, nes šiuo amžiaus
tarpsniu ir iki septynerių metų vaikai turi būti au- *1336b*
ginami namuose. 7. Pagrįstai galima manyti, kad net ir tokiame amžiuje iš to, ką girdi ir mato, jie gali perimti tai, kas nedera laisvam žmogui. Taigi įstatymų leidėjas privalo valstybėje apskritai nepalikti vietos nešvankioms kalboms, kaip ir kitiems dalykams (nes jei lengvapėdiškai kalbami nepadorūs dalykai, randasi polinkis juos daryti), o ypač jaunuolių tarpe, kad jie nei kalbėtų, nei gir-

dėtų ką nors panašaus. Jei kas nors būtų pastebėtas kalbantis ar darantis draudžiamus dalykus, tai, jei tai laisvas žmogus, dar per jaunas dalyvauti bendruosiuose pietuose, jį reikia bausti pažeminimu ir rykštėmis, o jei vyresnis[48] – bausti jį gėdingu laisvam žmogui pažeminimu, atitinkančiu jo vergišką elgesį. 8. Jeigu jau uždraudžiame ką nors panašaus kalbėti, tai akivaizdu, kad taip pat uždrausime domėtis nepadoriais piešiniais ir veikalais. Tebūnie tai pareigūnų rūpestis, kad jokia statula ar piešinys nevaizduotų tokių veiksmų, nebent jei tai susiję su tam tikrais dievais[49], kuriuos garbinant įstatymas leidžia ir nešvankumą; juos garbinti įstatymas leidžia tik tiems, kurie sulaukė atitinkamo amžiaus, ir savo pačių, ir vaikų, ir žmonų vardu. 9. Jaunuoliams nederėtų leisti žiūrėti nei jambų[50], nei komedijų, kol jie sulauks to amžiaus[51], kai leidžiama puotauti drauge su kitais ir pasigerti, ir kol auklėjimas padarys juos visus nejautrius iš šių dalykų kylančiai žalai. Taigi dabar prabėgomis pasakėme tiek, tačiau vėliau reikės sustoti prie šio klausimo[52] ir apibrėžti tiksliau, ar iš viso reikia tai leisti, ar ne, ir jei reikia, tai kaip; šiuo metu užsiminėme tik tiek, kiek būtina. 10. Juk galbūt Teodoras[53], tragedijų aktorius, ir neblogai pasakė – kad jis niekada niekam neleido įžengti į sceną pirma savęs, net ir prastiems aktoriams, nes žiūrovai labiausiai įsimena pirmiausiai išgirstus balsus; tas pat pasakytina ir apie ryšius su žmonėmis bei daiktais – visuomet labiausiai pamėgstame tai, ką patiriame pirmiau-

siai. Todėl reikia pasirūpinti, kad jaunuoliams būtų svetima visa, kas niekinga, o labiausiai tai, kam būdingas sugedimas ar neapykanta.

Sulaukę penkerių metų, kitus dvejus, kol sukaks septyneri, vaikai jau turi būti žiūrovai tų dalykų, kuriuos jiems reikės išmokti[54]. 11. Amžiaus tarpsniai, pagal kuriuos reikia suskirstyti auklėjimą, yra du – nuo septynerių metų iki brendimo ir nuo brendimo iki dvidešimt vienerių metų. Tie, kurie skirsto amžių į septynerių metų tarpsnius, iš esmės kalba neblogai, tik reikia atsižvelgti į pačios prigimties duotą suskirstymą, nes kiekvienas *1337a*
menas ir auklėjimas stengiasi užpildyti prigimties spragas. Taigi pirmiausia turime ištirti, ar reikia nustatyti kokią nors tvarką vaikams, po to – ar naudinga jais rūpintis bendrai, ar atskirai, kaip dabar ir daroma daugumoje valstybių, ir, trečia, koks [tas rūpinimasis] turi būti.